

5. 20852

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORIAE LITTERARUM
HUNGARICARUM

TOMUS X—XI.

SZEGED

1971

József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalom és Nyelvészeti Tanszék
II. emelet
Szeged, Egyetem u. 2-6.
6722

Szerkeszti:
CSUKÁS ISTVÁN és HORVÁTH KÁROLY

A kötetet összeállította:
KESERŰ BÁLINT

A szerkesztésben közreműködött:
KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000387420

B20 354 1

Kiadja:
A JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KARA

HEREPEI JÁNOS
(1891—1970)
EMLÉKÉRE

készült ez a kötet a József Attila Tudományegyetem I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén. Külső munkatársunktól, cím és rang nélkül is tanárunktól, a magyar irodalom és művelődés múltjának tudós ismerőjétől olyan dolgozatok és dokumentumok közreadásával búcsúzunk — amelyek (szinte mind) az ő munkásságához kapcsolódnak. A barátok és tanítványok itteni közleményeinek ugyanaz a tárgya, mint Herepei János legfontosabb munkáinak (például az Adattár három kötetének): irodalom- és kultúrhistóriánk egyre sokoldalúbban feltáruló korszaka — a XVI. század végétől a XVIII. elejéig, Heltai Gáspártól Bethlen Miklósig.

AZ ÓBUDAI EGYETEM HELTAI GÁSPÁR KRÓNIKÁJÁBAN

Az óbudai egyetem „jegyzésének képe” társtalanul áll. Tudunk ugyan Mátyás ilyenféle terveiről, sőt részbeni megvalósulásukról is, Heltai leírásához fogható ismertetés azonban nem maradt, valószínűtlennek is látszik, hogy az építkezések a megvalósulásnak ebbe a stádiumába eljutottak volna, az alaptétel pedig, hogy tudniillik Mátyás 40 000 hallgató részére készült volna iskolát emelni, éppen hogy képtelen. Nem hihető azonban, hogy a leírás egészében légből kapott. Nyilván kellett lennie vagy valami objektumnak, aminek keletkezését Mátyás személyéhez fűzték, vagy valami rajznak, amit hihettek egy létező tárgy másolatának is. A zavart fokozza, hogy Heltai egymásnak ellentmondó adataiból az építmény helye sem határozható meg: szerinte Budától délre fekszik, északi oldalán azonban a Duna folyik stb. Az érdekes közlés megmozgatta a kutatók fantáziáját, se szeri, se száma a feltevéseknek, melyek Heltai adatait a valósággal egyeztetni igyekeznek.¹

Most kezünkbe került az a latin irat — pontosabban annak kései másolata² —, mely Heltai magyarjának közvetlen forrása volt. A latin és magyar szöveg olyannyira egybevág, hogy összetartozásuk nem vitatható. Minthogy amaz több ponton közelebb áll a geográfiai tényekhez, nem lehet Heltai latinra tett verziója, hanem Heltai ültette magyarra ennek a másolatnak egy őst. Segítségével egyértelműen Budától északra jelölhetjük ki az objektum helyét, ezzel a Krónikában észlelt ellentmondások kiküszöbölődnek. Igaz, a latinban is van némi következetlenség, ez viszont Heltai jóvoltából üthető helyre. A két textus összevetése arra is lehetőséget ad, hogy nagy vonalaiban rekonstruáljuk azt a csakugyan megvolt rajzot, mely után a latin szöveg készült. Két szempontból tartjuk mindezt fölhasználhatónak.

A pontos leírás, sőt rajz segítségével talán könnyebben sikerül fogalmat alkotni arról a valóságos vagy elképzelt épületről, amit csakugyan ábrázolt.

A másik szempont Brodarics tevékenységét illeti. „Ezt hallottam — mondja Heltai — Brodorik István püspöktől, kinél vala az egész épületnek jegyzésének a képe is.” Ez természetesen nem igaz, hiszen tudjuk, hogy kész szöveget fordított magyarra, mégpedig nem a püspök fogalmazványát, mert ezt stílusa, nyelve vitathatatlanul kizárja. Úgy látszik, a kész szöveggel együtt átvette az abban olvasható hivatkozást is. (A mi latin szövegünk másolója ezt nem közli.) Ezek szerint a vázlat Brodarics kezén volt. Össze kell vetnünk ezt azzal a leírással, melyet Magyarország földrajzáról ad a mohácsi csata elbeszélése során, s annak egy eddig figyelembe nem vett mellékletével: Magyarország — azóta sajnos elkallódott — térképével. Brodarics a földrajzi leírást e szavakkal fejezi be: „nos situm eius, ut magis esset conspicuus, in sequenti charta oculis legentium subicere voluimus”. A hosszú szöveg után ez a „sequens charta” csak rajzot tartalmazhatott, mégpedig olyan térképet, mely 1526/27-es dátumával a legelső lenne a maga nemében. (Lázár deáké csak 1528-as

¹ A kérdés irodalmát összefoglalja Balogh Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában*. I. köt. Bp. 1966. 150—151.

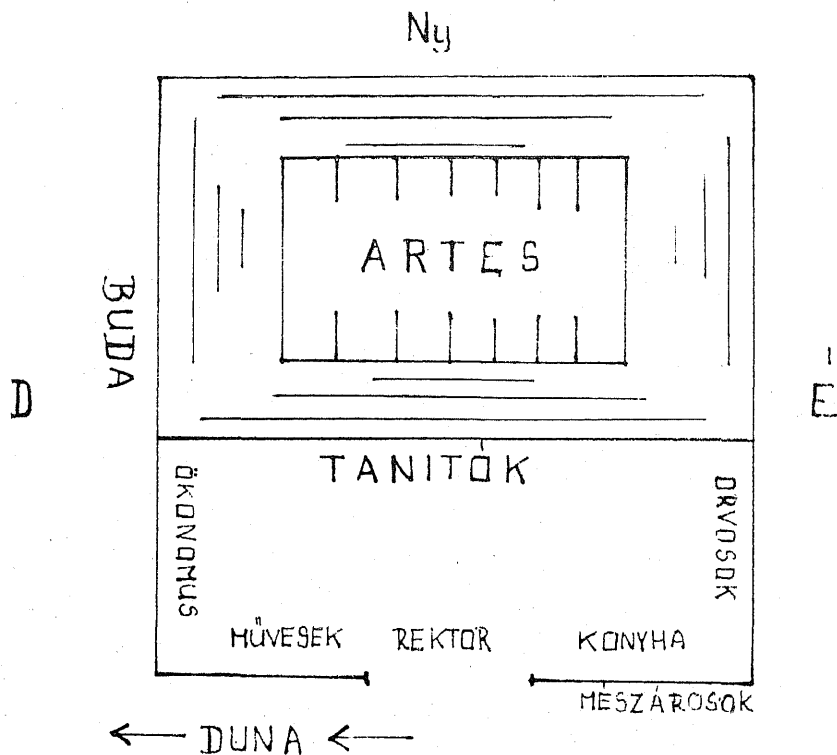
² Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kaprinay-gyűjtemény, B. LVIII. tom. 81—85. p.

másolatban maradt fenn.) Megjegyezzük, hogy ezt a mellékletet már az első kiadó sem találta, a többiek sem, ezért az elhangzott elbeszélésre vonatkoztatták, s így is áll valamennyi kiadásban („in precedenti pictura”, ill. „ita subiicere”). Ez az adalék az óbudai mellé állítva a magyarországi térképészet kezdeteit illetően Brodaricsra irányítja a figyelmet.

Minthogy a latin leírás keletkezéséről semmit sem tudunk, meg kell elégednünk szövegének közlésével. Újabb véletlen talán közelebb hozza a megoldást.

DESCRIPTIO FABRICAE ACADEMICAЕ, QUAM MATTHIAS CORVINUS BUDAE FUIT MOLITUS

Ad Danubii flumen, qua se Budam ultra³ protendit, perquam lata ac profunda fundamenta eduxerat, quin cuiquam indicium faceret, quale opus animo destinaret.⁴ Ipse tamen structuram omnem praeconceperat, iamque per peritos artifices coniectum erat in chartam exemplum, ad quod omni memoria digna moles strueretur. Referebat id fora bina, superius videlicet alterum, quod Viennam respiceret, longitudine paene immensum, minus aliud et dimidium huius complectens. Illud ita adnotatum erat, ut tribus e partibus validis fornicibus instructa cubilia, quae numero septena sibi incumbabant, ambiretur fenestris partim occiduum solem partim urbem ipsam aut subiectum fluvium respicientibus. Cubilia quini ambitus in se redeuntes excipiebant latis scalis ab imo ad summum ductis connexi, hi eius latitudinis futuri erant, ut universam iuventutem scholasticam recipiendo essent praelectiones audituram. Quo vero praestituto fini essent accomodatioris, ductis

³ Heltainál: „A Duna mellett, Budán alól”.

⁴ Heltai hozzáteszi: „és nem mondá senkinek, mit akarna oda csináltatni”.

muris in septem aequa spatia divisurus erat forum, ac in medio spatii cuiusvis parietibus his intercepti columnam erecturus, cui subinde pulpitem insereret, e quo magistri artium diversarum placita discipulis suis enodarent eum in modum, ut ad unam columnam grammatices, dialectices ad alteram, rhetorices ad tertiam, ad quartam arithmetices, musices ad quintam, ad sextam geometriae, astronomiae⁵ denique ad septimam difficultates ab artium harum moderatoribus ac doctoribus explanarentur. Summum columnae cuiusvis cristallina lampas decoratura erat, quae sub vesperum accensa moderatoribus non minus ac discipulis lucem preberet, et nocte ipsa vacandi literis faceret copiam. Porro operis huius structuram ita instituere parabat, ut sub fornicibus cubilia interrecta e foro quovis ad Danubium pateret transitus alvi (sit dicto venia)⁶ exonerandi gratia. Qua parte forum maius a minore disiungere meditabatur, ea artium doctores ac magistros domicilia sua habere voluit cubilibus ac conclavibus in eum digestis modum, ut fenestrarum parti occiduum solem versus dispositae forum maius, qua columnas complectebatur, obiceretur, orientem solem respicientibus forum minus, ad meridiem denique vergentibus urbs ipsa opponeretur.⁷ Ad haec minus forum adiecturus erat, quod in latere ad occasum⁸ declinante officinas, cubilia ac conclavia non inelegantia contineret. Horum prima medici, pharmacopei ac chirurgi altera, tertia vero aegri occupaturi erant ea ratione, ut singulis cubilia singula conclavia ac officinae obtingerent. Latus secundum cellas vinarias, cubilia, officinas ac conclavia habiturum erat, quae rei familiaris administrator promuscondus ac ii, qui huius obsequiis essent, incoleret. Patrifamilias diversum quoque vinum, cerevisia ac panis magna copia continuoque venundanda fuerant. Pars ad ortum se protendens medio sui portam effecerat, ab ea spatium ad meridiem urbem versus excurrere opificum variorum exornabant domus, in quibus varia fabrefacta venalia prostabant; domicilium tamen in iis figere artificibus interdictum erat. Quod in adversam partem extendebatur Danubium versus, super ipsam portam conclavia ac cubilia perelegantia decorabant academiae ac principis per regnum universum scholae rectori futura usui, hic et potestate suprema scholarum alumnis, magistris ac doctoribus praeesse debuerat. Retracto non nihil a porta loco ad septemtrionem coquinas ac deinceps aedes omnigeno usui servitura positurus erat, induxerat enim in animum ita scholarium providere commodis, ut quadragenis eorum millibus necessaria quaeque supeditarentur, neve eorum procurandorum causa ullus urbem ingredi cogeretur. Istud ut exequi daretur, duos minores in foro locaturus erat columnas,¹⁰ e quibus per canales aqua se se effunderet, eadem aquae in forum maius derivandae erant, ibique erupturae, tum ternis distinctis locis Danubio se comissurae. In eum vero ordinem aedificium omne digesserat, ut quadragena scholarium millia sinu suo assidue reciperet. Porro cum curos omnes eo intenderet, ut disciplinae vigor scholares inter servaretur inviolatus, sollicite cauturus erat, ut ne apud¹¹ unum quidem pugio reperiretur, tum ut coquinae et rei communis administratoris promptuaria, potum ac edulia abunde subministrarent universis. Hinc et laniorum caetum penes¹² flumen Danubii erigere statuerat, quorum aedibus contermina erat futura platea eorum, qui pinsendo pane occupabantur. In hac quoque mercatus erat exercendus, ad quem comigraturos beneficiis insignibus donare constituit, ut sic commodius quadragenis millibus illic comorantibus victus suppedicaretur. Denique rectoris aut oeconomi munus gerenti ampla addicturus erat latifundia multorum millium reditu adnexo, quo toto orbe elegantia, bonitate ac amplitudine nullum huic suppar esset Athenaeum.

Péter Kulcsár

L'UNIVERSITÉ D'ÓBUDA DANS LA CHRONIQUE DE GÁSPÁR HELTAI

Dans sa Chronique Hongroise, Gáspár Heltai donne une description détaillée du plan du roi Mathias Corvin pour l'Université d'Óbuda. Sur le sujet c'était l'unique document jusqu'à aujourd'hui. L'auteur a réussi à trouver sa source par la découverte d'un texte latin anonyme. En examinant ce texte, l'auteur peut constater que l'Université aurait été bâtie au nord de Buda et que la source du texte anonyme (traduit plus tard en hongrois par Heltai) était l'esquisse d'István Brodaries.

⁵ „matheseos” margón beszúrva; ez Heltainál hiányzik.

⁶ „sit dicto venia” Heltainál nincs meg.

⁷ Heltai hozzátesszi: „északra a Dunára”.

⁸ „ad occasum” Heltainál: „az északi oldalban”.

⁹ Heltai: „északra a kapun alól a Duna felől”.

¹⁰ Heltai: „és mindenik oszlopon felfüül egy-egy nagy kristályos lámpás volna, melly éjten éjtszaka világoskodnék” — ez nyilván a fentebb mondottak szerint került ide.

¹¹ „ut ne apud” a margón beszúrva.

¹² „penes” a sor fölött beszúrva.

HELTAI GÁSPÁR 56. MESÉJE ÉS A TINÓDI-CRONICA CÍMLAPJA

Heltai Gáspár *Száz fabulá*-jának (1556) ötvenhatodik meséje (*Egy emberről és oroszlánról*) nem kis erkölcsi tanúság felmutatásával mondja el a bátorságával kérkedő és végül pórul járó ember történetét: „Egy ember és egy oroszlán vetegötnece vala egymással az erő felől, mellyic vólna erősb a másiknál. Az ember aszt mondgya vala, Erősb vagyoc náladnál. Az oroszlán viszontac, én vagyoc erősb.” — E játékosnak tűnő vetélkedéssel indul a jól megszerkesztett, kerek elbeszélés. — Az ember „képet” mutat vetélytársának, melyen „egy ember ül vala egy oroszlánon, és háttra vonta vala az oroszlánnac a nyakát, és ket felé szaggatta vala a szayát.” — „Felele az oroszlán, és monda: Semmi ez. A képiro iedzötte és faragta olly formán. Ha én tudnéc képet irni, nem úgy irnám: hanem hogy az oroszlán ülne az emberen, és aszt meg szaggatná... De iere én velem... és nem képpel, hanem téteménnyel és vgyan valóba meg mutatom, hogy én erősb vagyoc náladnál.”¹ — S meg is mutatja.

Heltai az 56. fabula forrásaként is a Stainhöwel-Brant-féle XV—XVI. századi német Ezopusz-átdolgozást használta, ahogy ezt Waldapfel József mindmáig alapvető filológiai tanulmánya² és az általa használt 1539-es freiburgi kiadás alapján megállapíthatjuk.³ A Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában levő példány⁴ LVb és LVia lapján megtalálhatjuk az 56. mese megfelelőjét, mely megismétli az előbbieken ismertetett történetet, jóllehet Stainhöwelnél nem az író, hanem az oroszlán szavai zárják le a mesét. (Ez azonban nem jelent lényeges változást.)

Ha most már valaki — akár futólag is — rápillant Tinódi Sebestyén 1554-ben, Kolozsvárott, a Heltai-Hoffgreff nyomdában készített *Cronica*-jának címlapjára, érdekes összefüggésekre bukkanhat. A gazdagon díszített címlap⁵ alsó felének közepén egy oroszlánon ülő ember látható, pontosan úgy, ahogy az Heltai 56. fabulájában írva vagyon. — Azt mondhatnánk: a *Cronica* címlapja a *Heltai mese teljes pontosságú illusztrációja*. Maga a kép ősforrása pedig a bibliai Sámson és az oroszlán küzdelme lehet. Ezt bizonyítja a Bírák könyve is:

„5. És lement Sámson az ő atyjával és anyjával Timnátba és mikor Timnátnak szőlőhegyéhez értek, íme, egy oroszlánkölyök jött ordítva elébe.

6. És felindítá őt az Úrnak lelke, és úgy kettészakasztá azt, mint ahogyan kettészakasztatik a gödölye.”⁶

E néhány sor azonban csak az alaphelyzetet mutatja, miként a *Cronica* egyik

¹ Heltai Gáspár *Esopusi meséi*. Kiad. Imre Lajos. Bp. 1897. (RMK 4.) 126—27.

² Waldapfel József: *Heltai Gáspárról*. = Irodalmi tanulmányok. Bp. 1957. 43—72.

³ *Esopus leben vnd Fabeln: mit sampt den fabeln Aniani, Adefonsi, vnd etlichen shimpffreden* Poggi. Darzu auszüge schöner fabeln vnd exempeln Doctorn Sebastian Brand alles klarlich mit schönen figuren. 1539. Freiburg.

⁴ MTA Könyvtár. Kézirattár. Jelzete: Ant. 642.

⁵ A címlap részletes leírása: Soltész Zoltánné: *A magyarországi könyvdisztítés a XVI. században*. Bp. 1961. 56—57.

⁶ *Szent Biblia*. Ford. Károli Gáspár. Bp. 1940. 240. — Bírák Könyve 14.

éneke, a *Judit asszony históriája* is csak kurta utalást tartalmaz a biblia Sámson-motívumára:

„Chuda erőssege az Samsonnac volt
Ki erős Oroszlant el szaggatott volt”⁷

Ezek után nyilvánvaló, hogy a Heltai-mese vérbeli elbeszélő művésszettel kibontott érdekes történetéhez viszonyítva az előbbi két idézet csak sovány utalás. Valamilyen mélyebb, általánosabb oknak kellett indokolnia, hogy a *Cronica* címlapja éppen az említett mese illusztrációja, s nem valami másé. Ha a *Cronica* megjelenésének évszámára pillantunk (1554), korabeli történelmi események jutnak eszünkbe. Fölrémlik a három részre szakadt ország küzdelme a török ellen — a megmaradásért.

Das vierde Büch Esopi.

LVI

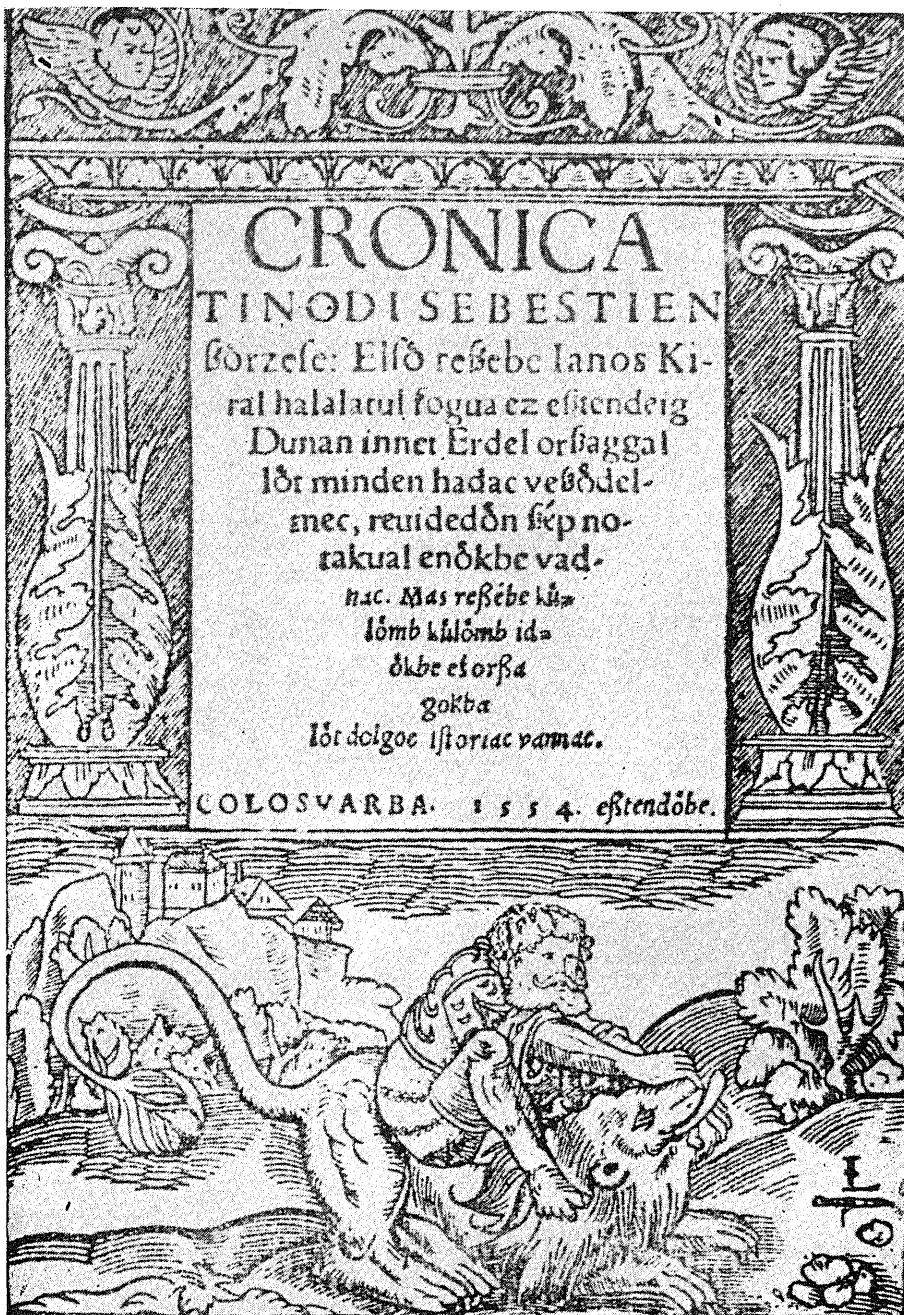
Do sprach d löw / dz gemel ist vō
cim mēsch gemacht / künd ich a-
ber auch malē ich het gemalt me
ein löw dē mañ het er würgt. A-
ber ge mit mir vñ den fröuden pl-
an / da mā des secheß pfliget / so
wil ich dir war vñ künd zeigē. do sie
also dahin kāmē / da zeigte er im
warliche werck dz er stercker wñ vñ würgt in / vñ sprach.
Ge ferbrezügniß des grabs ist nū gnügsam die warheit ze-
bewisen / dz sichstu an dē werckē dz ich stercker bin. Dise fa-
bel wyset dz geblümbrelügy lichtlich vō der warheit über
Die. xvj. fab. vō d floch vñ kēmel hier. (wunden werdē

A *Cronica* pedig elsősorban e küzdelmek irodalmi szintű foglalata. Egy oroszlán és egy ember küzd a címlapon, s Magyarország 1554-es állapotából, Tinódi tudósító szándékából egyértelműen következik az eredetileg általános morális tanúság felmutatására írt Heltai-mese történetének átalakulása aktuális politikai helyzetjelentés kifejezésére. Az oroszlán és az ember viaskodásában ugyanis a *török-magyar harcok szimbólumát* fedezhetjük föl.

A kérdés filológiai részéhez tartozik, hogy a *Cronica* címlapját az a Jacobus Lucius Transylvanus készítette, akinek mesterjegyét — L betű, alatta metszőkés — könnyen felfedezhetjük a kép jobb alsó felében. Lucius tevékenységéről, a kolozsvári nyomdához fűződő kapcsolatairól újabb hazai szakirodalmunk bőven értekezik.⁸ Soltész Zoltánné és Fitz József is említi, hogy ugyanez a címlap (a Lucius-féle mesterjegy kivételével) már az 1530-as években előfordul német kiadásokon, mint id. Lucas Cranach (1472—1553), a Dürer-kortárs német festő műve. Lucius tehát csak másolt, de másolatát a kolozsvári nyomda Heltai *Agendá*-jának (1559) és Werbőczy István *Dekrétum*-ának (1571) címlapján később is felhasználta. Fitz meggyőzően bizonyítja, hogy Lucius 1554-ig nem járt Wittenbergben, a Cranach-féle metszetet csak valami-

⁷ Tinódi Sebestyén: *Cronica*. Kiad. Varjas Béla. Bp. 1959. (BHA II.)

⁸ Soltész Zoltánné: i. m. 54—60. és Fitz József: *A magyarországi nyomdászati, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*. II. A reformáció korában. Bp. 1967. 63—66.

CRONICA TINODI SEBESTIEN

Börzele: Első rebebe Iános Ki-
ral halalatul fogva ez esitendeig
Dunan innét Erdel orsággal
lőt minden hadac vésdél-
mec, reuitedőn ssep no-
rakual endőke vad-

nac. Mas rebebe kő-

lomb kőlomb id-

őke es orsa

gokba

lőt dolgoe istoriac vamat.

COLOSVARBA. 1554. esitendőbe.

lyen közvetítéssel ismerte meg. — Feltehető, hogy a közvetítő szerepét éppen Heltai töltötte be, aki jó néhány német könyvvel tért haza. — „Luciusnak nem kellett Wittenbergában élnie, hogy Cranach művészetének hatása alá kerüljön.”⁹ — Arra azonban sem Soltészné, sem Fitz József nem figyelt fel, hogy a Stainhöwel-Brant-féle meséskönyv 1531-ben, a breisgaui Freiburgban kiadott, s később változatlanul megjelenő utánnomásai is tartalmazznak metszeteket. Az MTA könyvtárában őrzött 1539-es kiadásban minden meséhez egy-egy szövegekőzi metszet csatlakozik. De ezek — kis méretüknél fogva is — csak érdeklődést keltő, magyarázó funkciót töltenek be, s távol vannak a Cranach-féle igényes, művészi ábrázolástól. A kiindulópontul szolgáló Heltai-mese német megfelelőjéhez a kiadvány LVI alapján a 10. lapon látható metszet járul.

Összegezve: az 56. mese és a *Cronica* címlapja közötti kapcsolatban az író-nyomdász Heltai tudatossága, a korabeli állapotokkal való mély együttérzése nyilvánul meg.

Sándor Olasz

FABLE 56. DE GÁSPÁR HELTAI ET LE FRONTISPICE DE „CRONICA” DE TINÓDI

Sur le frontispice de *Cronica* publié en 1554 la lutte d'un homme et d'un lion est visible. Ce motif se trouve dans la fable 56 de Gáspár Heltai, et ainsi le frontispice est une illustration précise de la fable de Heltai. En considération de la situation historique nous pouvons dire, que dans celui-ci il nous faut voir le symbole des luttes turco-hongroises.

⁹ Fitz József: *i. m.* 64.

IFJ. HELTAI GÁSPÁR ÉLETE ÉS HELYESÍRÁSA ISMERETÉHEZ

1. Az az író, aki az itt következő sorokban az érdeklődés fénykörébe kerül, korának nagyon szerény írói egyéniségei közé tartozik. Ezért van az, hogy ha életrajza és irodalmi munkássága adatai iránt érdeklődünk, Szinnyeinél még születése és halála évére nézve sem találunk felvilágosítást. Ott csak Kolozsvár egykori közéletében játszott szerepére: városi tanácsos, majd városbíró voltára és szerény irodalmi működésére történik hivatkozás. Keze alól kikerült munkaként csak Magyar Arithmetica-ját (1591) és egy Cisio-ját (1592) tartja számon Szinnyei, de megemlékezik e mellett még Verböczy Decretum-a 1611-i debreceni kiadásában játszott szerepéről is. E nagyon mérsékelt fontosságú életrajzi és irodalmi életbeli tényeken túl egyetlen művelődéstörténeti jelentőségű mozzanatként Szinnyei József és Ferenczi Zoltán csak azt említi meg, hogy 1582-ben vagy 1584-ben átvette atyja özvegyének kezéből a magyar helyesírás történetében olyan kiemelkedő szerepet játszott, de az özvegy kezén elhanyaglott kolozsvári Heltai-nyomda vezetését. (Ezekre nézve l. Szinnyei, Mfr. IV, 690-1; Ferenczi, A kolozsvári nyomdászat története 22, 27; Szabó Károly, RMK. I—II).

Csúry Bálint vizsgálódásának eredményeképpen azonban az ifj. Heltai művei közé kell számítanunk azt az eladdig ismeretlen szerzőtől származónak tartott latin-magyar-német szinonima-szójegyzéket (1589), amelyet pedig az utószóba rejtett utalás bizonyossága alapján maga a könyvnyomtató, ifj. Heltai Gáspár állított egybe.¹ Ennek a szép- és a szakirodalom határmezsgyéjén igazán szerény irodalmi munkásságnak ismeretében érthető, hogy az ifj. Heltai nem jutott címszóhoz sem a régebbi egy, sem az újabb három kötetes Magyar Irodalmi Lexikonban, sőt nem találkozunk nevével A magyar irodalom története (1964) I. kötetének lapjain, illetőleg mutatójában sem.

Ilyenformán ha e sorok írója Kolozsvár város ó-levéltára XVI. századi anyagának tüzetes átvizsgálása rendjén nem találkozott volna jelentős terjedelmű, az ifj. Heltai keze alól kikerült számadás- és jegyzőkönyvi szöveganyaggal, az írói jelentéktelenségnek fennebb felsorolt bizonyosságai láttán, aligha kerítene most sort arra, hogy a kiegészítés és helyesbítés célzatával vizsgálódás körébe vonja az író életét, és és ráterelje a figyelmet az ifj. Heltai kéziratos és nyomtatott szövegeinek a magyar helyesírástörténeti vizsgálódás szempontjából való valamelyes jelentőségére is.

2. Hogy a nagy Heltai fiáról az itt előadottaknál újabban már valamivel többet tudunk, azt — mint a XVI—XVII. századi erdélyi művelődéstörténet annyi más kérdése esetében is — elsősorban Herepei János sok évtizeden át folytatott kutatómunkájának köszönhetjük. Az ő levéltári-könyvtörténeti vizsgálódásai derítették

¹ Ifj. Heltai Gáspár három nyelvű szótára 1589-ből. Bevezetéssel ellátva sajtó alá rendezte dr. Csúry Bálint. Cluj-Kolozsvár, 1924. 29 l. A Tanulmányok és értekezések az erdélyi magyar bölcsélet-, irodalom-, nyelv- és történettudományok köréből című kiadványsorozat 1., és egyben egyetlen száma-ként dr. Borbély István szerkesztésében jelent meg. — Csúry gondos betűhív kiadása a munkának akkor a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában őrzött legteljesebb példánya alapján készült. Magam ezt az egykorú nyomtatványt használtam. — Ifj. Heltainak e szótári művére nézve Sági István szótári könyvészetében (MNyTK. 18. sz.) nem lelek utalást.

fényt arra, hogy ifj. Heltai 1575—1580 táján a kolozsvári unitárius iskolában szerezte meg azokat az alapvető deáki ismereteket, amelyeknek birtokában — egyebek mellett — Cicero szinonima-szójegyzékének egybeszerkesztésére és a kincses város notáriusi tisztségének betöltésére jó lélekkel vállalkozhatott. Először Herepei adott hírt² arról is, amiről addig csak Kolozsvár levéltári anyagának néhány kutatója, a halott mester, Kelemen Lajos mellett Jakó Zsigmond, Kiss András, Pataki József és e sorok írója tudhatott: arról tudniillik, hogy ifj. Heltai Gáspár 1611-től tett, sok történelmi becsű vonatkozással átszőtt jegyzőkönyvi bejegyzései határozott írói rátermettségről tanúskodnak. De Herepei közléséből ismerjük ifj. Heltai élete utolsó mozzanataként halála évét (1618), valamint azt a szomorú tényt, hogy élete utolsó két esztendejében szemének gyengesége akadályozta meg a városi jegyzői tiszt betöltésében.

3. Mivel Herepeinek hivatkozott cikke más irányú és más célkitűzésű volta miatt nem értékesíthette mindazt az adalékot, amelyet a kezén megfordult számadás- és jegyzőkönyvekből bizonynyal jól ismerhetett, szükségesnek látszik az alábbiakban Herepeitől csak hivatkozásszerűen felhasznált néhány levéltári adalék közzétételével az ifj. Heltai életútjának ismeretét valamivel teljesebbé tenni.

A város közéletében játszott szerepe sáfárpolgári, azaz számadó-gondnoki megbízatásával kezdődött. Ezt a tisztséget ifj. Heltai — két sajátkezű és nevével jelzett számadáskönyve tanúsága szerint — 1595-ben és 1596-ban viselte. E szilárd anyagi helyzetet, magán- és közéletbeli megbízhatóságot feltételező tisztségre tekintélyes könyvnyomtató volta és iskolázottsága ajánlhatta. Egyik számadáskönyve címlapjára gondosan rajzolt betűkkel maga róttá fel a könyvnyomtató voltát bizonyító címet: *Regestrum ... Casparus Helti typographi* (Kolozsvár ó-levéltára. Számadáskönyvek 6/XVI). A város gazdasági életének ellenőrzésében játszott — úgy látszik — rövid szereplés után csaknem másfél évtizedig nincs közéleti szereplésre nézve egyetlen adatunk sem. Az eredeti foglalkozási körébe vonulás e viszonylag hosszú életszakaszában tekintélye és a polgárságnak irányában táplált bizalma azonban csak növekedhetett. Ennek kétségtelen jelül tekinthetjük azt, hogy 1604-ben — a városi tisztújítás hagyományos napján, december 26-án — a „magyar natio” tagjaként főbíróvá választott Eotves András (D. Andreas Eotves Judex primarius) mellett — amint az akkor szokásos volt — a „szász natio”-hoz tartozó ifj. Heltai Gáspár került a királybírói, azaz másodbírói tisztsbe. Nevét a bíró — két külön oszlopba elkülönített hat-hat magyar és szász tagból álló — szűkebb tanácsának névsorába a szász tanácsosok elsejeként így jegyezték be: *D. Caspar Helthy Regius* (Közgyűlési jegyzőkönyvek VII/1. 72). E bejegyzés utolsó szavát a hozzáértett *judex* szóval kiegészítve ifj. Heltait új tisztsége, a királybírótság alapján a maga korában Kolozsvár egyik legtekintélyesebb, — ahogy ma mondanók — közbizalmat élvező polgárának kell tekintenünk.

Tanultságából eredő rátermettsége, megbízhatósága és a város iránti hűsége újabb elismerésének jeleként kell értékelnünk a kolozsvári főbírónak a „száz férfiak” előtt tett azt az előterjesztését, amelynek értelmében a főbíró ifj. Heltai Gáspárt 1611. január 6-án a fő- és királybírói tiszt mellett legfontosabb állás, a notáriusság betöltésére ajánlotta. Az erre vonatkozó jegyzőkönyvi szövegnek e jelentős életmozzanatra vonatkozó részéből a Heltai személyét illető sorokat — a kihagyhatók kihagyásával — szószerint ide kell iktatnom: 1611, Die 6 January. Domini Centum

² L. minderre töle: *A XVI—XVII. századbeli nyomdászok iskolai és szakmabeli végzettsége*: Magyar Könyvszemle 1963. 170—171. és: *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. III. köt. 455—461.

patres congregati deliberarunt modo infra notato ... Mivelhogy ... az Varosnak az mely Notariussa ennekeleotte volt, azt az Uristen ez vilagbol ki veotte volt, es mostan eo kgme Notarius nélkwl nagy fogiatkozásban volna ... az Notariusnak valasztasanak mosta(n) kel lenni az Zaz Natoriol, Tuduan azert Varosul eo kgmek azt hogy Heltus Gaspar Uram eo kegme eleiteöl fogua, mind ez ideigh, ez Varosnak, vgymint edes hazaianak minemw nagy hwseggel es Zeretettel Zolgalt legye(n) Annakokaert meltonak, Illendeőnek es elegendendeőnek itiluem eo kgmet Varosul erre a bechiwletes Tiztre, Azert ez may Napon, mind az ket Nemzetnek egyenleo akarattiaibol es tetczesebeöl valaztatot eo kgme Heltus Gaspar Uram az Notariussaghnak Tiztire, ki legyen(n) elseöbe(n) az eleö Istennek Zent Neuenek dicziretire, tiszteletire, Annak vtanna ez Zeginy hazanak Jauara es Emolamentumara”. — A lap szélén más kézzel a határozat tartalmára utaló széljegyzet: „Heltus Gaspar Notariusnak Valaztatik” (Közgyűlési jegyzőkönyvek 1605—1670. II/1. 93—4).

A választás mozzanata és a benne megnyilvánuló értékelés ténye mellett e jegyzőkönyvi bejegyzésben immár másodszer olvashatunk kétségtelen bizonytságot arról, hogy ifj. Heltai Gáspárt a városi közgyűlés hivatalosan a szász nemzet tagjának tartotta, s így nyilván magát ő maga is a kolozsvári szász és nem a magyar natio sorába tartozónak tekintette.

Az 1611. január 6-án történt választás után Heltai nem egészen hét évig viselte a jegyzői tisztséget. Az ez időszakaszból ránk maradt kolozsvári városi jegyzőkönyvek szövege nemcsak az ügyvitelben tanúsított pontosságáról, hanem — mint arra már Herepei is hivatkozott — határozott írói készségéről, rátermettségéről tanúskodik. A hivatalos határozatokhoz kapcsolódó krónikás bejegyzései a város és Erdély történetére nézve értékes, de kellően igazában csak ezután értékelhető forrásanyagot őriztek meg az utókor számára. Ilyenformán a szigorú értelemben vett notáriusi tiszten túlmenően ifj. Heltai a jegyzőkönyvi bejegyzésekben — hivatlanul-kéretlenül — valósággal városi krónikási tiszte is töltött be. Nem is a város polgárságának vagy a főbíró és a szűkebb tanácsnak, a „vének”-nek vele való elégedetlensége miatt vált meg 1617-ben a jegyzői tisztt viselésétől. Kora és szemének az írás-olvasás-könyvnyomtatásban való megerőltetése miatt látási zavarai eddig az ideig olyan mértékig súlyosbodhattak, hogy 1617. április 27-én helyette már Gregorius Diosi vezette és írta alá az aznapi városi törvénykezési jegyzőkönyvet (Törvénykezési jegyzőkönyvek VII. 376). Nem egészen két hónap múlva már a városi tanács elé kerül a közéletből való kényszerű visszavonulásának ténye is. Erről a következő bejegyzést idézhetni: „1617. die 19 Juny ... Biro vram eo kgme proponaltta Varosul eo kgmek eleiben, hogy az Varos Notariussa Heltus Gaspar vram Tanachiul eo kgmekteöl el buchuzot volna az Notariusnak Tiztiteöl, mivelhogy Nyaualyas allapottia miatt, es kivaltkeppen zemeibe(n) valo nagy fogyatkozasa mijat semmikeppe(n) nem zolgalhatna” (Közgyűlési jegyzőkönyvek II/1. 234). E bejelentés jegyzőkönyvbe foglalása után ugyan az év végén, hagyományosan december 26-án a következő évre való választáson ifj. Heltai neve — ezúttal *Caspar Helthi* alakban — nyilván a városnak tett szolgálatai elismeréseként — még bekerül a száz férfiak sorába a szász nemzetből választott centumvirek ötven neve közé, de már ugyanebben az évben neve mellé egy ismeretlen kéz ezt az élet utolsó mozzanatát rögzítő szűkszávú bejegyzést tette: „10 octobris, orbatus lumine, serio confect(us) obyť” (I. h. 247. 1.). Hogy ez a bejegyzés valóságos tényről rögzít, arra kétségtelen bizonytságot szolgáltat a kolozsvári egyházfiak számadáskönyvében a temetést megelőző harangozásra vonatkozólag olvasható következő számadás-tétel: „11. Octob: Gaspari Helti maiori quatuor vicib(us) f 2 d —.” E szűkszávú, csak a számadáskönyvekben jártas számára érthető bejegyzés könnyebb értelmének megvilágítására álljon itt az 1618. évi hasonló számviteli tételek közül

az első: „4 January Stephanum Thōmōsuary Pulsatum est maiori Campana quatuor uicibus f 2 d —” (E két bejegyzést 1. Számadáskönyvek 14b/XV. 6—7). Mindenestre az ifj. Heltai halála alkalmával a nagyharang négyszeri meghúzása a halott egykori közéleti súlyát tükrözteti vissza, hiszen ugyanez évben a többi halottnak — az előbb említett egyet kivéve — csak kétszer vagy háromszor harangoztattak.

4. Az itt felsorakoztatott egykorú bejegyzések³ látnivalóan nemcsak igazolják, hanem ugyanakkor más vonatkozásban ki is egészítik Herepeinek ifj. Heltai életére vonatkozólag tett megállapításait. A Herepeitől mondottak és az itten részletezett kiegészítések figyelembe vételével ifj. Heltai Gáspár életútjának eddig ismert mozzanatait röviden így állíthatjuk egybe: Születése évét nem ismerjük, de Herepeinek az ő iskoláztatásával kapcsolatos feltevését elfogadhatónak ítélve születése idejét hozzávetőlegesen a XVI. század hatodik-hetedik évtizedének fordulója tájára tehetjük. Valószínűleg még atya életében megkezdhetette, de csak atya halála (1575) után, 1580 táján fejezhette be a kolozsvári unitárius skólában latin műveltségét megalapozó tanulmányait. Első, bensőséges latin irodalmi tájékozottságáról tanúskodó műve, Cicero-szójegyzéke 1589-ben saját nyomdája termékeként Kolozsváron jelent meg. Ezt követte ugyanott 1591-ben Magyar Arithmetica-ja, majd 1592-ben németből fordított Cizio-ja. 1595—1596-ban a város polgárságának bizalma a sáfárpolgári, 1609-ben a királybírói, majd 1611-ben a városi notáriusi tisztre érdemesítette. 1617 elejétől betegeskedése és főként látása erősfokú meggyengülése, sőt — talán — megvakulása miatt megvált a jegyzői tisztségtől, majd a rákövetkező év október 10-én a közelebből meg nem határozható betegségben sínylődő Heltait a halál szabadította meg a további szenvedéstől.

5. Egy külön kiemelendő, de itt most magában állóan nem vizsgálható, ellentmondásosságában feltűnő jelenségre még fel kell hívnom a figyelmet. Annak ellenére, hogy ifj. Heltai — az előbbiekből láthatóan — natio-ja jelölése révén, tehát a szász nemzet tagjaként került be a száz férfiak közé, illetőleg viselt királybírói, majd városi notáriusi tiszte, számadásait magyar nyelven vezette, később is a jegyzőkönyv-írásban többnyire a magyar nyelvet használta; maradt azonban tőle Kolozsvár város korabeli jegyzőkönyveiben — latin tudása bizonyságaként — jelentős terjedelmű latin nyelvű jegyzőkönyvi szöveg is. Ellenben nem került eddig elő az ő betűvetésében egyetlen német nyelvű, s még kevésbé erdélyi szász nyelvjárási sajátosságokat mutató sor sem.

6. Mindössze ennyi az, amit szükségesnek látszott előre bocsátanom ahhoz, hogy az erdélyi művelődéstörténetben eddig egészen jelentéktelennek tekintett ifj. Heltai Gáspárt illetően itt alább következő néhány sorban most már kísérletet tegyek a vele kapcsolatban engem pillanatnyilag leginkább érdeklő hangjelölési (helyesírási) kérdések megvizsgálására.

³ Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyveinek I. kötete 2. lapjára miután egy XVII. századi eleji kéz feljegyezte, hogy Michael Literatus Coloswary 1598-tól 1610-ig viselte a városi notáriusi tiszte, feljegyzését így folytatta: „successit in officium Prudens et Circumspectus vir Caspar Helthi al(ia)s consularis ac Regy Judicis autoritate decoratus, cui tanquam vir longo usu exercitatus ac maturo Judicio praedictus, praeclara nominis sui cum laude perpetuaq(ue) memoria prae-fuit, usq(ue) ad Annu(m) 1618. cum, ob senium et visus defectum alterius id officium gerere nequiuisset hoc vero Caspare Helthi Typographo eodem officio se abdicante, exceptit idem Nobilis honestus Stephanus L(ite)ratus Politoris vir ingenio, eruditione et doctrina praestantissimus, Anno praedicto millesimo sexcentesimo decimo octauo” — Látnivaló, hogy e bejegyzés írója ifj. Heltai halála évét (1618) tette még hivatali működése záró-évének is, holott ő tisztségéről már a megelőző évben leköszönt (L. fennebb a 4. pontban odébb mondottakat). Egyebekben a bejegyzésbeli tények mindenben egybevágóan adatainkkal.

A következőkben ezekre a kérdésekre igyekszem válaszolni:

- a) Milyen a vizsgált író kéziratos és nyomtatott szövegeinek helyesírása?
 b) Van-e különbség a két helyesírás-változat között és ha van, milyen eltérések állapíthatók meg köztük? c) Hogyan viszonylik az ifj. Heltai helyesírása a korabeli kolozsvári kéziratos írásbelséggel és d) hogyan a kolozsvári nyomda helyesírását kialakító apa, az idősebb Heltai Gáspár hangjelöléséhez?

Előre is jeleznem kell, hogy a rendelkezésre álló tér korlátai között részletesebben csak az a—b) alatt megjelölt kérdésekkel foglalkozom. Terjedelmi és időbeli kötöttség miatt nem keríthetek ezúttal sort az ifj. Heltai 1611—1617 közötti notáriusi működésének rendjén keletkezett nagyterjedelmű kéziratos szöveganyag vizsgálatára.

7. Az a) alatti kérdés első felére adandó feleletet a Kolozsvár város ó-levéltárában (Állami Levéltár) őrzött következő két számadáskönyv hangjelölésbeli sajátosságainak egybeállításával igyekszem megfogalmazni⁴:

1594—1595: a) *Regestum ... Az mit en Helthai Gaspar Ado bedő Uraimtol kezemhez vöttem.* — Jelzete: Számadáskönyvek 6/XVIIa. Terjedelme ívalakban: 259 l.

b) *Regestum ... Casparis Helti typographi.* — Jelzete: Ua. 6/XVI. Terjedelme ívalakban: 7 l.

A két, együttvéve mintegy harmadfélszáz ívalakú (folió) lapot magába foglaló, tehát a vizsgálódásra valóban elégséges kéziratos szöveganyag beható szemügyre vétele rendjén ifj. Heltai helyesírásáról az alább részletezett kép rajzolódik elénk⁵:

a 1) a:	adatot, fa Olaiat, Heltai, Maradek, Zaboia.	cz, c cs:	Bęcз, Czaki, Czášar, czöpegetnj, Dancз, kucзiat, kucziat, parancзolattyara, Tanacзbelj, wa-cзora(n).
2) a, á:	ala Alabaſtrom, Cimbalmofat, draga, Egerúari, hatodmagaúal, kjúatalara, Kadas, Lada, Kopiakat, Marhaiat, partekat, vafarlottam zámara.	czy cs:	korcзyollyafnak, peczyenye.
3) á:	Gaspar, hazatol, Janoσ, Colofuar, Mihaly, Muficasit, nehany, Pragabol, vękat.	dgy gy:	Rongyos.
á á:	Bámára (Bámara alakban is) vőt zámot, Bam veuö.	e 1) e, ē:	Demeter, Eb, Helthai, legyen, peczenye.
aa á:	aaraban, Aarat, Aaru, Baal, Kaaraßúnk, Kaaroσ, Laabfak, Raakot, faak, Baamara, Taal, Taarhaz, Taar Bekër, Baamara.	2) e, ē:	Berbentzeuel fennyitek, partekat (értsd: portékát), petzerek, Beker.
c 1) c:	Cimbalmofat.	3) é:	Aproleket, Borbely, egyeb, en, Maradek, Melyföld (értsd: mérföld).
2) k:	ö fge Muficafit és Capellanufit vitte, Colofúar, Cracco.	ē ē:	Lēúheз (olv. Lévhez).
cc kk:	Cracco.	ē 1) ē:	Lęmonyat, pęczenye.
		2) é:	Bęcз, Bęleshez, ep (három) he-tig, kęk, keesęn, Nęp, ręBet, Szęcз Jftúan be tęrt, vękat.
		é ē:	ęσ.

⁴ A vizsgált kéziratok terjedelmes, de az alább mondandókat illetően semmi lényegest nem tartalmazó címét csak rövidítve iktatom ide.

⁵ Előbbi magyar és latin nyelvű kijegyzéseim csak betű szerintiék, ifj. Heltai helyesírásának vizsgálatában azonban igyekeztem a kéziratok és a nyomtatvány hangjelölését grafikai hűséggel megtartani. — Megjegyzendő, hogy az itt következő egybeállításban csak a hangjelölési kérdéseket felvető betűjegyekre voltam tekintettel, a hangjelölési kérdések szempontjából közömbös *b, d, f, l, m, n, p, r, t, v* és *z* jelről önállóan nem, csak jelkapcsolataikban, illetőleg mellékelzett formáikban esik szó. Az ifj. Heltai helyesírásában elő sem forduló mai helyesírásunk *cs, dz, dzs* és *zs* jele természetesen szintén nem szerepelhet az alábbi egybeállításokban.

ee é: Deefig, keefen, keefen, Zeek.
gy gy: fegyűer, hagyafabol, hogy, le-
gyen, Zigyartto, žillagyfag.
h 1) h: hagyafabol, harom, hogy, holt
stb.
2) Hoffžúthoti Istuan, ohn (olv.:
ón) taalakat, ohn tannyerokat,
Olahfag, Mathe, Thorda.
i 1) i: Aprilis, igazítani, igrte, Imeg,
Innepet, Mihaly, mindennapi,
Žillagyfag, Zillahig, Tištarto,
Trombitas.
2) *i:* Nyirő.
3) *j:* be iöüet, böitelt, feierwar, iöt,
Kopiakat, Marhaiat, Olaiat,
poštaia, reaiok, Zaboia, Bolguia,
višelöie.
4) *ü:* menten illyenek fel (értsd: ülje-
nek).
i 1) i: vitte, vittek Thordaigh.
2) *i:* Kíuantatnek.
3) *j:* Nowaiban.
j 1) i: felföldj, hjutalara, kj búúan,
Tancžbelj.
2) *i:* igrte.
3) *j:* fellajtar, varja.
ly ly: Borbely, Melyöld, Mihaly,
Somlyoig.
ny ny: Legeny, Lemonyat, Nyirő, pe-
czenye, Tyúk monyot.
o 1) o: komornyikok.
2) *o, ó:* Aproleket, Borfolok, forgo-
lodo.
3) *ó:* Adoßedö, hažatol, loúal, Praga-
bol, Somyoig, Tištarto urúnkt-
tol.
ó ó: túúró.
oo ó: hoo penž, 3 hoora, loora, fe-
kete Thoo.
ó ő: Kó Warban.
ö 1) ő: be jöüet, böczöluen, böitelt, bör,
czöpegetnj, felöl, felföldj, földet,
Gyömber, György, gyümölcžes,
iöt, jöüetel, Köblefre, Költetem,
költfegül, örög, öted magauál,
Sülthöž, ötüeo, Török, üröš, vöt,
vöttek, žöuendeket.
2) (*ö*)*ő:* Adoßedö, belölek, Egereßtöl,
eröuel, feleegestöl, Felfö, fižetö,
fö poštaia, föžeffek, föžettem,

Györböl, Hegedöfit, jöten jöien,
Kömies, lön, Lörintž, Mežö,
Nyirő, ö/že, ö ktöl (ökegyelmé-
töl), öket, sütö, Bám, veüö,
Zöcz, tekenöt, višelöie, žözet
(olv. szöszet; értsd: szöszet).
ö ő: Sütö.
1) *s:* Alabaftrom, Beleşhez, Benefi,
Borfolok, Cimbalmofat, Gaſpar,
hagyafabol, Miklofnak, Olah-
fag, poštaia, vafarlottam.
2) *zs:* Deefig, faak.
s, S 1) s: Ambrús, egyyet mas, Sogor.
2) *zs:* Soldosok, Sombor.
σ s: έσ, Εσ, Janοσ, Kaaroσ, Loασ,
Trombitaσ.
1) *sz:* Adoßedö, ideßtette, meg gyon-
taroßtam, Karaßna, Bámára,
Bám, Bekere(n), Bekfüet, Zikßai,
Bolgaia.
2) *sz, z:* Berßeni.
th t: Mathe, Thorda.
ty, Ty ty: Pattantyúft, Tyukot, Tyik-
fiat, Tyukmonyot.
tz c: Berbentzeüel, Bontžidai, tžigany,
tžimer, Nyúlhuř, Etžet, Lörintž,
pantželt, Eb petžerek, Pongratž,
Raž.
u 1) ü: kultte.
2) *v:* žöuendekit.
u 1) u: Arú, fúttam (futottam), fútofa-
fokra, Gyalúban, Húnnyadig,
indúlni, KaaraBúnk, kapúbeli,
Kapús, kj búúan, kúldús, Pat-
tantyúft, fupplicálank.
2) *ú:* Nyúl huř.
3) *v:* be jöüet, eřküüek, Eúangelifta,
Egerúari, fegyűer, hatodmaga-
úal, hjúatalara, Iftúan, leúelet,
Leúkež.
ü u: Gyalúig, kúldús, Múficafit, Ca-
pellanyúfit.
úú ú: túuröš.
ü ü: böczülüen, eřküüek, ežüfteσ,
fellyül, fü, füßerßam, Gyüleř,
gyülyenek, gyümölcžes, költse-
gül, küldé, külte, küüül, Püřpek,
Sütö, üreřfen, ürmöš.
ű ü: kenyerünk.

w, w̃, W 1) u: Wy, Wr fiak, Wramat, Wrunk.

2) ü: zwkfeg.

3) v: feierwar, Kó Warban, Lew, Nowaiban, Wac̣zora(n), Wadhús, Waradig.

y 1) j: Eytelt, feyer, Hayasi meg fogyak, Payis gyarto, Wy.

2) i: Sollyomkey.

3) Két-, illetőleg háromjegyű mássalhangzóknak a betűkapcsolat második vagy harmadik tagja többnyire jésítő értékben: c̣zy, dgy, gy, ggy, ly, lly, ny, nny, ty, tty (L. ezeket külön-külön fennebb, illetőleg alább).

Z, z, ʒ 1) sz: Abrozokat, kezitettem

Loaz, nehan̄zor, zabadkai, Zaboia, zalonat, ʒamarn, Zamara, Zam veúö, Zaz Gergely, zeek, Zekereft, Zegedi, Zekel, Zigyartto, Zik̄bai, Zoúat, Zöc̣z, ʒöuendeket, zȫzet.

2) z: az, Āzok, Ēzkor, fȫzettem, hāza, hoo penzel, igazítani, karāzt, Lāzlo, lēzen, Leuhez, Mēzö, poftāzafra, Taarhazban, zab, zer, ʒivkfesg, vízen.

3) sz, z: Zaraz Malom.

4) c: ʒako Balint.

Mint a fennebbi hangjelzés-egybeállításból látható a magánhangzók hosszúságának jelzésére ifj. Heltai nem következetesen ugyan, de alkalmazza a betűkettőzést (*aa, ee, oo, úú*), a mássalhangzók hosszúságát, illetőleg ikerített voltát viszont többnyire következetesen jelkettőztetéssel jelöli. Csak ritkán, jobbra olyankor marad el a hangmértékelés jelzése, amikor az ejtésben a megelőző vagy a rákövetkező mássalhangzó miatt az ő korában éppen úgy, mint a magunkéban, valóban rövid mássalhangzót ejthettek .Pl. *gazdalkodot neki, rakadot meg penzel*, de *Deakal, māborra* alak is az egykori kétségtelen *deákkal, másszorra* ejtés ellenére.

Ifj. Heltai sajátkezű szövegeiből az egykori ejtésben nagy valószínűséggel hosszú, illetőleg ikerített mássalhangzók jelölésének ilyen esetei jegyezhetők ki:

bb: jobbitottam, ʒaporabban.

dd: eddig.

ggy: eggik, eggyetmaft.

kk: saakkal.

ll: Bellell (=széjjel).

lly: vallyak.

nn: Innepet, onnet; özsztételben: mindennapi.

nny: ennyi, inn yok, mennyekēzeiere, Zannya.

pp: azonkeppen.

ff, fs: Braffai, Camerariuffa, fāzakafat, fel kereffek, fȫzeffek, hē-

teffek, Inaffok, laffa, Nadafsi, pattantyuffat, sebeffeket, Secretariuffat.

ff̄z, fz̄fz, szsz: Aszszonyúnk, Bornemiff̄za, Hoff̄zúthoti Istuan, vízf̄za.

tt: attak (adták), fȫzettem, hittel vettünk, jobbitottam, kezitettem, pattantyúst, vitte.

tty: paranc̄zolat̄tyara, tartōstattyak.

ʒʒ 1) szsz: Āʒʒonnyúnk, vēʒʒöuel, víʒʒá.

2) zz: meghōʒza.

3) Feltűnően sok esetben jelez ifj. Heltai hosszú mássalhangzót olyankor, amikor az egykori ejtésben — ez fonetikai megfontolásból szinte kétségtelenül állítható — aligha lehettek ilyen hangok. A biztosan ide vonhatónak látszó ilyen esetek itt alább betűrendes csoportosításban következnek:

<i>f</i> :	<i>faffar</i> jagomban.	<i>pp</i> :	Appafi, pappirofat, supplicálunk, Toppai Peter.
<i>kk</i> :	akarattya, rakkottakat.	<i>ff, fs</i> :	Tafsi Miklof, vaffat.
<i>ll</i> :	fell, fellajtar, terhell (= teherrel), zillagysag, Zillahig.	<i>tt</i> :	Anttal, Balintt, Birttalan, Köttes (kötés), kultte, kültte, Legenyyt, Martton, Marttonert, menttek, Paltt, Porttekaua, Zigyartto, vontta.
<i>lly</i> :	Borbellyat, fellyül, korczyollyafnak, pellyuaiat, Scatullyat, Sollyomhey.	<i>tty</i> :	Mattyaf.
<i>nny</i> :	Azzonnyúnk, Bannyai (nagybányai), fennyitek, Húnnnyadig, Legennye, legennnyinek, tannyerokat.		

8. Arra a jelenségre, hogy az ifj. Heltainál olyan „feltűnő mássalhangzónyújtások” vannak, amelyek az idősebb Heltainál is fellelhetők, erre már Csúry is felhívta a figyelmet (i. m. 4). Még előtte válogatott példák felsorolásával Trócsányi Zoltán ebben a kérdésben így nyilatkozott: „Föltűnő ... Heltai műveiben a mássalhangzók kvantitásának teljesen szabálytalannak s következetlennek látszó jelölése. Heltai műveiben ugyanis számtalan esetben hosszú mássalhangzó van, hol a mássalhangzó hosszúságát sem etymologia, sem nyelvtörténet nem igazolja, s fordítva, rövid mássalhangzót találunk ott, hol mindezek alapján hosszú mássalhangzó van nyelvmélekeinkben, nyelvjárásainkban s a mai élő nyelvben is” (i. m. 24). A kolozsvári XVI. századi kéziratos magyar nyelvű írásbeliségnek a város ó-levéltárában őrzött úgyszólván teljes anyaga ismeretében jó lelkiismerettel állíthatom, hogy az itt érintett jelenség nemcsak a két Heltainál, hanem a korabeli kolozsvári deákság legtöbbjének keze alól kikerült szerkesztvényekben is megfigyelhető. Az ide vonható példák közül megállapítható hangmértékelésbeli következetlenség okairól magam így vélekedem:

a) Egyes esetekben — nem is kevésben — a helyesírási bizonytalankodás valami szórakozottság-féle gondolkodásbeli zavar következménye lehet: az írásban vagy nyomtatásban sokszor szabályszerűen kettőztetett betűk írására olyan esetben is rájárt a toll, amikor ezt sem a korabeli ejtés, sem a szó etimológiája nem indokolta. Ilyen esetekre gondolok, mint amilyenre a 3. pont jelkettőzéses példái közül válogatva itt hivatkozhatni: *faffar*; *rakkott*; *Zillah*, *zillagysag*, *pellyua*; *Appafi*, *Toppai*; *Tafsi*, *vaffat*; *Anttal*, *Balintt*, *Birttalan*, *kültte*, *Legenyyt*, *Martton*, *Paltt*, *Zigyartto* stb.

b) A jelkettőzésnek lehetett azonban az egykori kolozsvári polgári köznyelvi ejtésben rejlő oka is. Minthogy az erdélyi magyar nyelvjárásokat ma is jellemzi és így nyilván a múltban is jellemezhetette a mássalhangzónak gyakori magánhangzóközi ikerítődése, az ilyen helyzetben való ikerítődéses példák megett ilyen jellegű egykori ejtéssel számolni a valószínű lehetőségek közé tartozik. A fenti példák közül szemelgetve ilyen esetekre gondolok: *Azzonnyúnk*, *Bannyai*, *fennyitek*, *Legennye*, *tannyerok*, *pappirofat*.

c) Az ifj. Heltai kezeírásában nagyon ritkán előforduló rövid, helyesebben kettőzés nélküli hangjelzés olyan esetben, mikor az etimológikus helyesírási elv alkalmazásával számolva jelkettőzéses jelölést várnánk, az ilyen hangjelölés azzal magyarázható, hogy az egykori ejtésben — nyilvánvaló a hangtani helyzetből adódó — ikerítetlen, illetőleg rövid hanggal kell számolnunk, hiszen az ide vonható példák egy részében a mássalhangzó-kettőztetés egy mássalhangzót megelőző vagy követő mássalhangzó esetében szóhatáron maradt el; itt pedig valóban nem is ejthettek hosszú mássalhangzót. Az előbb felsorakoztatott kevés számú példa közül itt ezek említhetők: *gazdalkodot neki*, *rakodot meg*, *penzel*.

Egyelőre csak ezekkel az okokkal tudom magyarázni a két Heltai helyesírásában a mássalhangzók indokolatlan jelkettőzése, illetőleg a jelkettőzés elmaradása tekintetében jelentkező, az esetek nagy részében indokolhatóan, más részében indokolhatatlanul jelenkező jelzésbeli következetlenséget. Lehet azonban, hogy a kutatás a korabeli helyesírási kérdések tüzetesebb vizsgálata rendjén majd más okokra is rámutathat.

9. Az itt vizsgált szövegeknek egy feltűnő hangjelzésbeli hiányára rá kell legálább futólag irányítanom a figyelmet. Ifj. Heltai több esetben, sőt a felsorolandó szavak esetében szinte-szinte következetesen más alkalommal is, magánhangzóközi helyzetben nem jelöli azt a labiodentális *v* hangot, amelyeket pedig a korabeli helyesírás és természetesen utána máig helyesírásunk kötelezően így jelez. Ezt a hangjelzési hiányt e szók esetében figyeltem meg:

kömmüves: *Kömmues, kömmüest, kömmüeffek.*

lő: *loa, Loart, Loaj, loait, loal, loan, loat, loas, loaua.* — *De*: *loual.*

mű: *müere.*

szekfű 'szekfűszeg' (fűszer): *zekfues, zekfüet,*

tó: az Varos *Toaual* bannye.

Az ilyenszerű hangjelölés a megvizsgált szövegekben olyan gyakori, hogy például ugyanabban a szövegrészben a huszonháromszor előforduló *loan* (értsd: lován) alak mellett *v*-s jelölésű formával (*louan*) csak egyetlen egyszer találkozunk. Minthogy pedig megfigyelésem szerint ez a megjelölésbeli hiány a XVI. századvégi és a XVII. század eleji kolozsvári írásbeliségben más iratszerkesztők tollán is jelentkezik, ennek alkalmasint egykori ejtésbeli oka lehet. Mint először a MvS. és MvGl. bemutatásakor, később — a hitetlenkedésre válaszolva — külön két ízben is kifejtettem: valószínűnek tartom ezúttal is, hogy a kolozsvári régiségben ilyen hangtani helyzetben, többnyire ajakos (labialis) magánhangzók társaságában nem is labiodentális, hanem bilabialis réshangot, azaz *v* helyet *β(w)*-t ejthettek. Ilyenformán ifj. Heltai ilyen tekintetben mutatózó hangjelölésbeli hiánya alkalmasint a kolozsvári városi ejtés *v*-féle hangjának bilabialis jellegű voltára mutathat.

10. Az író kéziratos helyesírásával kapcsolatos észrevételek után az alábbiakban felvázolom a nyomtatott Cicero-szójegyzékből élénk rajzolódó hangjelzés képét. Íme:

a 1) *a*: Alacson, Alazatos, Aldozić, baho ember, borzas, tißta, Hayò, Hadnagy, gabona, vigad.

2) *a*, *á*: Abrazat, Aldoż, Allatoc,

á *á*: Áldoz, állatoc, bánt, Barátkozic, Czáczożo, czalárd, Meg háborodottúl, hágy, Homállly, hordás, kéuanás, kéuánnya, Mingyaráft, nyáias, Ortzátlan, parázna, Tántorog, Tudomány.

ā *á*: sauanyu ág, világos.

á: csalād, kénánnya, tanuřágoc, tårs.

á 1) *á*: Hozza, reā.

2) *a*: à Berencze.

c *k*: (csak szó végén) Aldozić, allatoc,

ároć, Barátkozik, Bolondofkodic, czelekeßic, dolgoc, Az mi eleinc, el efik, Elmelkődic, emberneć, Meg engedtetit, épitneć, Hizelkődic, haggyác, Iőuendő mondoc, okoc, oktatlac, palánc, Tagagyác, El tántorodic. *ck kk*: óćkal, őřökké.

cz cs: Alacson, Czáczożo, czalād, czalárd, czelekeßik, Czoportos, Gyűmőlcz, őczém, Szerencze, Szerenczēfen, tanāczkozni, tanāczot, tanuřágoc.

e e, ē: Elő, Feddődés, Meg engeßtelletet, Meg ferteztetit, meg meczeuēßet.

- ē ē: ékes, bešéd, építcec, Gyűlés, légyen, Meréšfég, Eoruén, téfztua, vertéc, Zörgés.
- é é: dörgés, ékes, élteti, kemény, Kéšő, Kéuanás, kétšéges, közep-berű, Meréšfég, téšen, Tištefség, vegyétec el.
- eo ō: Eoruendez, Euruén.
- dgy ggy (dj): Fellyul haladgya, Tagadgyác.
- Gy, gy gy: Gyakorta, Gyilkos, Győnyörkődtet, győšte, Gyűlés, Gyűmőlcz, Mindgyaráft.
- i 1) i: czelekšic, esic, Hiuatni, Hizelkődic, Innep, Meg fertezteti, az mi eleinc stb.
- 2) j: Eiyel, faitalan, Hailando, Hailás, Haióra valo Beršám, iár, náias, Nyaias, reitet.
- h 1) h: Hadnagy, Hayò, Hivatni, Homáll, hordós stb.
- 2) ρ: Ohni magát.
- ny ny: Enyhitetlen, nyilát, sauanyufság
- o ó: állandó, indito, izgato.
- o o, ó: Bodog (csak egyszer!) Bolo.
- ó ó: Otalmazza Bódog, El adó, Ió, Iól, Be óltatot, Belé šól, šó.
- ò ó: Hayò, prédából.
- ó 1) ő: Ellenkődic, Elmelkődic, Előmbe, földhöz, El kőlti, közelítés, őrőcké, őregbűlés, őrg, vőtte.
- 2) ő: ellenkező képpen, élő, győšte, Feddődés, jő, idő, Illendő, jő, Jőuendő.
- f 1) s: fegit, ferény, ifmeg, Ifmeglen stb.
- 2) zs: faak.
- fs ss: Bűzešség, Tištefség.
- š sz: Csašar, šamara, šiligy (szelid), šorongattya, Bűzešség stb.
- tz 1) c: Hartz, Hertzeg.
- 2) cc: Etzaka, tettzic.
- u 1) u: Munkás 'operosum' tanušagoc, Tudomány.
- 2) v: Fegyuer, Hiuolkodni, Hiuatni, Jőuendő, Kéuānya. Nyauallya.
- 3) u, v: sauanyufság, Szenuedni, gonduišel.
- ű u: Futos.
- ú 1) u: tūnya.
- 2) ű: Attyafiú, Kút, rútfág.
- ű 1) ű: Gyűles, Gyűmőlcz, űdo, űtes, űtni, bennűnket.
- 2) ű: būn.
- v 1) u: Megy vtállýac.
- 2) v: vetés, vad, vőtt.
- ű ű: űgyet fel venni.
- y j: eyteni, Feyedelem, geryešti, Meg haytha, Házáya, iyed, iyeštéšfel, rakya, Ki teryed, Toluay.

11. Ifj. Heltai nyomtatásbeli hangjelölésének ismertetésekor elismételhetnők a kéziratot hangjelölés esetében a mássalhangzók hosszúsága, illetőleg ikerítettsége jelzésére vonatkozó előbb tett észrevételeket. A könyvnyomtató ifj. Heltai éppen úgy jel-kettőzéssel jelöli a hosszúságot, illetőleg ikerítettséget, mint a számadás-író sáfárpolgár. Íme egy néhány példa: *feddšdic, Meddég, meg aggot, reggel, ócal; Ellen, Kellemes; bennűnket, mindennec, venni; iyeštéšfel, Nemeššéget, Tištefség, Vezérlešfel; láttára, retteneg, rettenetes; bošbus, višša, viššább vonni; alázza, átkozza, kínozza, kőzzűl oltlamazza.* — A kétjegyű mássalhangzók esetében itt is él ifj. Heltai a ma is szokásos egyszerűsítéssel: *follyam, follyo, bizonyal, Kévānya, tunnya; szolittya, szorongattya.* Néha azonban nem dönthető el, hogy a jelkettőzéses nyomtatott formák megett vajon a) valóban egykori hosszú, illetőleg ikerített ejtésre kell gondolnunk vagy b) merőben helyesírási hibáról, következtelenségről van-e szó. Az ide vonható példák ezek: a) *Fēnyes, Fennyitēšfel, Trēffás, repűllő, tunnya.* — b) *Attyafia, Attyámfia, follyam, follyo.*

Vannak azonban olyan esetek, amelyekben a jelkettőzés, illetőleg ennek elmaradása más okokkal magyarázható. Pl.: El kéšitetet, Meg engešteltetet; halašttya, tilttya stb. (L. bővebben a 4. pontban). — Lényegében tehát ezekben a kivételes esetekben is csak ugyanolyan ingadozás, illetőleg hangjelölésbeli következtelenség

jellemzi a könyvnyomtató ifj. Heltait, mint a számadáskönyvek íróját.

12. A részletes egybevetés és észrevételezés helyett a következőkben a könnyű összehasonlíthatóság céljából egymás mellé állítom a kéziratos és a nyomtatott szöveg hangjeleit: Íme:

a, á, aa; e, é, ē, e; i, í; o, oo; ò, ô, ő;	a, á, á, ā, à; e, é, é; o, ó, ò; ô, eo;
u, ù, ú, úú; ü, ű. - c, czy, cz, c ₃ ; dgy,	u, ù; ũ, ŵ. - c; cz; dgy, gy; c(=k), ck
gy; c(=k); f, s, σ; ß, fz, Sz; ty; t ₃ .	(=kk), ny; f, fs, ß; tz.

Az egybeállításból kielemezhető tanulságok így vonhatók le: a) Mint várható is volt: a kéziratos szövegben valamivel több jel és jelkapcsolat jelentkezik, mint a nyomtatott szövegben. b) Az *a* jelek tekintetében a nyomtatott szövegben mutatkozó többlet (három jellel szemben öt) valószínűleg az ifj. Heltai rendelkezésére álló betűanyag hiányában, szegénységében keresendő. A nyomtató kénytelen volt az apától, illetőleg ennek özvegyétől rámaradt szegényes és kopott betűanyag összes mellékjeles betűit a szedés, illetőleg a nyomtatás rendjén felhasználni. c) Első pillanatra feltűnő, hogy míg az ifj. Heltai kézírásában az *ö* és *ő*, és az *ü*, *ű* hang jelölésére már az esetek többségében a mai helyesírásunk felé mutató *ö* és *ü* jelt használta, csak elvétve élt a mellékjeles *ô*, *ŵ*, illetőleg *û* jellel és egyáltalában nem használta apja és a későbbi korok nyomtatványai *ô*, *eo*, illetőleg *û*, *ŵ* jelét, a nyomtatásban maga is ez utóbbiakat alkalmazta kéziratos hangjelölése „modernebb” jelei helyett. Természetesen ennek is a rendelkezésére álló nyomdai betűkészlet állománya lehetett az oka; a rendelkezésére álló betűkészletben volt *ô*, *û*, *ŵ* jel, viszont hiányozhatott belőle vagy kevés volt az egyszerűbb *ö*, *ü* jel. d) A mássalhangzók jelölésében a kéziratos és a nyomtatott szöveg hangjelei között nincs lényeges különbség. Itt csak az *s* hang jelölésében mutatkozó kezeírásabeli többlet, a szövegben használt németes kerek *s*(*σ*) alkalmazását észrevételezhetni. Ez a szókezdő, szóbelseji, valamint szövegi *s* jelölésében mutatkozó különbségtétel nyilvánvalóan a német helyesírásból kerülhetett bele ifj. Heltai hangjelölésébe és feltehetőleg nyomdai betűkészletének e tekintetben való hiánya miatt, de meg az atyai helyesírás egyszerűsítési törekvés hagyományait követve hagyta a nyomtatásban figyelmen kívül ezt a magyarban valóban érthetetlen különbségtételt.

13. A rendkívül gazdag korabeli kolozsvári kéziratos szöveganyag lehetővé tenné ifj. Heltai hangjelölésének a többi korabeli és közelkorú kolozsvári deák, valamint a Heltai nyomdából kikerült nyomtatványok hangjelölésével való tüzetes egybevetést. Minthogy ilyenféle aprólkos egybevetésre e dolgozat terjedelmi korlátai között nem gondolhatok, megelégszem azzal, hogy két egykorú, az ifj. Heltaiéval azonos, sáfárpolgári tisztet viselt deák, egy magyar és egy szász hangjelölésében mutatkozó feltűnőbb különbségekre irányítsam rá legalább futólag a figyelmet. Íme:

A) Rosas (Rózsás) János 1593—1594-ből való számadásaiból a magánhangzók hosszúságának, mellékjeles, sőt jelkettőzések jelzése is szinte teljesen hiányzik: ékezetes jeleket nem használ, jelkettőzések hosszúságjelzés is nála csak az *é* hang jelzésében (*ee*) fordul elvétve elő. A XVI. század második felének kolozsvári deáki helyesírása nyomdokain halad Rosas abban is, hogy az *ö*, *ő* hang jelzésére az *eo*, az *ü*, *ű* hangéra pedig az *w* jelet használja. Nála az *i*, *í* hangértékű és kétjegyű mássalhangzókban az *y* mindig mellékjelzetten *ÿ* alakban jelentkezik, mint egyébként századokkal előtte és még legalább egy századig utána is. Ugyancsak a megelőző századokból örökölt, de *ö* utána is századokig szívósan tovább élő jel a *g*-hez és a *t*-hez kapcsolódó, de hihetőleg semmiféle egykorú ejtésbeli sajátsággal nem indokolható *h*-val alkotott *gh* és *th* jel. Olyan mértékig ingadozik Rosas a ma két jeggyel írt *gy* hang jelölésében, hogy sokszor egymást szorosan követő szavakban a *gy*-t *hol*

g-vel, hol *gi*-vel jelöli; sohasem él ifj. Heltainak szinte kizárólagosan alkalmazott *gy* jelével. Ugyancsak nem használja az *ly* jelölésére ifj. Heltai kizárólagos *ly*-jelét, hanem nála itt is szeszélyesen váltogatott *ly*, *lly* és az *li* betűkapcsolattal találkozunk sokszor ugyanazon mondatban is. Pl. „Vrunk Borbellyath (ti. a fejedelmét) Borbeli Janofst ... vitte ...”. A *c* hang jelölése Rosasnál, mint a többi korabeli kolozsvári deáknál is a *c*, *ch* és *c3* jel váltogatott alkalmazásával ingadozik. Néha — különösen a nevekben — az *f* helyén a latin helyesírás *ph* jelét iktatja bele szövegébe. Az indokolatlan betűkettőzésre nála is találhatni példát. Mint ifj. Heltaival együtt annyi más deák-társa a városi névadásban — hihetőleg a királyi szülött miatt — meglehetősen gyakori *Mátyás* nevet Rosas is *Mattias* alakban írja.

B) Még a Rosásénál is jobban a XVI. századvégi kolozsvári deákság megállapodatlan és következtelen helyesírásában gyökeredzik ifj. Heltai száz natiobéli társának Caspar Schemelnek egy 1594-ből reánk maradt számadáskönyvében (Számadáskönyvek 6/VIII) jelentkező hangjelzés-rendszere. Csak egy néhány igazán jellegzetes és változatos jelölésű hangot véve számba, Schemel a *cs* hangot még váltogatva a három jelből összetett *chi*, *chy*, a *gy*-t *di*, *dy*, *dgi*, *gi*, az *ny*-et *ni*, *ny*, a *ty*-t *ti*, *ty*; sőt még a *c*-t is *c*, *c3*, *3*, *t3* betűvel jelöli, *ö* helyett *e*-t, *ü* helyett *i*-t ír, és ilyen indokolatlan, értelmetlen betűkettőztetésekre is bukkanunk szövegében: *hortt*, *Etzettet*, *kenyerett*, *Mertt*, *Mizett* (értsd: mézet) stb. Schemelnek az ifj. Heltaiénál jóval bonyolultabb és következtelenebb hangjelölésében az általánosan ilyen jellegű korabeli kolozsvári írásgyakorlat hatásán kívül saját anyanyelvi helyesírása, illetőleg idegenszerű magyar nyelvi ejtése is belejátszhatott. Különösen a *c* jelölésére alkalmazott három *3*-s jel és az *ö*, *ü* illabialis hangjeles írása (*e*, *i*) említhető más nyelvűségéből, illetőleg más nyelv helyesírásán alapuló gyakorlatából eredő helyesírási bizonytalankodása tanúságaként.

Az itt mondottak alapján megállapítható, hogy mind Rosas, mind pedig Schemel hangjelölése jóval inkább a kolozsvári deáki írásbeliség hagyományos, sőt maradi jellegű helyesírását követi, mint teszi azt ifj. Heltai. A XVI. század végi és a XVII. század eleji kolozsvári írásbeliség gazdag hagyatékának tüzetes ismeretében jó lélekkel megállapíthatom, hogy e tekintetben Rosas kor- és közel-kortársai általános hangjelzési gyakorlatát követi. Schemelnél — amint erre rámutattam — ezen kívül még a Heltainál megfigyelhetőnél nagyobb mértékű német hangjelzésbeli hatással is számolni a meglehetősen indokolható vélekedések közé tartozik. Nem az ifj. Heltai egyszerűbb és viszonylagosan következetes helyesírása jellemzi a jelzett időszakasz kolozsvári deákságának ránk maradt szövegemlékeit, hanem jóval inkább a Rosas és Schemel keze alól kikerült szövegek alapján előbb bemutatott következtelen, sokszor értelmetlenül bonyolult hangjelölés.

14. Látnivaló tehát, hogy ifj. Heltai helyesírása kialakításakor meglehetősen mértékig függetlenítette magát kortársai kézirati írásbelisége hangjelölési gyakorlatától, bizonytalankodásától és következtelenségeitől. Nem kétséges, hogy noha ezt elsősorban atyjának már az 1560-as évek táján kialakított egyszerűsítő és nagymértékben következetességre törekvő nyomdai helyesírási gyakorlata hatása alatt tehetné⁶, éppen a gyakorlat folytatásában maga is további szerény egyszerűsítési törekvéssrel tett bizonyosságot. A két Heltai helyesírásának egybeeséseit és különbségeit pontokba foglalva így határozhatjuk meg:

⁶ Az id. Heltai Gáspár helyesírásáról l. Trócsányi id. bevezetőjén kívül Molnár József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között*. Bp 1963. 122—6. — Ide vonható, az id. Heltai helyesírása és a kortárs Temesváry János helyesírásának egybevetéséből adódó észrevételeket olvashatni még a NyÍRK. II. 107—12. 1-ján.

a) A magánhangzók jelölésében ifj. Heltai szinte teljesen atyja nyomdokain halad. De noha e hangok jelölésében következetesen használt hangjeleket alkalmaz, ugyanúgy vannak nála is következetlenségek, mint atyja nyomtatványaiában (1. Trócsányi i. m. 18). Az ifj. Heltai kézírásában, sőt nyomtatványaiában is jelentkező következetlenségek kétségtelenül neki tulajdoníthatók ugyan, hiszen nemcsak mint a szövegek írója, hanem mint könyvnyomtató is a maga keze munkáját hagyományozhatta rájuk, e következetlenségek oka azonban minden valószínűség szerint kortársai, a kolozsvári írásbeliség deákjainak az övénél jóval nagyobb ingadozásokat, következetlenségeket mutató helyesírása hatásában keresendő. Ezek még a nagy Heltai századának végén, sőt a következő százév elején is jobbára úgy írtak, mintha az id. Heltainak a későbbi ún. protestáns helyesírás alapját képező nyomdai helyesírási reformja számukra merőben ismeretlen lett volna.

A magánhangzók jelzésében a további egyszerűsítésben ifj. Heltai a kézírásban addig ment, hogy apja ő, ű, ű, jele helyett az ő, ő és az ű, ű jelölésére a később valóban véglegeződött ő és ű jelt alkalmazta, nyomtatásban azonban — szinte kétségtelenül a betűkészlet ilyen jelekben való hiányai miatt — maga is kizárólag atyja hangjeleivel (ő, ű) él. — Vigyázni kell mindkét Heltainak ékezettel ellátott magánhangzói közül az ű jelre. Ez jelölhet ugyan olykor valóban hosszú hangot is, az u ékezése azonban sokszor azzal magyarázható, hogy mivel a kézírásban az u és az n betűnek az írásképe, különösen hanyagabb írásban grafikailag egybeesik, a világos megkülönböztetés céljából mindkét Heltai az u-t rendszerint ékezetesen (ű) alkalmazta. Ez a kézírásbeli gyakorlat aztán átkerült helyel-közzel a nyomtatott szövegekbe is.

b) A mássalhangzók jelölésében a két Heltai helyesírása között nincs lényegbevágó eltérés. Ifj. Heltai már kísérletezett atyja tz (=c) jelének c vel való felcserélésével, de azért nála is az esetek többségében még mindig többnyire az apjától véglegezett tz jelbe ütközünk. A korabeli deáki írásbeliséggel szemben atyjával együtt ifj. Heltai úgyszólván teljesen kiküszöbölte helyesírásából a gy, ly, ny és ty hang jelzése tekintetében mutatkozó zűrzavart. Az addig szeszélyes ingadozással használt g, g', gi, gy, gy (=gy); l', li (=ly), n, n', n', ni (=ny), t, ti, thy (=ty)-féle jelek és változékaik helyett mindkét Heltai a mai helyesírásban használt egyértelmű jelekkel él. Ez pedig az egyszerűsödés és a következetesség felé vezető, de még jóval később is a visszavisszaesés veszélyével fenyegető csapáson viszonylagos koraiságában nagyon figyelemre méltó kezdeményezés. Nem! Ennél több: századokra előre mutató eredmény.

15. Fennebb a 7—10. pontban előadottak alapján ifj. Heltainak a magyar helyesírás történetében játszott szerény szerepe így összegezhető:

Kézírásában ifj. Heltainál határozott törekvést állapíthatunk meg, hogy tovább egyszerűsítéssel és következetességgel haladjon a magyar helyesírási rendszer tökéletesítése felé. A nyomtatásban azonban kénytelen az atyjától örökölt betűanyag megszabta hangjelölésbeli lehetőségek keretében megmaradni.

Úgy látszik azonban, hogy sem az idősebb, sem az ifj. Heltai könyvnyomtatói működése nem gyakorolt olyan általános és gyökeres hatást az ő működési helyükön velük egy időben folytatott deáki írásbeliség helyesírási gyakorlatára, mint ahogy azt méltán várni lehetne. A kolozsvári irattermelés rájuk maradt egykorú iratrengetőgének helysírása azt bizonyítja, hogy a városi deákság nem a két Heltainak századokkal előre mutató helysírasi elveit, hanem valamilyen hagyományos helyi írásgyakorlatnak szeszélyesen következtelen helysírasi normáit tartotta szem előtt. Lényegében tehát a XVI. század végi kolozsvári nyomtatványok és a kolozsvári deákság iratanyagának helyesírása jelentős mértékben különbözik egymástól.

16. Az előbbi pontokban tett megállapításokból a magyar helyesírás történetének további vizsgálatát illetően néhány általánosabb érvényű kutatómódszerbeli tanulság, illetőleg igény, követelmény adódik.

Először is nem helyeselhető az az eddig követett eljárás, hogy a könyvnyomtatás elterjedése után a helyesírástörténet vizsgálódási anyagául csak a nyomtatványokat tekintették, a kézírások szövegek szinte teljesen kívül rekedtek a kutatók érdeklődési körén. A Magyar Tudós Társaság (Akadémia) megalakulásáig ugyanis nem volt olyan tekintélyű szerv, amely az irodalmi és köznyelvi helyesírást szabályozhatta volna. Nyilvánvaló tehát, hogy az író, a tudomány munkása és a köznapi élet embere egyaránt azzal a helyesírással élt, amellyel iskolai tanulása során megismerkedett. Jóllehet — sajnos — nincsenek, és a dolog természeténél fogva aligha lehetnek valaha is fogalmaink arról, hogy egykori iskoláinkban a XVI—XVIII. században kiktől milyen helyesírást tanult a diáksereg, mégis abból a kusza következtetlenséget mutató helyesírási képből, amely a jelzett századok kézíratos szövegeiből élénk villan, arra következtethetünk, hogy iskoláink helyesírásában — a felekezeti megoszlást számításba is véve — nemcsak az ún. katolikus és protestáns helyesírás elveinek többé-kevésbé következetes, illetőleg következtelen alkalmazásával kell számolnunk, hanem az egyes iskolák és az egyes tanítók, tanárok egyéni helyesírási sajátosságainak hatásából adódókkal is. E hatások aztán a tanítottak helyesírási gyakorlatában más tanuló-helyeken és a nyomtatott szövegekből ellesett egymástól elütő helyesírási jellegzetességekkel is szeszélyesen keveredhettek. Éppen ezért az ezutániakban kíváncsú lenne tehát beható kutatással legalább egyes XVI—XVIII. századi nagyobb művelődési központjaink egykorú kézírások emlékeinek helyesírási vizsgálatát elvégezni. A különböző központok írásbeliségének vizsgálata alapján megállapítható helyesírástörténeti eredmények egybevetése, ha esetleg az eddiginél bonyolultabbá is tenné a magyar helyesírás történetének képét, ez a kép — várhatóan — sokkal életszerűbb lenne és jóval inkább érzékeltetné velünk a múltban e tekintetben is jelentkező szeszélyes kavargást, bonyolultságot, mintha csak az egyes központokból, könyvnyomtató műhelyekből kikerült nyomtatott szövegek hangjelölésének vizsgálata rendjén alakul ki bennünk a helyesírástörténeti kép.

Nem szabad elfelednünk továbbmenőleg azt sem, hogy míg a nyomtatott szövegek hangjelölését, illetőleg hangjelölésbeli viszonylagos állandóságát, folyamatosságát nem kis mértékben befolyásolhatta, sőt meg is szabhatta a nyomda betűkészletének valamelyes állandósága, bősége vagy éppen szegénysége, a kézíratos írásbeliségben ilyen kötöttséggel nem kell számolnunk. Pl. az előbb láttuk ifj. Heltai az *ö, ő* jelölésére kézírásban a később véglegeződött *o* jelt használja, viszont nyomtatásban — saját munkájában! — nyomdája betűkészletében atyai örökségből örökölt *o* jellel él. Könyvtári kutatás során éppen elég régiségbeli szöveg fordult meg e sorok írójának kezén ahhoz, hogy megállapíthassa: az egykori nyomdának hosszabb időszakon át megállapítható következetes hangjelölése nagyon nagy mértékben függvénye a betűkészlet állandó és korlátolt voltának is.

Nem becsülhető le az a kutatásmódszerbeli felismerés sem, hogy a helyesírástörténeti vizsgálódásban az egyes korok helyesírásbeli tudatosságának átlagos szintjét jóval inkább tükrözteti a „kis emberek” helyesírási gyakorlata, mint az irodalomban, a tudományban és a közéletben kisebb-nagyobb jelentőségre jutott kiemelkedő egyéniségeké. Éppen ezért ha teljes életszerűségben és nagyságban fel akarjuk mérni azt a lassan érvényesülő hatást, amelyet a letűnt századok folyamán a könyvnyomtatás nagymérvű elterjedése, a nyomtatványok hangjelölésének viszonylagos egyértelműsége és következetessége az egykorú helyesírásbeli bizonytalankodás megszüntetése tekintetében gyakorolt, széleskörű vizsgálódást kellene végezni a XVI—XIX. századi írásbeliség kézíratos anyaga alapján a minden rendű és rangú tollforgatók kezeírásában ránk hagyományozódott szövegeken. Egy-egy olyan jelentős XVI—XVII. századi levéltári anyaggal rendelkező város, mint amilyen például — tudomásom sze-

rint — Debrecen, Sopron, Kassa vagy — hogy a magunk portáján jóval biztosabban kereskedjem — Dés, Kézdivásárhely, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagybánya a maga többnyire helyi keletkezésű levéltári anyagával jó kutatási térül kínálkozik az ilyenféle helyesírástörténeti vizsgálódásokra. Az ilyenszerű szemlélődés várható eredményeinek néhányára nézve éppen csak rávillanthattak azok a megállapítások, amelyeket ifj. Heltai Gáspárra és a maga korára-körére vonatkozó futó vizsgálódás rendjén az előbbiekben e sorok írója tett.

Attila T. Szabó

LA VIE ET LES PRINCIPES D'ORTOGRAPHE DU FILS DE GÁSPÁR HELTAI

L'auteur esquisse — d'après de nouveaux documents d'archives — la vie du fils de Gáspár Heltai, grand représentant de l'histoire culturelle en Hongrie au XVI-ème siècle. L'étude énumère les documents de l'activité littéraire de Heltai fils. L'auteur compare le procès-verbal écrit par Heltai avec les publications de l'imprimerie Heltai. Ainsi l'étude donne des renseignements importants sur l'histoire de l'ortographe de la fin du XVI-ème et du début du XVII-ème siècle.

THORACONYMUS MÁTYÁS

XVI. századi szellemi mozgalmainkról szólva gyakran hivatkozunk a korabeli iskolai élet és a szepességi vallási-ideológiai küzdelmek maradandó emlékezetű alakjára, Thoraconymus Mátyásra. Munkásságának alapos felmérése azonban még nem történt meg. Ennek legfőbb oka az, hogy mindeddig csak kis számban kerültek elő életére s pedagógiai, tudományos és irodalmi működésére vonatkozó dokumentumok. A másik tényező, mely késlelteti pályafutásának felmérését, az a széles körben elterjedt vélemény, hogy a szepességi hitvitázás jelentősége igen kevés: a szenvedélyes, terjedelmes irodalmat szülő polemizálás mind tartalmilag, mind területileg szűk körre koncentrálódott.

Meggyőződésem, hogy Thoraconymus Mátyás hazai működése több figyelmet érdemel. Munkásságának jelentősége korántsem merül ki a dogmák vitatásában. Alakját a filippizmus első szakaszának magyarországi hatásával *együtt* kell majd fölmérnünk. A korabeli viszálykodásokban nemcsak a gyakorlati teológián belüli öncélú, elszigetelt kötekedésekről lehetett szó, hanem olyan eszmeáramlatok hatásáról, melyek társadalmi, politikai és ideológiai jelentősége, irodalmi, kulturális, pedagógiai befolyása igen számottevő.

Az itt következő cikkben nem szerepel e kérdés elemzése; Thoraconymus munkásságának reális értékeléséhez egyelőre életrajzának korrekcióival és hazai működésének vázlatos áttekintésével szeretnénk hozzájárulni.¹

1. Származása, tanulmányai

Wittenbergben tanult, a szászországi filippizmusnak akkor még zavartalan központjában.² Az egyetem matrikulájában 1569. november 7-i dátummal áll neve s városa: „Matt[hias] Thoraconymus, vulgo Kabát dictus, patria Brisnensis.”³ Ez az egyetlen hiteles adat, melyből származására is következtethetünk: Breznóbányai volt. A *Thoraconymus* név, miként a wittenbergi „Philippus Magister” névhasználata, görög fordítás. Így részint a görög szó jelentéséből: „ῥώπαξ” 1., mellkas’ 2., mellvért’ — másrészt az immatrikuláció szövegéből („...vulgo Kabát dictus...”) következtethetünk családnevének eredetére. Valószínű, hogy a *Thoraconymus* a köntöst és *mellényi* jelentő szlovák „kabát” szó görögösítése. Így az „általában Kabátnak hívott” ifjú szlovák családban született. Mindezt megerősíti, hogy a wittenbergi magyar

¹ Thoraconymus munkásságáról eddig még nem készült összefoglaló elemzés. Az életút egyes mozzanatait kiemelő feldolgozások közt legjelentősebb: Ráth György: *Két kassai plébános a XVI. században*. Bp. 1895. Hazai működésének fölmérésére törekedett Kemény Lajos: *A sárospataki iskola történetéhez. I. Kabát Mátyás*. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 1910, 323. és Dongó Gy. Géza: *Mátyás főpap tíz panasza 1579-ből*. u. o. 1911, 50–54.

² Korábbi tanulmányiról csak Zoványi tesz említést: „Egyebek közt Morvaiglon is tanult.” (Zoványi Jenő *cikkei a „Theologiai Lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből*. Bp. 1940, 481.)

³ Bartholomaeides: *Memoriae Ungarorum...* Pest, 1817. 555. Kemény Lajos is idézi: i. m. 323.

bursában sem szerepel, neve mellé nem ír „ungarus” megkülönböztetést. Hazai működésének értékelését e körülmény még izgalmasabbá teszi, hiszen munkássága a magyar művelődés történetében is fontos epizód.

2. Bártfa és Késmárk; az „elűzetés” legendája

Wittenbergből 1570 őszén érkezik vissza hazájába. Itt a Stöckel Lénárd iskolai és hittani nézeteinek megnyert Bártfára kerül,⁴ az akkori rektor, Faber Tamás mellé. Fél év múlva azonban, 1571 májusában már a késmárki iskola élén találjuk. Gyors távozását hiba volna nézetkülönbséggel magyarázni. A bártfai rektor később harcosan, írásban is kiáll az ubiquitas eszméje mellett, ám nem jelzi és nem indokolja semmi, hogy már ezeitől vitái lettek volna tanártársával. Az épp megüresedő késmárki rektori állásba a város tanácsa Bártfáról kérhetett alkalmas, megbízható, jó felkészültségű tanerőt. Köztudott, hogy Bártfa iskolájához Stöckel óta szoros szálak fűzték a késmárki iskolát. Thoraconymus nem a rektor hittani nézetei miatt távozott, mint az kettejük későbbi vitáirait ismervé föltételezhető lenne. Késmárk ekkor (1570-től) a mereven lutheránus szellemű Ruber János felsőmagyarországi kapitány kezén volt, és ő (ismerjük egy-egy „városbíró” főúr vallás- és művelődés-meghatározó hatalmát!) semmiképp nem járult volna hozzá egy, nézeteivel ellentétes tanokat valló iskolamester alkalmazásába.

Thoraconymus Mátyás Késmárkon — hasonlóan Stöckel óta itt működő elődeihöz — Melanchthon pedagógiai módszereit követi. Autorolvasást vezet, tanít görög és latin nyelvtant, dialektikát, retorikát és mennyiségtant. Távozásának idejéről és körülményeiről nem rendelkezünk megbízható *korabeli* adatokkal.⁵ Praetorius Dávid⁶ megállapítása tűnik a legkorábbinak. Szerinte Thoraconymus 1572 — 1574 között az iskola rektora, de hivatalából s a városból Sommer György *elűzi*. Vitájuk hevében később ugyancsak *elűzetésről* beszél hajdani tanítója, Eberhard Mátyás: „Mért űzött Késmárk el s Kassai iskola téged? Hogy be ne szennyezhesd majd te a gyermeki díszt.”⁷ Azt gondolhatnánk tehát, hogy Késmárkon valóban összeütközésbe került a város előjáróival. Ismerünk azonban olyan egykorú dokumentumokat, melyek mind a jelzett időpontot, mind a távozás ilyen körülményeit kérdésessé teszik. Thoraconymus egyik tanítványa, Ambrosius Lám Sebestyén, külföldi peregrinatora indul Késmárkról, s 1575. június 4-én beiratkozik a wittenbergi akadémiára. Ajánlólevelét az iskola rektora, maga Thoraconymus Mátyás keltezte 1575. május 5-én. A késmárki diák Ruber János császári tanácsos pártfogását élvezi külföldön. Hazatérve, 1577 április elején, Késmárkra kerül, ahol még hajdani tanítója a rektor. Thoraconymus Mátyás hónapokkal ezután hagyja csak el az iskolát. Távoztának körülményeit kassai források vizsgálatával igyekszem megvilágítani.

⁴ Stöckel nyolc évig tartózkodott wittenbergi mesterei, főként Melanchthon környezetében. Hazai működése során európai hírnévre tesz szert. 1540-ben kidolgozza új iskolarendszerét: Melanchthon módszerei szerint szervei át a bártfai iskolát. 1555—56 fordulóján Késmárkon rektor. Vö. Johann Lipták: *Geschichte des evang. Distriktual-Lyzeums A. B. in Kesmark*. Késmárk, 1933.

⁵ A különböző forrásokra támaszkodók későbbi datálások meglehetősen eltérőek. Szombathi nyomán írott életrajza (SpFüz 1864, 412—420.) távozásának idejét 1574-re teszi. Frankl Vilmos szerint (*A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Bp. 1873, 148.) Thoraconymus 1571—1575 között rektor Késmárkon. Kemény Lajos (i. m. 323.): 1571—1578; Zoványi Jenő (i. m. 481.): „1571. máj.-tól 1577 kora tavaszáig ... rektor Késmárkon. Mikor innen helyét iránya miatt távoznia kellett, talán hely nélkül volt egy ideig, mert csak 1578. máj. talált rektori alkalmazást Kassán.”

⁶ 1608—1646 között a késmárki iskola rektora.

⁷ Gulyás József fordítását idézem (*Bizonyságok*. Sárospatak, 1936.).

3. A kassai iskolánál

A „nagy tudományú”, görögöt is tanító kassai rektor, Breslak Márton, három éves működés után 1577. december 30-án mond le. Az ő utóda itt a következő év legelején Thoraconymus Mátyás. Bizonyosan Késmárkról hívta meg őt a kassai tanács — feltétlenül Ruber beleegyezésével — iskolájuk élére, ahol már eddig sem alkalmaztak mást, csak elismerten nagy tudományú, kiváló felkészültségű, de főként feddhetetlen hírvű tanítót. Késmárkról való „elűzetésének” semmi határozott bizonyítéka nincs, munkáiban sem utal erre később. Valószínűtlen, hogy az előző rektorságában esetleg széthúzással vádolt, s innen „elűzött” Thoraconymust Ruber tudtával meghívhatnák Kassára, a városi ifjúság nevelésére. A rektori állás megüresedése idején bizonyosan a főkapitánynak is tetsző pedagógus-szakember hírében állott.⁸

A kassai iskola vezetését 1578 január első felében veszi át. Egy évnél tovább azonban nem dolgozik itt. Mi volt az oka lemondásának?

Néhány hónappal Thoraconymus hivatalba lépése előtt az eltávozott Fröhlich Tamás helyére — *Ruber ajánlására* — Gogreff Mentot hívják meg a német prédikátori tisztség ellátására. Ausztriából érkezik Kassára, s harcos hitvitázó múlttra tekint már ekkor vissza. 1570 körül éles vitába keveredik az úrvacsora kérdéséről. Egyik iratának előszavát Selneccerrel, a helvét tanok tekintélyes ellenfelével íratja; s Kassán is a lutheri ortodoxia erőszakos védelmezője lesz.

A rektor s a német prédikátor nehezen férnek meg egymással. 1578. október 2-án az iskola alkalmazottai, Thoraconymus és a két collaborator, panaszt tesznek Gogreff ellen, mert ez őket gyülekezete előtt a szentírás és a szentségek, valamint az egyházi szertartások megvetőinek nevezi. Gogreff Mento védekezése — vagy inkább vádja — az, hogy az iskolamester vonakodott az ő hétköznapi prédikációin részt venni. Ellenfeleit az október 2-i és december 8-i tanácsülések jegyzőkönyvei szerint még „szakramentáriusoknak” is nevezi. Viszont ezt nemhogy kellőképpen, de egyáltalán nem tudja bizonyítani. Thoraconymus Mátyás, hogy az állandósuló veszekedéstől távol tartsa magát, október 2-án maga és segédei részére távozási engedélyt kér, s együtt látja igazának bizonyítására szólítja fel ellenfelét. A tanács azonban az egy esztendő lejártá előtt sem a rektor, sem a német prédikátor szerződését nem bontja fel. Ezután viszont mindketten elhagyják hivatalukat. Ruber főkapitány 1579 tavaszán magához veszi Gogreff Mentot udvari prédikátornak. Innen ez azonnal nyílt vitákba bocsátkozik a lutheri ortodoxia védelmében.⁹ Thoraconymus — működésének zavartalanabb környezetet keresve — már hónapokkal ezelőtt elhagyta a kassai iskolát.

⁸ Így azt kell hinnünk, hogy Praetorius Dávidnak — legkevesebb harminc év múlva kelt — bejegyzése nemcsak időben, hanem a távozás valódi okait tekintve is téves.

⁹ Gogreff Mento jövetelével éleződtek ki a viszályok Kassán és környékén. A harcias prédikátor igen hamar kálvini „sacramentarius” névvel illette azokat, akik a merev dogmákat finomítani próbálták. 1579-ben, immár másodszor, kiadja nyolc éve írott hittani munkáját. Új előszavában a Kálvin-féle tanokról, mint a test és lélek pokoli mérgéről, a „sacramentariusokról” mint álnok, alattomos, belpoklos és veszélyes kalandorokról beszél, kik Luther köpenye alá bújnak, és Melanchthon irataira szemtelenül hivatkoznak. Ez utóbbi vád a viták során később is előfordul még. És valóban: az értelmiség „vakmerő” legjobbjai a merev lutheranus szellemet az idős Melanchthon közvetítő jellegű tanításainak értelmében igyekeztek megváltoztatni. A hivatalos hitvallást védelmezők zaklatása szükségképpen utólrte őket. A megtámadottak közül többen — nyugodtabb körülményeket keresve — a helvét irányt pártfogoló főurak szolgálatába léptek. Az ilyen elhatározás azonban most már tőlük is nyílt színvallást követelt.

4. Sátoraljaújhely. „Panaszolkodási ... Laztochi Nemes Szemeliek ellen”.

Raktori állását földadva prédikátorként dolgozik Újhelyen. Januárban hagyja ott Kassát, e hó 21-én azonban még benyújtja hitvallását Rubernak, s egyben felhívja az akkor szolgálati idejének épp utolsó heteit töltő Gogreff Mentot annak nyilvános, gyülekezet előtti bemutatására. Az újhelyi prédikátorságot sürgető kényszerűségből kell elvállalnia. Csaknem 16 esztendő s hazai működése során csak e szűk hat hónapot töltötte prédikatori tisztségben, másfél évtizeden át az ifjúság tanítására s nevelésére fordította minden figyelmét.

Kassáról Gogreff Mento gyanakvéa és zaklatása miatt távozott, de Újhelyen sem volt nyugalma. „Papi meltosagat” durva háborgatásokkal rontották. Bizonyosság erre „Wyhelben Szent Iwan hauan: 1579”-ben fogalmazott tíz panasza. Ezekben az őt, házát, birtokait és szent gyülekezetét ért gorombaságokról panaszkodik.¹⁰ Hét ember neve szerepel ismételtlen e vádákban, azoké, kik hol különféle kiagyalt bosszantással, hol jáváira erőszakosan rátámadva megkeserítették lelkészi működését. A tíz közül álljon itt három panasza példának:

„Első Panasz Laztochi Mihal ellen. Vízkereszt után ualo első uasarnapon Mikor az kerzthinék az Istennek hazaban, az Istennek igeire giülték, az templom es az cinterem tele leuen, az Cassai had es ott leuen, Laztochi Mihal azt mielte, hogy egy Rakottiasi embert Nagy Estuant az praedicalo szek előtt terdeplettet, mykor megh az praedicator el nem uegeztem, egy ciakannal az földre le uerte es uerbe araztotta. Ha mielhette é az Istennek hazában ezt, es az Szent gyülekezetben az en papi meltosagom ellen uagy nem keg: lassa... Harmadik Panasz. Laztochi Peter Husuet napian, az Istennek hazaban az szent gyülekezetben, Holot Judasrol, mint Christus arotatoiarol emlekezem (kiszakadva) az predicallo szegben Istennek szekiben aluan, nagy fel szoual es torokkal, hogy Az Curua aniad az ugymond. — Azert az Istennek hazat, az szent gyülekezetet, es papi meltosagomat, es hiremet neuemet, hogy illien szidalommal illette, ezt lassa megh keg: ... Hetedik Panasz. Nagy Balint masodik Vasarnapon Husvet utan illien kissebseget es hatalmat chelekedet hazamon, hogy Gazdam aszont hazamhoz Wyhelben keuetuen rakatot uolt fel sakokban felezetet louimnak. Nagy Balint az sakokat kochimon, oduaromon, az ő odvararol latvan, raita futamot kochimra es kochimon az sakokat mint fel forgatta. Illien nagy kwssebseget es hatalmat chelekedet mind magamon, mind felesegemen. — Ennek es töruneit varom keg...”

A mindedig gondosan tanító, s a vitákat kerülő Thoraconymus Ujhelyre érve vitába bocsátkozik hajdani tanítójával, az akkor selmecbányai lelkész Eberhard Mátyással. A vitatott tételeket ez utóbbi válasziratából ismerhetjük meg. Eszerint Thoraconymus elferdíti az utolsó vacsoráról szóló tanítást, s ily módon eltávolítja a szentségből Krisztus testét és vérét. Két Krisztust állít — vádolja Eberhard — egyet, ki az égben van, s egy másikat, mindenütt jelenlevőt. Thoraconymus Mátyás újabb iratban védelmezi igazát, s az 1579 első negyedében megkezdett vitatkozást — változó partnerekkel — haláláig folytatja immár.

5. Sárospataki működése és az Ortographia

1579 júliusától a sárospataki kollégiumban tanít. Eberhardhoz címzett válasziratát már itt fejezi be. A kálvini „in promissione per fidem” gondolattal válaszol. A kenyér és bor vétele — magyarázza — Krisztussal való egyesülés, de csak a hit által. Hit nélkül senki sem eszi Krisztus testét, a vacsora nem használ semmit, a pusztá kenyér egyedül a földi élet tápláléka. Az epilógusban olvasóihoz szól: az egyetértés hiánya azért olyan szembetűnő közöttük, mert nem mindenki képes felismerni a valót, és istentagadó az, ki nem harcol a felismert igazság mellett. Utóbbi szavaira

¹⁰ Dongó Gy. Géza i. m. 50—54.

támaszkodva választ kaphatunk arra, miért csak Kassáról távozva bocsátkozik írásbeli vitatkozásba. Hihető, hogy Sátoraljaújhelyre majd Patakra érkezve nyílt színvallásának mintegy bizonyítása képpen áll ki harcosan a „felismert igazság” mellett. Bizonyos, hogy szépeességi működésének idején ő is — mint a hazai lutheránus területen dolgozó filippista kör sok más tagja — mindvégig a merev ortodox lutheri irányzat ellenzékéhez tartozott. Nyílt vitába azonban Kassáról való távoztáig egyszer sem bocsátkozott, ám ezután azonnal vitába száll Eberhard Mátyásnak még 1576-ban megjelent munkájával. Bizonyos az is, hogy jól ismerte a szépeességi ellenzékhez tartozó, a hivatalos dogmáknak ellentmondó prédikátorokat. Második vitáitát éppen annak a Hortensius Bálintnak ajánlotta, ki 1581-ben határozottan tiltakozik a „Formula Concordiae” bevezetése ellen, s kit ezért az ortodox lutheránus lelkészek hamarosan eretnekséggel és szakramentarizmussal vádolnak.

Igen sokáig emlékezetes marad a Kassáról távozni kényszerült Thoraconymusnak Gogreff Mento ellenségeskedése. Patakon tanít, mikor 1579. július 29-én levelet intéz Kassa város tanácsához. Ebben olyan bizonyítványt kér a várostól, hogy az előző évben a rektori hivatalt Gogreff összeférhetetlensége miatt kényszerült feladni.¹¹ Két okból is szüksége lehetett erre. Részint, hogy bebizonyítsa: hitvallásában sem „Unrecht”, sem akármiféle „Ketzerey” nincsen, távozásának oka az, hogy „felismerte a valót” (azt, amit Újhelyre érve kezd el írásban hirdetni); másrészt hogy a pataki előjáróságnak megmutassa: a kassai rektorságot nem tanítói kötelezettségeinek elmulasztása, vagy hanyagsága miatt kellett elhagynia. — Nem tudjuk, megkapta-e végül ezt a bizonyítványt.

1583 novemberében újra levelet küld a kassai tanácsnak. Azt kéri, hozzák nyilvánosságra latin és német nyelven megküldött dolgozatát, melyben bebizonyítja, hogy nem ő az eretnek, hanem éppen Gogreff Mento, aki miatt évekkkel ezelőtt állását veszítette.¹² Késmárcra is elutazik, 1585. július 10-én a lutheránus tábor harcos vezérével, Gradeczi Stansith Horváth Gergellyel szóbeli hitvitát tart a városházán.¹³ Ugyanakkor írásban is folytatja a vitát. Keresi és üdvözlí a hivatalos dogmákkal nem békülő, szabadabb szellemű elvbarátait. 1586-ban befejezett munkájának¹⁴ előszavában így ír Pilcz Gáspár védelmében: mihelyt a sok képtelenségről értesült, mit a kitűnő, tudós és ájtatos férfiúra ráfogtak, kötelességének tartotta mellette — az egyazon zászló alatt küzdő katonák módjára — sikraszállni. Élesen szól azok ellen, kik vele és másokkal többször vitatkozva a legszörnyűbb képtelenségeket álokoskodásokkal bizonyítják.

Gazdag emlékeink maradtak a hitvitázó Thoraconymusról, de pedagógiájáról keveset tudunk. Élete nagy részét az ifjúság nevelésével töltötte, s bizonyos, hogy az alkalmi polemizálásnál erre nagyobb figyelmet fordított. Egyik munkájának ránk maradt sorai nemcsak a kiváló pedagógust, de az alkotó tudóst is idézik. Ez a mű az

¹¹ Német nyelvű levelének néhány sora: „...er (ti. Gogreff) wollte mich aus meiner eigener Confession Ketzerey überzeugen, do ic in aber 21 Januarii für E. E. W. gebetten hab, er solls thun, und mit Fingert zeigen, was Unrecht were in meiner Confession, er es durchaus nicht hat thun wollen...” Kemény Lajos i. m. 324. (Kassai levéltár 3526/119.)

¹² L. Tört. Tár 1891. 166.

¹³ E colloquiumot csak Thököli Sebestyén beleegyezésével rendezhették meg épp Késmárkon. Az 1578 legelején Kassára került Thoraconymus korábban aligha találkozott személyesen a vároúrral. Ez 1583-ban költözhet csak be a késmárki várba. Thoraconymus távoztakor a város még Ruber főkapitány felügyelete alá tartozik, aki 1570-ben zálogba vette Lasky Alberttől. Bizonyos, hogy volt tanítványának és a rektorságban utódjának, Ambrosius Lám Sebestyénnek meghívására jött el vitatkozni.

¹⁴ A dolgozat ajánlása Thököli Sebestyénnek szól; megjelent 1587-ben gyűjteményes kötetben (ld. a 18. jegyzetet).

Ortographia.¹⁵ Hálás tanítványa, Újfalvi Imre, hivatkozik rá, és egy részt lemásol belőle pedagógiai tankönyvecskéjébe.¹⁶

„...Idézném itt Matthias Thoraconymus, a boldog emlékeztető nagy tudós, drága tanító-mesterem *Ortographia*-jának néhány szavát, akinek a magyarországi tudós társadalom igen sokat köszönhet. Tizenkilencedik szabályában ezt mondja: A józan ész is azt követeli, hogy különböztessük meg a magánhangzókat a mássalhangzóktól és viszont. Mert amiképpen másképpen érzékeli a fül a magánhangzókat és ismét másképp a mássalhangzókat, úgy írni is másképp kell őket, hogy olvasás közben a szem is meg tudja őket különböztetni...”

6. Halálának ideje

A szakirodalom nyomán rendkívül zavaros, ellentmondásos választ kapunk arra a kérdésre: vajon meddig működhetett Patakon a kiváló tudós-tanár? vajon hol és mikor távozott az élők sorából? Frankl Vilmos szerint 1590-ben még pataki rektor; Kemény Lajos ugyanezt állítja; Zoványi Jenő híres *Cikkei*-ben pedig ezt olvashatjuk: „1588 nyarán visszament Késmárkra rektornak, s itt 1591. még élt, de 1593. már nem.”¹⁷ Az egykorú nyomtatványok és más dokumentumok alapján azonban egyik álláspont sem látszik helytállónak.

Thoraconymus Mátyás gyűjteményes kiadásba rendezett vitairatai 1587-ben kerülnek ki a bázeli nyomdából, Beregszászi Péter munkáival együtt.¹⁸ A címlap szerint ekkor még „a pataki gimnázium rektora”, ennek azonban ez évben már sehol nincs nyoma. Műveinek időben legkésőbb keltezett ajánlása 1586 áprilisából való. Későbbi íratáról nem tudunk. Valószínű, hogy e gyűjteményes kiadást nem ő rendezte már sajtó alá. Egykori pataki tanítványa, Deidrich György „Hodoeporicon itineris Argentoratensis...” című munkájában (Strassburg, 1589) hazai tanulmányi helyeinek említése közben már a múltra visszatekintve beszél mind Kassai Császár Györgyről (+1586), mind Thoraconymus Mátyásról. Írja, hogy az új rektor, Pilcz Gáspár is tanította még. Tekintve, hogy Deidrich 1588-ban már Strassburgban van, Thoraconymusnak jóval azelőtt el kellett távoznia Patakról. Tudjuk, hogy Kassai Császár 1586-ban meghal. Deidrich nem tér ki ennek leírására, a róla írott sorokban nem szerepel sem „néhai”, sem „boldogult emlékeztető” utalás. A két nagyhírű pataki tudóst egymás mellett említi, s a következő sorban ezt írja: „Clarum Pimplaei lumen uterque chori”. Feltételezhető, hogy a „Hodoeporicon” írása közben Thoraconymus Mátyás sincs már az élő tanárok sorában. Némileg alátámasztja ezt az is, hogy 1586 második felében „ragályos dögvész” tizedeli meg a kollégium tanári karát. Miskolci Csulyak István latin nyelvű önéletrajzában megemlékezik arról, hogy 1586 elején Patakra megy, ahol Thoraconymus Mátyás volt akkor a rektor, tanártársa pedig Fegyverneki Izsák. Csulyak ezt írja: „...Patakon se vettem meg soká a lábam, mert Magyarországot ragályos dögvész járta be és az embereket halálba küldte. Engem hazaküldött a tanító anyámhoz, de azért meghagyta, hogy szorgalmasan tanuljam

¹⁵ Zoványi szerint e munkája azóta elveszett (i. m. 481.).

¹⁶ Egyetlen példánya: OSzK RMK II 309/a. — Leírása: RMNy 803. — Nagy Kálozi Balázs: *Pedagógusképzés a debreceni főiskolában a XVI. században. II. rész. Szilvásújfalvi Imre pedagógiaja*. Református Egyház 1968. 1. sz. 18.) figyelmeztetett először az Újfalvi által megőrzött részletre.

¹⁷ L. Frankl. i. m. 148; Kemény i. m. 323; Zoványi i. m. 481; — Csak Szombathi nyomán írott életrajza teszi későbbre, kb. 1586-ra pataki rektorságának befejeztét. (i. m. 412.) Dongó Gy. Géza viszont (i. m. 51.) feltételezi, hogy 1610 körül is élt Patakon.

¹⁸ De controversiis religionis hoc seculo motis adversaria quaedam scripta ... à Petro Berexasio, Varadiensis Ecclesiae in Ungaria Ministro et á Mathia Thoraconymo, Patacinensis Gymnasii Rectore. Edita Cura Joh. Jac. Grynaei. Basileae, Anno Domini 1587. 23 számozatlan és 523 számozott lap.

Crusius görög grammatikáját. Így hát én hazamentem, ő pedig kevéssel azután eltávozott az élők sorából”.¹⁹

Az életkörülmények tisztázására felsorakoztatott tények együttesen arra engednek következtetni, hogy a nagyhírű tudós és tanár, Thoraconymus Mátyás, 1586 közepén valószínűleg meghal. Fiatalon távozott, hisz nem sokkal léphette túl negyvedik esztendejét.²⁰

*

Nem vállalkozhattam most Thoraconymus Mátyás hazai működésének alaposabb elemzésére. Életkörülményeinek némileg részletesebb megvilágításával az volt a célom, hogy választ kapjunk néhány, személyét és eszméit érintő izgalmas kérdésre.

A szászországi filippizmus első virágzásának idején tanul Wittenbergben. Melancthon tanainak élményével érkezik vissza hazájába, ahol tanítói állást vállal. Évekig lutheránus területen dolgozik. Vallási tételekről ezidőben nem vitázik; ellenzékiességét a melancthoni pedagógiai elvek követése jelzi. Csaknem egy évtized múltán áll ki *vitatkozva* is a Szepesség hivatalos dogmái ellen. Közel tíz éven át semmi előzményét nem találjuk későbbi hitvitázó szorgalmának. Első rektorságából, Késmárk-ról sem „űzhették el” vallási ellenállása miatt. Kassát elhagyva viszont fáradhatatlanul dolgozik vitairatain. Ezek ismeretében az eddigi szakirodalom inkább vitairatait helyezte előtérbe. Véleményem szerint a teológiai disputáció életművében csak epizód. Hazai működésének vizsgálatakor legalább oly nagy figyelemmel kell lennünk *tanári*, s ezzel összefüggő *világi tudományos* munkásságára. Hamis egyoldalúság lenne csak a hitvitázó Thoraconymusról szólni.

A különböző forrásokra támaszkodó, egymástól igen eltérő adatok meglehetősen homályba burkolták életútját. Sajnos túlnyomó többségben még mindig csak közvetett tanúságú bizonyítékokról tudunk, pedig cselekvése rugóinak feltárása, az ellene szóló korabeli vádak higgadt mérlegelése nagy segítséget nyújtana a filippizmus magyarországi hatástörténetének vizsgálatához.²¹

¹⁹ RMKT XVII. szd. II. 285.

²⁰ Thoraconymusról szólva legújabbban Keserű Bálint veti fel életkörülményei tisztázásának fontosságát: *Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”*. Acta Hist. Litt. Hung. IX. Szeged, 1969. 18. Véleménye szerint Thoraconymusnak „Sárospatakon sincs maradása (visszatér oda, ahonnan elűzték: Késmárkra!)”. Ha ez így van, valóban izgalmas kérdés, miért tette? Am visszatérésének semmiféle bizonyítéka nincs. Egyébként a pataki iskolának egy másik tekintélyes rektora, Pilcz Gáspár, valóban otthagyja Patakot, hogy Márkusfalvára menjen prédikátornak. Ő azonban ekkor veszi fel ismét az írásbeli harcot. Ismerve a késmárki várúr környezetének vitatkozásoktól pezsgő légkörét, megfoghatatlan lenne, miért maradt ki a polemizálásból a hét éven keresztül fáradhatatlanul harcoló Thoraconymus? Vagy ha ő nem is ír, más művekbe utalásképp bizonyára bekerül. Ennek sincs semmi nyoma. Az ezidőben különösképp kiteljesedő vitatkozás — melyben az egyik tábor szilárd központja változatlanul Késmárk, ahová Thoraconymus állítólag visszatért — nevének említése nélkül folyik tovább.

²¹ E kérdés kapcsán sem lényegtelen az az életrajzi korrekció, hogy Thoraconymus Mátyás 1586-ban teljesen eltűnik szemünk elől. Így természetesen nincs köze az éppen ebben az évben kezdődő második szászországi és magyarföldi filippista szervezkedéshez. Viszont kiemelkedően fontos alakja az 1570-es évek elején indult, s akkortájt Wittenbergben kemény antiortodox küzdelemben próbált generációnak.

MATTHIAS THORACONYMUS

Matthias Thoraconymus gehört zu den vornehmsten Repräsentanten der zeitgenössischen Streitigkeiten auf religiös-ideologischem Gebiet in der Zips. Bezüglich seines Lebens und seiner Arbeitsverhältnisse besitzt die Nachwelt fast keine authentischen Dokumente. Zu der realen Wertung seiner Gestalt will dieser Aufsatz mit biographischen Korrekturen und einem Überblick über seine Tätigkeit in Ungarn beitragen. Matthias Thoraconymus studiert an der Universität zu Wittenberg, während der ersten Blütezeit des kursächsischen Melanchthonismus. Zu Hause arbeitet er als Gymnasialrektor in Käsmark und später in Kaschau. Jahrelang betätigt er sich auf einem streng nach den Lutherschen Grundsätzen eingerichteten Gebiet. Erst nach neun Jahren hebt er sein Wort gegen die Lutherschen Dogmen auf. Diese theologische Disputation ist diesem Aufsatz nach bloss eine Episode im Lebenswerk von Thoraconymus. Wir sollen unsere Aufmerksamkeit auch seiner „weltlichen“, pädagogischen und wissenschaftlichen Tätigkeit zuwenden. Bis zu seinem Tode unterrichtet er in Sárospatak, wo er sein ganzes Können der Erziehung der Jugend widmet.

ADATOK GYULAFI LESTÁR UTAZÁSAIHOZ

A XVI. század végi Erdély politikai életének érdekes alakja volt Gyulafi Lestár (1557—1607?), Báthori Kristóf és Zsigmond titkára s fáradhatatlan diplomatája. Bécsben tanult; s műveltségének fegyvertárát később sem hagyta elavulni: nemcsak antik auktorokat olvasott, hanem például a kortárs Jean Bodin-t is. Írónak sem jelentéktelen: latin versek, szónoklatok, levelek és egy föltételezett história mellett tudunk naplójáról, mely a múlt században elveszett vagy megsemmisült. Fönnmaradtak viszont magyar nyelvű történelmi följegyzései, s manapság ez számít legfontosabb munkájának. A hitelesség, a forrásérték teszi azzá, meg a néhány részletben megmutatkozó elbeszélő kedv és tehetség. S főképp maga a szándék, a választott eljárás. Magyar nyelvű jegyzetek készítése a kor eseményeiről — rendszeresen, történetírói igénnyel — újdonságnak számított akkor, s ebben bizonyosan ő mutatott példát Szamosközynek is. (Egyébként Gyulafi másodlagos, közvetett irodalomtörténeti jelentősége — úgy tűnik — alaposabb vizsgálatot érdemelne. Az általa pártfogolt és ösztönzött írók közt ott találjuk Szamosközy mellett azt a Csáktornyai Mátyást, akinek újabban döntő szerepet tulajdonítanak a magyar historiás énekstílus korszerűsítésében.)

Az alábbi adatokat fiatal romániai kutató gyűjtötte — a teljesség igénye nélkül, más irányú vizsgálódások közben. Összeállítása pontosabbá teszi a Gyulafi Lestár életrajzára, történelmi munkájának hitelességére, s egyúttal a századforduló politikai eseményeire — különösen a lengyel kapcsolatokra — vonatkozó ismereteinket. Az utolsó Báthori-fejedelmek titkára igazi „utazó nagykövet” volt, sokat járt külföldön, hol díszes küldöttség élén, hol titkos megbízatásban. Járt a bécsi és a krakkói udvarnál, Varsóban és más lengyel városokban több ízben (de 1601-ben a Basta megbékélését szolgáló Sztármára kocsizása szintén fölért egy külföldi úttal). Akkoriban bontakozó utazási irodalmunk szerves része az a följegyzéssorozat, amit e küldetéseiről készített, s aminek kiegészítését, ellenőrzését éppen olyanfajta források teszik lehetővé, mint a brassói és kolozsvári sáfárpolgárok szűkszavú, de pontos számadásai. — K. B.

I. Kolozsvári számadáskönyvek adatai

Az itt következő adatok forrása Kolozsvár város „ó levéltára” (Arhivele Statului Cluj, Socotelile oraşului Cluj)

1588

22. May. B[író] V[ram] P[aranchiolattjara] vettek el Gyulaffy Lestart Tordara 4 Loual Haydo Janosnak fizettem R. l. (IV. köt. VI. fasc. 104. old.)
13. Junii. Gyulaffy Lestarnak k[é] Postan Lengiel orzagbol Jeott volt B. Vram hagia-(sa)bol kwltem kett Eytel oh bort neky d 12 (IV. köt. 1. fasc. 31. old.)
20. Junii. Gyulaffy Lestart k[é] Postan Lengielorzagbol Jeott volt vizy Cibete Peter Negy lowan Tordaig attam neky R. l. (IV. köt. I. fasc. 8. old.)

- 8 (9?) Julý. Haydo Janos witte Giulaff(i) Lestart Sombora onnag esmeg lonara 4 l(ouan) R 3 (IV. köt. III. fasc. 55. old.)
25. Julý. Haydo Janos vytte Gyulaffy Lestart Tordara 4 loual attam R. 1. (IV. köt. III. fasc. 55. old.)
- [25 Jul.—8 Aug.] Haydo Janos vytte 4 louan Gyulaffy Mestert [!] Sombora attam R 1 d 50. onnag esmeg wýttek Somborol lonara att(am) R 1 d. 50. (IV. köt. III. fasc. 56. old.)

1590

3. Marcý vittek el Gywlafj Lestart Tordara 4 Lowal B. Vr. Par. fyzettem kantha Mihálnak R. 1. (IV. köt. XV. fasc. 3. old.)
18. Aprillis. Býro vra(m) Akaratiabol es vrunk Paranchiolatiabol gazdalkottam az Lengiel keouetnek, es volt mellette Gyulaffy Lestar veottem

egy Soß hallat	pro d. 24.
pecz olayat es kapuztat	pro d. 5.
Zylwat veottem	pro d. 4.
kortuelt veottem	pro d. 4.
Esmeg olay kolt	pro d. 4.
fa olay kolt	pro d. 2.
fel ejtel Mezet veottem	pro d. 8.
II eytel Bort hozattam	pro d. 33.
Kenyeret hozattam	pro d. 24.
Georkyat	pro d. 6.
Borß Saffranj Geongyber kolt	d. 10.

(IV. köt. XX. fasc. 7. old.)

24. Aprilis. Eod(em) die vitte pap Janos Tordara Gyulaffy Lestart 4 louon fyzettem R. 1. (IV. köt. XXI. fasc. 81. old.)
28. May. Eodem die B. V. Par: kýulttem vrunk Zolgaýnak Gyulafj Lestarnak es Ratz Balintnak, es az Teob darabantoknak

kenýert	pro d. 14.
Sal pechienent	pro d. 6.
4 eytel Bort	pro d. 12.

(IV. köt. XX. fasc. 9. old.)

29. May. Býro vr. Akar: hogy Vrunk Zolgaýt, ket zekeren voltanak Gyulaffy Lestar és Racz Balint az hadnagy Niolczad magaval egyk zeker volt Schadady ferencze 5 loual fyzettem R. 2. d 50.
Az masýk zeker uolt Barassaý georgye 3 loual fyzettem R 1 d 50 Desre. (IV. köt. XV, fasc. 7. old.)
7. July. Byro vram Akaratjából Gyulaj [!] Lestart harmad magaval Desre Nagj ferencznek fyzette(m) R 1 d 50. (IV. köt. XV. fasc. 9. old.)
29. Julý. Býro vram paranch: vettek el Gyulaffj Lestart Tordara 3 Loual Varga Benedeknek fyzettem d. 75. (IV. köt. XV. fasc. 10. old.)
3. Decemb. B. Vram Akaratiabol vitt Molnar Mýklos Az Gyulaffy Lestart 4 loual (a)tt(am) R. 1. (Hogj vrunk el ment es portekaijokat vittek Zekereseke Igy koue-kozyk) (IV. köt. XV. fasc. 25. old.).

1591

10. April. Zigýarto Daniel vitte harom lowan Desre Gyulaffy Lestartt attam fl 1. d 50. (V. köt. X. fasc. 41. old.)

9. May. Eodem die Gywlaßy Lestartth Kadar Janos witte Gyalwban harom Lowan attam neký d. 37 ½ (V. köt. X. fasc. 43. old.)
14. Maj. Musnay Balint witte Gywlaßy Lestarth Zilahra harom lowan attam neký 5 Mýlfeoldre fl. 1. d. 87 ½ (V. köt. X. fasc. 45. old.).

1592

8. die Sept. Eodem die Giulaßi Lestart uizi Zent Mihalira Deesi Georgi 3 louan fl. 1. d. 12. (V. köt. XIV. fasc. 90. old.)
- 3tio octobr. Eodem die Erdeohegi Andrast Giulaßi Lestar Zolgaia Tordaigh uitte polchi Janos 2 lowan d 50. (V. köt. XIV. fasc. 93. old.)
21. Decem. Giulaßi Lestart uite kuchis peter 3 louan Tordaigh d. 75. (V. köt. XIV. fasc. 190. old.)

1594

13. Septemb. Gyulaßi Lestart, iőt meg az Lengyel Orszagi kõuetsegbol, vitte Thordaig Nagy Mattyas 4 loual fl. 1. (VI. köt. III. fasc. 4. old.)
- 7 die Nouembr. Eodem Gyulaßi Lestartt hattott Magawal wýzi Paksý Lukachi 6 Louan Zekere Zilahra R 3 d 50 (VI. köt. VIII. fasc. 207. old.)

1595

die 16 Aprilis Giulaßy Lestarnak kwldeottem Biro vram akarattiabol enni aýandekott

4 Eytel bortt, egi Eýtel d 6 = d 24	
1 Sal pechieniet	pro d. 14
4 ½ font chiukat	pro d. 26

(VI. köt. XVI. fasc. 10. old.)

17. Aprilis Gyulaßi Lestart negyed magaua vitte 6 loual Thordara Boldi György es terhes kucziat fl. 1. d. 50. (VI. köt. XVII a. fasc. 53. old.)
6. Maj. Gyulaßi Lestar Bolgaiual, kuczia eleiben adatot Biro Wram (Balint W. hagyot Biro) 6 füues loath, Kadar Lörintzet es Seuffner Mattiasset, külömb külömb embereket, Thordaig fl. 1. 50 (VI. köt. XVII a fasc. 59. old.)

1596

5. Jan. Eodem Lengiel Istwan vizi Tordaigh Giulaßi Lestar kochiat 4 lowon, fizettem fl. 1. (VI. köt. XXIX. fasc. 17. old.)

1601

- Die 2 May Bel Andras vitte Giulaßi Lestart 4 lovan Zekeren Sibon. (IX. köt. XVI. fasc. 71. old.)
- Die 16 May Biro vram Akarattiabol adtam Czienes Ianosnak hogj Zakmarra ment volt Giulaßi Lestarral fl. 2. (IX. köt. XVI. fasc. 62. old.)

II. Brassói adatok

Forrásunk az alábbiakban a brassói *villicus* (Stadtverwalter) számadásai lesznek, amelyekből — a teljes anyagot rövidítve — minden esetben csak a Gyulaßi Lestár ellátására költött összes kiadást közöljük. Az adatok többsége tudomásunk szerint nem ismeretes, de például a legrégebbiek

(1585. szeptember 25-től) már megjelentek Nicolae Iorga könyvében, amely az 1517—1612 közötti időszakkal, Petru Schiopul uralkodásával foglalkozik. (Vö. E. Hurmuzaki: Documente... XI. Bukarest 1900. p. 831., ahol azonban a „Lasler” keresztnév Lestár-nak olvasandó.) — Nem biztos, hogy az utolsó, 1606-ból való adatok ugyanarra a személyre vonatkoznak, mint a XVI. századiak. Ezt a további kutatásnak kell majd végleg eldönteni. (Jelenleg több alapvető új kiadvány is 1605-ben jelöli meg a történetíró-humanista Gyulafi Lestár halála idejét; pl. A magyar irodalom története, I. Bp. 1964. p. 429.)

1585—1586

Az első számadáskönyv mai lelőhelye: Archivele Statului Braşov, fond Primăria Braşov, Socoteli alodiale Braşov, V/15 (cota veche III. C. 16). [Szögletes zárójelben adjuk a kötet lapszámait]

[217.] 1585. 25. 7-bris, Kam derr Zekell Balyndtt, Weress Gaspar sampt dem Julafy Lestar von wegen des Petter Waida vnd Sttanchiul Lugenfett seines gutts, hab innen derhalben auff befell Narungk geschicktt: Schweinen bratten d. 9. Mer Hausen fisch d. 10. Mer brott semmel d. 10. Mer ein mal kores aus dem Vorratt. Mer essig d. 8. Mer 6 Echtell Wein d. 24. tut asp. 30½

Andere Emmes (Lebensmittel für)	asp. 46
Czum Dritten moll (Lebensmittel für)	asp. 25½
Czum Viertten moll (Lebensmittel für)	asp. 39
Czum 5-ten mall (Lebensmittel für)	asp. 42

[218.] 28. 7-bris

Czum 6-ten mall (Lebensmittel für)	asp. 40
Czum 7. moll (Lebensmittel für)	asp. 42

[231—232.] 7. 8-bris Ittem es kam der Zekell Balindt samptt dem Weresch Gaspar vnd dem Julafy Lestar, gab Innen auff befel Rindfl(eisch) d. 40. Mer brott semmel d. 13. tut asp. 26½
Auff den andren Tag Rindfl(eisch) d. 21. Mer brott, semell. kertthen d. 15. tut asp. 18

Ittem awff den dritten Tag (Lebensmittel)	asp. 19½
Ittem czum 4. Emmes (Lebensmittel)	asp. 17½
Ittem czum 5. Emmes (Lebensmittel)	asp. 21½
Ittem czum 6. Emmes (Lebensmittel)	asp. 10
Ittem czum 7. moll (Lebensmittel)	asp. 15½

[233.] 16. octobris Ittem lies den Czekell Antall vnd den Weresz Gaspar, Julafy Lestar mitt ettlig Trabantten, mitt 2 wägen kegen Czayden füren asp. 32

[237.] 20. 8-bris Es kam abermal der Zekell Balindt mitt dem Weres Caspar vnd Julafy Lestar, gab innen (Lebensmittel) asp. 26

Item czum Andren mol (Lebensmittel)	asp. 23
Item czum drittenmal (Lebensmittel)	asp. 34½

[239.] 28. octobris Ittem ich lies den Zekell Balindtt kegen Thorttlen füren mit 4 Ross asp. 16

Ittem lies den Julaffy Lestar, Weres Caspar vnd die Drabantten vnd die Gefangenen mit 2 Wegen ken Czaiden füren asp. 32

[262.] 30. IXmbris kam der Giulaffy Lestar sampt dem Zekely Balinth schickt ihnen auf befehl 5 mahlzeiten czusammen gerechnet (Lebensmittel) fl. 4

[277—278.] 12. Xbris. Ist kommen der Julafy Lestar im geben (Lebensmittel) asp. 18½

Item am Abend (Lebensmittel)	asp. 17½
Item am Montag zu Morgenn ein fuder holcz (und Lebensmittel)	asp. 33
Mehr zu Abend (Lebensmittel)	asp. 14

[288—290.] 17. Xmbris Schikten dem Giulaffy vnd Zekely Balinth (Lebensmittel)
asp. 29

Czum abent (Lebensmittel)	asp. 22½
Merdem Zekely Balinth vnd dem Lestar geben (Lebensmittel)	asp. 17½
(Lebensmittel)	asp. 19
Mehr ihnen geben (Lebensmittel)	asp. 20
Mehr ihnen geschickt (Lebensmittel)	asp. 18
Mehr ihnen geben (Lebensmittel)	asp. 22
Item ihnen geben (Lebensmittel)	asp. 11

[315.] 18 December kam der Giulafi Lestar, vnd Zekel Balint gab in auf befehl
(Lebensmittel) asp. 20

Auf den abend (Lebensmittel) asp. 31

19. Xmbris Ihnen widerum (Lebensmittel) asp. 26½

Czum abendtmahl ihnen geschickt (Lebensmittel) asp. 24

[316.] 20. Decemb. Ihnen abermahl geschickt (Lebensmittel) asp. 23½

Mehr czum abendtmahl ihnen (Lebensmittel) asp. 29½

XXI. Decembris. Disen tag ihnen abermahl geschickt (Lebensmittel) asp. 28

Auff den abend abermahl (Lebensmittel) asp. 22

Abermahl dem Zekel Balint vnd Giulaffi Lestar (Lebensmittel) asp. 24

[318—319.] [ohne Datum; 22. Dezember—2. Januar] Schickt abermahl dem Giulaffi
Lestar vnd Zeckel Balint (Lebensmittel) asp. 29

Item ihnen geschick (Lebensmittel)	asp. 33½
Abermahl den 2 geschickt (Lebensmittel)	asp. 27

[323.] 5 Januar 1586 An S. Stephani tag [26. Dezember 1585] dem Giulaffi Lestar
vnd Zeckel Balint geben (Lebensmittel) asp. 21

Disem Tag zu abend (Lebensmittel)	asp. 24½
Auff den andren Tag (Lebensmittel)	asp. 36
Disen tag zu abend (Lebensmittel)	asp. 26
Auf den 3-ten Tag (Lebensmittel)	asp. 26

[324.] 31 Xmbris [1585] schickt abermahl dem Zeckel Balint (Lebensmittel) asp. 17

Czum abendtmahl ihnen geschickt (Lebensmittel) asp. 21½

[364.] 23 Marty 1586 Auff befehl gab ich dem Julaffy Lestar ein brän haut fl. 1

[443.] 3 Augusti 1586 Item. Es kam Der Jyulafy Lestar, gab ihm auff befehl (Lebens-
mittel) asp. 27½

Item. Mehr ihm abermall geben (Lebensmittel) asp. 23½

[509.] 6 8bris 1586... Item. Es kam auch der Gjulafy Lestar, schickt ihm auff be-
fehl zu 2 Mahl Rindtfl[eisch] d. 14., Mehr brodt, semel d. 9. asp. 11½

[510.] 8 Octobris 1586... Item. Schickt abermahl dem Gyulafy Lestar (Lebensmittel)
asp. 8

1590

[Archivele Statului Braşov, fond Primăria Braşov, Registre de impozite III. D. a.
8. — p. 19.]

24. Januar 1590... Mehr. Ist der H. Cantzlers Diener vndt Giulaffy Lestar kommen,
Ihnen geben (Lebensmittel) asp. 35

[Archivele Statului Braşov, fond Primăria Braşov, Socoteli alodiale Braşov, V/18
(cota veche III. C. 19). 597.]

1606 Den 16 Aprillis Dem Giulafj Leschtar gab ich in 14 tagen 28 Achtel Wein
zu d. 10 fl. 2 asp. 40

Gernot Nussbächer

DATE DESPRE CĂLĂTORIILE LUI EUSTACHIUS GYULAFI

Eustachius Gyulafi (1557—1607) a fost o personalitate interesantă în viaţa politică şi culturală a Transilvaniei de la sfîrşitul secolului al XVI-lea şi la începutul secolului al XVII-lea, ca secretar al principilor Transilvaniei Cristofor Báthori (1576—1581) şi, mai ales, a lui Sigismund Báthori (1581—1602), fiind folosit în multe misiuni diplomatice importante, printre care şi în legătură cu Țările Române. Eustachius Gyulafi a fost şi un scriitor umanist important, de la care au rămas versuri latineşti, discursuri, scrisori şi însemnări de jurnal pentru scrierea unei istorii a timpului său.

Ca o completare la datele asupra călătoriilor sale, cuprinse în însemnările sale, se publică extrase din socotelile oraşelor Cluj (din anii 1588—1601) şi Braşov (din anii 1585—1606), dintre care numai cele mai vechi, în legătură cu Petru Cercel, domnul Țării Româneşti, au fost deja publicate fragmentar de către Nicolae Iorga, în colecţia Hurmuzaki, vol. XI, p. 831.

ECSEDI BÁTHORI ISTVÁN LEVELEI BOCSKAIHOZ

(1605. március 8—július 12.)

Ecsedi Báthori István XVI. század végi és XVII. század eleji történelmünknek kiemelkedően érdekes, de sok szempontból tisztázatlan alakja. Munkásságának történelmi, irodalom- és művelődéstörténeti vonatkozásai sok kutatót foglalkoztattak. Mostani levélközlésünk a nagy országbíró életének utolsó s egyben legkritikusabb szakaszát, s a Bocskai-szabadságharc belső erőviszonyait igyekszik megvilágítani.

A Rudolf császár céltudatos és kemény abszolutizmusát kísérő ellenreformáció, Báta és Belgioso pusztításai Bocskai táborába sodorták a nagyműveltségű újsztoikus főúri-nemesi és értelmiségi csoport legtöbb tagját.¹ Különösen fontos, hogy hogyan viselkedett a felkelés idején Ecsedi Báthori, a „tiszántúli kiskirály”, aki kapcsolatban volt ugyan az újsztoikusok interkonfesszionális körével, de buzgó református lévén állásfoglalásában igen fontos szerepet játszatott a protestáns ideológia.

Bocskai minden befolyását latbavetette, hogy megszerezze az országbíró támogatását. Ecsed urát több ízben levélben kereste fel, de felhasználta erre a célra Báthori prédikátorát, Hodászi Lukácsot és titkárát, Pethő Istvánt is.²

Ecsedi Báthori István azonban hosszú ideig nem csatlakozott Bocskaihoz. Óvatossá várákozását több tényező magyarázza.

Családjában tradíciói voltak a királyhűségnek, s bár Illésházy pere után tartózkodóbb lett a Habsburg-dinasztia iránt, mégsem tudott az aulikus örökséggel egyik napról a másikra leszámolni. Most közlendő, 1605. március 14-én kelt levelében is hivatkozik elődeire, felelős pozíciójára, országbíró voltára, a király pecségeire.

Osztályának több más tagjához hasonlóan ő is idegenkedett a hajdúk és a felkelt parasztok radikalizmusától. A főrendek csatlakoztak utoljára a fejedelemhez, s magatartásukat végig az ingadozás jellemezte. Bocskai sokat tett megnyerésük érdekében, s igyekezett elsimítani az egyre élesedő társadalmi ellentéteket.³

Báthorit is megrémítették a hajdúk kegyetlenkedései, amelyek az ő birtokait sem hagyták érintetlenül. Szinte minden levelében megemlíti sérelmeit, s kéri Bocskait: „lellyen modot felsiged benne, hogy az igaz hadakozásban való modot tarcha az felsiged hada”.

¹ Klaniczay Tibor: A magyar későreneszánsz problémái. *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961. 315.

² A fejedelem e célból Hodászihoz és Pethőhöz írt leveleit Thaly Kálmán közölte: *Bocskai István Leveles-könyve*. MTT 19.k. 66—69. (Thaly tévesen *Vadas*-t ír Hodászi helyett!)

³ Érdemes idézni Illésházynek küldött sorait: „Isten látja semminek okai nem vagyunk, mert ha lehetne, az egész hajdúságot csak az magunk kebelében vagy markunkban szorítanánk, hogy senkinek terhére ne volnának, de ilyen változás közönségesen soha kár nélkül nem lehet, ha olyan jó szél találkozott volna valahonnan, az ki hirünk nélkül az német császár erejét kifutta volna Magyarországból, talán ugy kár nélkül helyére tudtuk volna hütünknek és nemzetségünknek szabadságát állatni, de hogy haddal kellett azokat innen kivernünk, az kik minket rontottanak, kárral kellett annak meglenni, kit az következő jóért el kell mindnyájan szenvednünk.” Benda Kálmán: *A Bocskai szabadságharc*. Bp. 1955. 31.

Talán személyes motívumok (gőgös természete, tekintélyének feltétele) is távoltarthatták egy ideig az ecsedi nagyurat a fejedelem táborától.⁴

Ezek a tényezők azonban csak késleltették a fölkeléshez való csatlakozását, de nem akadályozták meg. A rudolfi politika, Básta pusztításai — mint maga is írja — elidegenítették őt a Habsburg-háztól. Mélyen megrendítették Básta vérengző hadjáratai. Nemcsak Bocskainak panaszoja el, hogy a császári generális hadai megégették és feldúlták jószágait, feltörték szülei koporsóját, hanem még megrázóbban adja elő sérelmeit később Thurzó Györgyhez írt levelében, amelyben megindokolja, hogy miért kellett Bocskaihoz pártolnia. A fejedelemnek és Thurzónak írván is megkapó művészi erővel beszél kétségbeesett helyzetéről. Hogy mennyire azonos lélekállapot diktálta e két levelet azt az is mutatja, hogy mindkettőben ugyanazt a két latin verssort idézi:

Nux ego iuncta viae cum sim sine crimine vitae
A populo saxis praetereunte petor⁵

Arról sem szabad elfelejtkeznünk, hogy bár Ecsed a magyar újsztoicizmus egyik központja volt, Báthori vallási nézeteiben sok tekintetben a református ortodoxiához áll közel. A Kálvint tanulmányozó buzgó református, az egyház nagy mentora csatlakozásában jelentős szerep juthatott a kálvini ellenállási tanoknak is.⁶

Amikor Bocskai mellé állt, ennek a kortársak roppant nagy jelentőséget tulajdonítottak, amit személyes tekintélye is magyaráz. Azt hihetnénk, hogy túloz a kor egyik krónikása, amikor azt írja, hogy a haza és az eklézsia sorsa „az ő hasznos tanácsából orvosoltaték meg az felséges Bocskai István fejedelmünk által”.⁷ De maga a fejedelem sem csak udvarol Báthorinak, hanem komoly súlya van annak, amikor így ír: „mindenben akarattjára hagyván kegyelmedet, az kegyelmed jó tetszésén és tanácsán én akarok járni”.⁸ A fejedelem azt sem mulasztotta el, hogy sürgős teendői közepette résztvegyen Ecsedi Báthori István temetésén.⁹

Ecsedi Báthori Bocskaihoz küldött levelei nemcsak mint az ország egyik legnagyobb főúranak politikai állásfoglalásáról tanúskodó dokumentumok jelentősek, hanem töredékesen ránk maradt fohászaik szempontjából is. Szubjektív hangú prózájában a szerző olykor csak utal azokra az eseményekre, amelyek a leírt érzéseket kiváltották belőle, máskor meg sem említi azokat. De éppen a Thurzóhoz és Bocskaihoz írt, Básta gáztetteit elpanaszoló leveleknek a fohászokhoz közelítő hangvétele, s a fohászokhozban fellelhető konkrét utalások — például a hajdúk puszt-

⁴ Figyelmet érdemel ebből a szempontból, hogy Ecsedi Báthori csak 1605. május 11-én és július 12-én kelt leveleiben szólítja és címezi „Princeps”-nek Bocskait, akit pedig a bujdosók már február 21-én Erdély fejedelmévé választottak.

⁵ Az 1605. június 22-én kelt levelet közölte Eckhardt Sándor: *Rimay János összes művei*. Bp. 1955. 241. A vers első szavát Eckhardt Xlux-nak írta. Az idézet Ovidius „Nux” című elégiájából való. Publii Ovidii Nasonis Opera Volumen primum, Vindobona, Typis Jos. Vinc. Degen MDCCCIII. 463.

⁶ Vö. Benda Kálmán: *Habsburg politika és rendi ellenállás a XVII. század elején*. Tört. Szemle 1970. 404-427. és u. ö.: *A Kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára*. Helikon 1971. 322-330.

⁷ ETA III, 64-65. Idézi Klaniczay Tibor: *Régi Magyar Költők Tára*. XVII. század I. 576.

⁸ Az idézetet tartalmazó, 1605. március 20-án kelt levelet is Thaly Kálmán közölte: *Bocskai István leveles-könyve*. MTT 19.k. 65. — Nem lehet célozom, hogy a leveleket a szabadságharc egész iratanyagával, vagy akár a Bocskai-levelezéssel részletesen összeveessem; de a Bocskai-idézet szavaiból arra is gondolhatunk, hogy Ecsedi Báthori István alább közlendő leveleiben található tanácsok — ld. például július 12-i levelét — Bocskai egész magatartásának alakulásában szerepet játszhattak. Benda Kálmán figyelmeztet arra, hogy a fejedelem alkotmányjogi megfontolásiban hallgathatott Ecsedi Báthori tanácsaira is.

⁹ Nagy László: *A Bocskai szabadságharc katonai története*. Bp. 1961. 331.

tításaira — figyelmeztetnek arra, hogy Báthori művészi prózájának megértéséhez közelebb juthatunk, ha élete befejező szakaszának eseményeit — amikor műve utolsó variánsa született — levelei alapján is nyomon követjük.¹⁰

1. Ecsed, 1605. március 8.

Illustris ac Magnifice domine observandissime. Servitiorum meorum paratissimam commendationem. Agion az Vr Isten Nagk io egressiget, hozzu eletet, sok io zerencheket.

Az Nagod leuelit meg hoza nekem, az Nagod Zakmarý Wduarbiraja Miklos Deak, melben mit irion Nagod meg ertettem. Nagodat kerem, nekem Nagod megh bochasson, hogý Nagodnak hertelensiggel walazt rea nem tehetek. Mert az mýnemeo dolgokrul Nagod ir, elmet s-gondolatot hoznak, kiuálkeppen nekem romlott beteges embernek: Mind az altal ha Isten ereomet aggia, nem sok ideo mulwa Nagodnak valazt irok, es ezen Nagod iambor zolgaianak kuldem, hogý Nagodnak meg wigie, a' vagy megh kulgie.

Ez mellet akarek Nagodnak arrulis irný, az mint ertem Füzer es Warano keorül valo emberimet, kik hozzam ieouenek, Nagodhoz tartozok fogdossak, es imit, amott hordozzak, kerem Nagodot mint Vramot, Nagod paranchollia meg ne banchak emberýmet, lehessen batorsagos vtok hozzam, erthessem, s-tudhassam mint maradot megh oth fen iozagom. Mert az mint ertem, iozagomnak mind voltahoz, mind ieowedelmihez kewes remensigem lehet, Nagk megh zolgalom. Az Vr Isten Nagodat hozzu ideig eltesse tarcha meg io egressigbe bodogul.

Datae ex arce Eched die 8. Marcý, Anno 1605.

Illustrissimae ac Magnificae dominationis Vestrae Servitor paratissimus

Comes Stephanus de Bathor *Manu propria*

(OL Eszterházy cs. lt. Rep. 46. Fasc. G. 238.)

2. Ecsed, 1605. március 14.

Illustris ac Magnifice domine observandissime, Servitiorum meorum paratissimam commendationem.

Az Vr Isten Nagodot algia meg mindennemeo lelký testý iockal, es tegie bodogga mindenekbe azokba, az kik az Vr Istennek newinek tisztessigire valok, az eo Aniazentegýhazanak iavara, lelkunk údvessigire, mýnekunk meg maradasunkra.

Az Nagod leuelit nekem ez ell mult napokba, meg ada az Nagod Zakmarý Wduarbiraja Miklos Deak. Az mellet az Basa leuelitis meg hoza, mellet nem az Basa kedweert, hanem az modestiat nezwen, Nagod tekintetiért, meg olvasasra, vettem ell teole. Legien hala az io Istennek, hogý Nagod egressigbe vagion, az mint Nagod iria, Ennek vtannais tarcha meg Isten Nagdot az eo newýnek dichiretire, Aniazentegýhazanak meg maradasara.

Mýnemeo iteletý Nagk en feoleolem legien, az Nagod leuelibeol ertem. Nagod meltan iria, hogý sok gondolkodasim lehetnek, ez mostaný niomorult ideobe, ký bizon vgis vagion. Mert lam en voltam az az ember, eggik, kireol giermek koromban azt tanultam vala az Scholaba: Nux ego iuncta viae, cum sim sine crimine vitae, A populo saxis praetereunte petor.

Bizoný igaz az Nagod irasa, Mert az mý Vrainknak feiedelminknek, tellies igiekezettek el igazan zolgaltak, pro posse, az en eleim. Enis az en zegený eleimnek vtolso meg keseredet maradeka leuen, az menýre az Vr Isten ereot adot rea, tellies eletembe, Istenemnek vtanna az eo zentsiges wezerlesibeol, segitsigibeol, Istenemnek, Vramnak es hazamnak az en wekoný ereom zerint, igiekeztem hýwen es igazan zolgalný. Kireol nekem feoldý emberekis bizonsagim lehetnek, s-az egez Magyar orzagot, kik Istenes emberek, hiuom erre bizonsagul. Seot meg az pogan nemzetsigis, sok ertelmes keozuleok, erreol bizonsagot teznek, en mellettem. Az hazna ennek mý leott legien, az Nagod iteletý igen igaz. Teob haznomot ennek vtanna sem varhatom ezbeol, hanem: Bona consciencia [!] est iuge convivium.

Bizoniosson aztis ell hittem az Nagod irasa zerint, hogý az emberek ennekutannais nem vgý chelekednenek, az mint erdemlenem, az mint Basta mostis velem chelekedet, iozagomot, vduarimot, iambor zolgaimnak hazait ell egettette, az zegin atiam, aniam koporsoiatis fell teortek, hanem az mint nekik tetzenek, ha az Istennek melsiges prouidentiaia ezt az emberekre bizta volna. De kell magamot tartanom Isten segitsigibeol az Dauídnak harmicz hetedik psalmusához. Az Vr Isten ký hozza meg az en igassagomot, mint az willagossagot, es az délt, ha az emberek keozot ell tapodua lezenis.

¹⁰ A jelzett rövidítéseket kurzíválással feloldjuk, kivéve a *Kegyelmed* és *Nagyságod* szavak esetében, mivel bizonytalan, hogy a levélíró a gy hangot miképpen jelölte volna. (Vö. *RMKT XVII. század* 2. 247.)

Ertem az Nagod eleomenetelitis, kit kewantam, s-kevanomis, a' weg're, hogy az eoreok Istennek zent newe tiztelteissik, es legien az eo newinek dichiretire, Aniazentegyhazanak epületyre, megh maradasara, es nemzetsigünkek iawara. Wegezetre az Nagod intesitis, melben Nagod egiebek pel-daiaval int, hogy nemellic etiam in rebus dubys, nagy dolgokat probaltak, es az Isten io exitusat attá. Ez mellet Nagod io akarattiat is aianlia, nekem, Meg zolgalom Nagk az Nagod io akarattiat, nynchenis az Nagod io akarattiba nekem ketsigem. De reouidenen en Nagdot azon kerem vgian az nagy Istenert, Nagod ex herroica sua natura, mutassa ezben feokeppen meg hozzam io akarattiat, hogy Nagod ne kezerichen ideonap eleot ollj dologra, kiben az en Istenemet, conscientiamot es tiztessiget, meg bancham, lam en Nagk az menibe lehetsiges, zeretettel igikeztem, igikezemis, zolgalny. Tekinche meg Nagod aztis, eddig minden nemzetsigem tiztessigel elt, tiztessiggel holt megis. Enis ne mennyek lelkem faldalmaul, rut gyalazattal koporsomba, holot immár eletemnek iob rezit meg eltem, es eletemnek chak az vtolljan vagiok. Seot Nagod oltalmazza az en meg niomorodot iozagomot, hozzamtartozoket, es zolgaýmet, kik eleg niomorusagba wadnak, chak egy leuelemet sem hozhattiak iozagombul, az Nagod zolgaý mingiarast fogaik eoket, es Patakra wizik. Tuggia Nagod en ennekeleotteis Nagodnal feo ockal azzal mentettem magamot, hogy en az en Vramnak ereos hittel wagiok keoteles, nagy tiztbeis vagiok vtanna, pechetýis nalam vagion. Kiket az mig en az en Vramnak nem resignalhatok, itellie Nagod io lelký esmerettel, michoda lelký esmerettel indulhatnak allapotomnak meg valtoztatasaara (mogia nelkul). Magam egressige feleol Nagk azt irhatom, En igen beteges ell teoreodeot ember vagiok, chak tengek egy naprul masra. Az Vr Isten Nagodot hozzu ideig io egressig-be eltesse, es bodogicha minden dolgaiba. Datae ex arce mea Eched die 14. Marcý, Anno 1605.

[Sajátkezű utóirat:] Nagysagod yr ennekem arrulis hogy ha nekem teccenek nag: emberet bochatana hozzam, Enaz nag: ebbeli akarattýanak nem ellenkezem, Chiak hogy ndatt azonn feletteigen kerem hagi nagsagod uarionn alkolmatos üdött neki, lattia nag: gratis oderunt me, es az en eleitöl-fogva ualo Istentelen gonoz akaromnak (aki engem el akar arulny)iozagomatrontia egeti, laba köztönk uagionn: es zinten talam mostannis engemett raboll artatlanoll, es minden igaz oknelküll; ki az en feýedelmertől töb hozza hasonlo tarsaýual özze, az magari ö felsige hýueýt tölle el remitee idegenitee. Ezennis kerem N: mikor nag: ide akar küldení agia ertesemre nag: eginehani napal, uarhassam itthonn az nag: emberet, ezennis feletteigen kerem N: nag: kulgiön olli nag: emberet kiuel enis tugiak bezelleni az nagod izenetirol e.t.c. lattia N: ciudas az udó, magaua sokatt hozott az emberek közibenn.

Illustrissimae ac Magnificae dominationis Vestrae Servitor paratissimus

Comes Stephanus de Bathor *Manu propria*

(OL Eszterházy cs. It. Rep. 46. Fasc. G. 241.)

3. Börvely, 1605. március 25.

Illustris ac Magnifice domine mihi observandissime, Servitiorum meorum paratissimam commendationem.

Az Ur Isten Nagodat bodogicha zerencheltesse minden dolgaiban.

Alkolmatlan ideobe talala megh az Nagod lewelivel, az Zakmarý Vduarbiro, utamba lewen, egy faluchkamba iottem vala ký, eo is vtaba lewen, nem keshetek. Az mint az Nagod lewelibeol ezembe wehetem, meg az en leuelem, Nagod kezihez nem iutot volt, mikor ezt nekem irta Nagod, melliet Bech Geörgy Vramnak kuldettem vala. Mert az Wduarbiro othon nem volt. Abbol Nagod az en valasztetelemet meg értý. Nagodat kerem, Nagod legien io akarattal ezutanis hozzam beteges meg romlot emberhez, es az io Isten agion sok iokat Nagodnak az ioert. Az Vr Isten Nagodot hozzu ideokig eltesse, meg tarcha bodogicha minden dolgaiba.

Datae ex possessione Beorweý die 25. Marcý, Anno 1605.

Illustrissimae ac Magnificae dominationis Vestrae Servitor paratissimus

Comes Stephanus de Bathor *Manu propria*

(OL Eszterházy cs. It. Rep. 46. Fasc. G. 237.)

4. Ecsed, 1605. április 14.

Illustris ac Magnifice domine mihi oberservandissime, Servitiorum meorum paratissimam commendationem.

Az Vr Istenteol Nagodnak io egressiget hozzu eletet sok io zerencheket kewanok bodogul adatny.

Az Nagod leuelit nekem az Nagod meg hitt iambor Tanacha Barchaý Ianos Vram meg ada, az mellet az Nagod úzenetiis meg monda. En az Nagod leuelit smind úzeneti meg ertettem, es bechü-lletel wettem. Vgian Barchaý Vramtul úzentem enis Nagk. Azert Nagodat kerem, Nagod az en io zýwbeol walo úzenetemen acquiescallion. Mert en Isten segitsigibeol, az mywel Istennemnek tartozom, azt Istennemnek meg tartany igikezem. Az mywel penig hazamnak tartozom, aztis Isten segitsigibeol, hazamnak igikezem tartanom, az en kewes giarlo ereom zerint. Ez mellet az miben tudok, az

en giarlo beteges allapatom zerint, Nagodnakis io zýwel zolgalok. Az Vr Isten Nagodot eltesse tarcha meg sok eztendeokig io egessigbe nagy bodosgul. Datae in arce Eched die 14. Aprilis, Anno 1605.

Illustrissimae ac Magnificae dominationis Vestrae Servitor paratissimus

Comes Stephanus de Bathor Manu propria

(OL Esztárházy cs. lt. Rep. 46. Fasc. G. 239.)

5. Ecsed, 1605. május 11.

Serenissime Princeps Domine, domine clementissime, Servitiorum meorum deuinctissimam commendationem.

Az Vr Istenteol felsígednek bodog eleomenetelt, io egessíget hozzu eletet kewanok.

Mikor felsígedhez az praedicatoromot Lukach Vramot, es iambor zolgamot Wetesý Lazlot, ez ell mult napokba bohattam vala, ackoris meg úzentem felsígednek, hogý tiztemet le kell tennem, es az pechetýmet, mellickeel a Vramot zolgaltam, neký resignalom kell ha resignalhatom, resignalomis. Kerettem vala felsígedet, hogý az fell küldesibe felsígedis lenne segitsíggel, felsíged aianlotta vala magat, hogý felsíged az ell küldesíhez hozza segit. Immar towab nalam tartaný nem akarom, eddig sem tartottam volna, ha az fell küldesibe modot letem volna. Eofelsígit nemis akarom towab zolgalný, nemis zolgalom. Az fell küldese eleg nehez, Mert immar ezt ertwen, (nýnchenis eddig titokba nalok) wagý haraguznak valakire, wagý nem, en ream tudom hogý waloba haraguznak. Az zolga rendis nehezen wezý magat az ell wítelire, Rettegwen az halalt. Annakokaert kerem felsígedet, felsíged aggion egý leuelet az Zolgamnak, ký mellet az felsíged birodalmaba, es hadaý keozeott, iarhasson batørsaggal, kesírtesse elis felsíged Dewenig. Ha penig az felsíged hadaý annal felleb forganak, annal fellebis kesírtesse ell felsíged. En beteges ember lewen, kewannam igen ha meg wíthetnem. Immar az en eleteket Istenemnek aianlottam, chak eo zent felsígteol warom mind eleteket megh maradasomot. Qvod super est Serenitatem vestram in annos multos saluam et incolumem esse desidero. Datae in arce mea Eched die 11. Maý, Anno 1605.

Serenitatis Vestrae Servitor Humillimus

Comes Stephanus de Bathor Manu propria

(OL Eszterházy cs. lt. Rep. 77. Fasc. E. 215.)

6. Ecsed, 1605. július 12.

Serenissime Princeps Domine, domine mihi clementissime, Seruitiorum meorum deditissimam commendationem.

Az Vr Isten algia meg felsígedet minden Idwessiges iockal io egessíggel, hozzu elettel.

Kegielmes Vram az felsíged lewílit nekem tegnap hoza meg az en zolgam Petheo Istwan, bele keotwe küldette felsíged en nekem az Chazar eo felsíge kewansagit, felsíged kewania en teolem, hogý felsígednek ezek feleol az en tetzesemet articulatum meg írnám.

Felsígednek mint kegielmes Vramnak meg zolgalom, hogý felsíged engemetis rezeltetet ez dologban, kirul kewannam hogý felsígednek olíat írhatnek, ký leg előzzer az Vr Istennek, esnek tiztessígre, az ő Anýazentegýhazanak jowara, es felsígeddel egietembe hazanknak s-mýnýaiunknak meg maradasara. De mýerth hogý ez az be adot Scriptum igen reowid, reowídege mýatt nekem homaliosnak tertzik, mas az penig hogý en kegielmes Vram igen wekoný elmeieo ember vagiok (nem hogý illien nagy dologba ký igen nagy elmeket kewanna) de kisseb dologbais. Mind azon altal az felsíged kewansaga zerint, az en wekoný tetzesemet felsígednek meg írtam, nem vgy mint tanach adas keppen, kýre en elegtelen vagiok, hanem mint felsígednek io akaro zolgaia es hazamnak, zabadsagomnak zereteoie.

Im latom kegielmes Vram felsígedhez keoweteket mýwel küldett Chazar eo felsíge, melhez zolný igen nehez, mert en az Teoreockel walo wegzesit es ertelmit felsígednek semmý rezibe nem ertem. Ký nelkul ez dologt mozdítaný nem tudom ha lehetsíges, Es Isten uthan az teoreokheoz walo bizodalom, ha batørsagose? Mas az pedig kegielmes Vram, hogý orzag nelkul ez az dologh nem lehet, hanem orzagul wegezhetnenk erreol, holot lattia felsíged, hogý az orzagnak nem chak az Dunan innét valo reze, hanem meg az tuso rezýnnis sokak mý welunk egý hoioba eweznek, es egý zerenchen s-egý zabadsagba vadnak, es felsígednek hýwsíge ala attack magokot.

En kegmes Vram az bekésíget jowallanam, mert meg az Poganiokis azt tartottak hogý: Nulla salus bello; pacem te poscimus omnes. Christus Vrunk penig azt mongia: Beati pacifici quai hi filij Dei uocabuntur.

Ennekem penig onkelkul valo verontashoz, tugiak az emberek, hogý kedwem nem igen volt osha, s-mostanis nýnchen. Deaz [!] dolog immar az nembe vagion, keseo felsígednek Posomba küldený, ha zinten lehetsíges volnais, hogý felsíged keoweteket küldene. Mathias herczeg eo felsíge

keowetýwel, nem lathom mýchoda allandot tudnanak wegezný, holot felsiged keozeot, es Chazar eo felsige keozeot vagion az dolog.

Ezt bizoni iowaltam kegmes Vram, s-keremis felsigedet, hogý az hadnak kegietlenul s-modnelkul walo werontasokot felsiged interdicallia, s-lellien modot felsiged benne, hogý az igaz hadakozásban valo modot tarcha az felsiged hada, kiert az Vr Istennek zemeý leginek felsigeddel egietembe raitunk, s-hadunkon, es aldomasza zalíion reank.

Bizonios dolog azis hogy mind az ket hadnak melto volna chendesnek lenný, mikor az frig tractaltatik az ket fel keozeot. De az io modot s-alkalmatossagot ell halaztaný bekesigne zýnye alatt, giakorta vezedelmes es karos: kirul az Basta Vram giakorta zokott elný, s-meg mostis lehetsiges, hogy az eo ingeniumia süreg forog illien helien.

Lathom hogý az eo felsige Legatosý aztis kewanyák felsigedteol, hogý felsiged agia ertesekre, mý legien felsigednek, es az orzagnak kewansaga zabadsaga feleol, michoda zabadsagot kewanionak, es mýchoda rend tartast ez orzagban, az orzagnak regý zabadsaga zerint, Erreol az mint felliebis irtam felsigednek, nem itelem hogy walazt tehessen felsiged az orszag nélkul. Mert ez az orzagnak derekas zabadsagat nezý: Remellen mindaz altal hogý netalan felsiged, es az orzag ezen meg nyüghatnek, hogy Chazar eo felsige bochassa ký kezibeol eppen Magiarorzagat et partibus ei subiectis, agia meg eo felsige koronankotis, Lam ez nem wý dolog, Mert Fridericus Chazaris meg atta, volt az koronat az zegin Matias kiralnak. Elegegiek meg eo felsige, enný sok eztendeokig iambor hýwsgunkkel, es rabsagunkkal valo zolgalathunkal, melliel eo felsigit sok ideoktul fogwa zolgaltuk werunk hullasawal, halalunkal, nemzetunknek, iozagunknak, marhanknak ell fogiasaval, es orzagunk puztulasaval. Emlékezzik meg eo felsige enný sok ideoktul fogua, Isten utan, az Magiar nemzetsig az egez kereziensigne paissa volt. Ezt az iot Isten uthan eo felsige meg chelekedwen, haladatossaggal wezzuk eo felsigitel, Istent imagiuk erette, es az kereziensigneis zolgalunk. Orzagunknakis regý zabadsagat, es rend tartasat, felsigeddel eggiut orzagostul, az Istennek kegielmessigýnek altala megh talallíuk, es restauralhattiuk io moggýarul. Es igy felsýgedetis remeltem hogy meg contentalhattia Chazar eo felsige.

Az vtolsot kegielmes Vram noha vtob hattak, de nem tertzik hogy mind az a'chomoia az dolognak. Mert az egez tractatus ha mind vegbe volnais felsigtek keozeot, michoda bizonios assecuratio lehetne az kihez felsiged es az orzag batron meg tamazkodhatnek. Hoc opus hic labor est. Peldakot kegielmes Vram nem zamlalok, mert zegin Deak vagiok, s-nem tudok hozza, de az naponkent valo experientia meg tanýttia az embereket, az teob regý leott peldakot, az felsiged beolch elmeýre hagiom.

Nehez kegielmes Vram az nagý madarat meg varný a' kis madarnak a'kynek egýzer keorme keozul az Vr Isten ký mentette.

Felsigedet megis keovetem mint kegielmes Vramot, hogý felsiged nekem meg bochassa, hogý ha az en wekoný tetzesem felsigednek elegsigesnek nem lattatik.

Felsiges Vram talan io volna, ha felsigednek tertzik az keoweteket felsigednek tartoztatný, mig felsigednek az Basatul Curriria erkeznek. Mikor felsiged welem keozeolhetne, eoreomest ertenem michoda ertelme es wegezese vagion felsigednek az Teoreockel, es az Legielekteol michoda zomzidsaga es bizodalma vagion felsigednek.

Ha felsigedet meg nem bantanam vele az zegin arwa hugomnak irtam oda fel egý leuelet, ha felsiged fell kuldene neký az keowetekteol, vagý mas bizonios emberekteol meg zolgalnam felsigednek mint kegielmes Vramnak, ha egiebben nem zolgalhatokis nekik az apro atiafiockal egietembe, akarnam megis ha mit erthetnek allapattiok feleol, es wigaztalhatnam eoket az mýwel tudnam. Baý Mihalnakis irtam egý leuelet, ha felsiged aztis hasonlokeppen meg kuldene neký, felsigednek meg zolgalnam.

Az felsiged kuldette Scriptumotis ezen lewelembe keotwe meg kuldettem felsigednek. Az Vr Isten felsigedet sokaig io egessigbe eltesse meg tartcha bodogicha es minden iora wezerellie. Datum arce mea Eched die 12. Iulý, Anno 1605.

Serenitatis Vestrae Humillimus Servitor

Comes Stéphanus de Bathor

[Sajátkezý utóirat:] Kmes uram felsigedett felette igen kerem felseged paranchiolna oda fel ualo Kapitáninak ha miben zolgam devenból öket meg lelné Isten utann lennýnek minden ortalomall es segitsigell, noha minden iozagom ottis el puztult ez regi uen iambor zolgam wigyaznek es tarthatnak nekem az hazatt.

Sótt ha homonnai uramat fel bochiattia felsiged o kmenekis lenne ez felöll tanolsaga, kit felsigednek mint kms uramnak meg igiekezem zolgalný.

(OL Eszterházy cs. lt. Rep. 77. Fasc. E. 223.)

LES LETTRES D'ISTVÁN BÁTHORI D'ECSÉD À BOCSKAI

Dans cette étude on publie six lettres d'István Bathori d'Ecsed adressées à Bocskai qui ont été écrites entre le 8 mars et le 12 juillet de 1605.

Ces lettres publiées pour la première fois mettent en lumière la prise de position politique d'un des plus grands seigneurs du pays qui était en relation avec le monde des néo-stoiciens d'une part et avec les thèses de Calvin d'autre part qui ont exercé une influence considérable sur son attitude.

Les lettres sont importantes non seulement comme documents historiques mais elles sont aussi intéressantes du point de vue des prières (paraphrases de psaume lyriques) d'István Báthori d'Ecsed dont il nous reste des fragments.

Dans les lettres nous pouvons suivre les circonstances qui ont provoqué le caractère passionné des prières et par elles nous avons un accès plus facile à la genèse de l'oeuvre d'István Báthori d'Ecsed.

RIMAY JÁNOS LEVELE KÖVÁRBÓL PERNESZY ERZSÉBETHEZ

Az itt közölt levelet Rimay 1606 „böjtfő”, azaz hamvazó szerdán, február 9-én írta Kővárból, ahová Bocskay fejedelem küldötte Kassáról, közelebből nem ismert „valami bizonyos dolgaiért”. A levél címzettje, Keserű János özvegye, Perneszy Erzsébet, a déldunántúli főrendű osztopáni Perneszy családnak a XVI. században Erdélybe szakadt ágából született 1562 körül. Apja István, várhelyi kapitány, anyja Bethlen Anna volt. Első férje az 1592-ben Báthory Zsigmond által kivégeztetett Gálfi János fejedelmi tanácsúr volt. Második férje gibárti Keserű János, Székely Mózes előkelő párthíve, 1603-ban pestisben halt meg. Harmadszor 1608 táján mehetett férjhez Szilvássy Boldizsárhoz. 1616-ban a segesvári országgyűlés Szilvássyt és feleségét is hűtlenségben elmarasztalta, fő és jószágvesztésre ítélte Homonnai György Bethlen ellenes akciójának támogatásáért. A fejedelem életüknek megkegyelmezett, birtokaik nagyrésze azonban a kincstárra szállt. Perneszy Erzsébet különben harmadik férjét is túlélte. Szilvássy 1628 körül, ő pedig 1639. augusztus 15-én halt meg az egykori Felső-Fejér vármegyei Bolyán, abban a faluban, amely anyai örökségét képezte, s amelynek hosszabb pereskedés utáni szerencsés visszaszerzéséről éppen Rimay leveléből értesülünk.* A Perneszy Erzsébet és Rimay közti ismeretségről különben ezen a levélen kívül semmit nem tudunk.

A levélben említett többi személy: Bocskay Miklós, a fejedelem öccse, később Bethlen Gábor tanácsosa. A gubernátor: Rákóczi Zsigmond, 1605 óta Erdély Bocskay által kinevezett kormányzója, a későbbi fejedelem. Illésházy István Bocskay béketárgyalási küldöttségének vezetője.

A levél teljes egészében Rimay sk. írása. Zárlatán Rimaynak vörös viaszba nyomott címeres gyűrűs pecsétje található. A Román Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete Kolozsvári Fiókjának levéltárában (a volt Erdélyi Múzeum levéltára) a Bethlen-család keresdi levéltárának rendezetlen részében őrzik. A levelet betűhíven közöljük, csak az y fölé minden esetben kirakott két pontot hagytuk el nyomdatechnikai okokból. A „Kegyelmed” szó rövidítéseit feloldottuk. A levél szövege a következő:

Eltemiglen valo szolgalatomoth aianlom Kegielmednek, minth ennekem ighen bizodalmas ioo akaro aszoniomnak, Istenteöl ő zent felségéteöl bodogh szerenche io allapatoth, s-abbán örüendetes eletetis kiuanok ioo egességgel adatny Kegielmednek.

Vrunk eő Felseghe walami bizonios dolghaiert ide küldé Bochkay Miklos Vrammal Kö Vaarba, tuduan penigh hogy az ő Felseghe alapattiat szíue szerint kiwannia Kegielmed mindenkor érteny s-hallany, arrol Kegielmednek azt yrhatom, hogy ez el mult napokba az Eghnek alhatatlan es harbogho allapatia megh indította wala eő Felseghébe az keöszuént, de Istennek kegielmessegéből az egy mertekletes etelben s-italban valo szenuedesnek oruossagha, melliell ő Felseghe legh inkablan szokta magat oruoslany, megh enyhité Faidalmaat eő Felsegének, s-most ioo allapatba wagon,

* Perneszy Erzsébetre: Nagy Iván: *Magyarország családai*. IX. 245. és X. 727—728. Turul X. 131. — Keserű Jánosra: Nagy Iván: *i. m.* VI. 229. és Bethlen Farkas: *Historia de rebus Transsilvanicis*. Nagyszeben 1789. V. 536. — Szilvássy Boldizsára és hűtlenségi perére: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* VII. 370. és 400—401., továbbá *Székely Oklevéltár* IV. 204—208.

kihez ő Felsegét seghiti bizonnial hiszem, az Kegielmed ő Felsegeiert való szorgalmatos imatkozasais. Boliát hogy az Isten, s-Gubernator Vram ő Nagysagha ioo segetsegeis kezeben es birtokaban adta Kegielmednek, szíuem szerint hallom, Mert tudom, hogy mééigis kewesedet es apadot azzal szíwének bosszuia s-haboruya Kegielmednek, a melly haboruban annelkülis eleghe habozot s faradozot sok időktől foguan. Hyreket semmy bizoniosokot nem irhatok Kegielmednek, remensegünk nagy wagion, az Illieshazy vram Bechbeől walo jrsihoz képest hogy az Isten az békességet es chendességet megh engedi köztünk giarapodny, kiert minniaian tartozunk mys az Istennek köniörgheny az ő igaz tiszteletys, s-az kegies eletis az bekesseggel eggiút kezd közzénk téérny, Ennekem Kegielmed ioo akaroo szolgálaiának paranchollyon s-nem igiekezem parancholattiaban Kegielmednek eröm szerint sohais megh fogiatkozny, Isten Kegielmedet sokaigh eltesse bodoghito aldasaba s-attiy keduébe. Írtam Keö Váárba, Böit Fő Szerdan, Ezer hattszaaz hat esztendőben

Kegielmed szolgálaja

Rimay Janos

[Címzés a levél külsején:] Az nemzetes es böchwletes Perneszy Eörsebet Aszonnak, az Nemzetes nehay Keserő Janos Vram megh hagiót keresztien Eözüegi hazas tarsanak, nekem ighen io akaro bizodalmas Aszoniomnak adassek kezében.

Dániel Somogyi

LETTRE DE JÁNOS RIMAY ADRESSÉE À ERZSÉBET PERNESZY,

Cette lettre est l'unique document de la relation entre János Rimay (grand poète maniériste) et Erzsébet Perneszy (veuve de János Keserő). La lettre nous renseigne également sur le voyage du poète-diplomate.

AZ ÚJFALVI-PER JEGYZŐKÖNYVE

Újfalvi Imre és társai 1607-től kibontakozó antiortodox egyházpolitikai mozgalmát s azt a kampányt, amit majdnem egy évtizedig folytattak ellene a legkülönbözőbb egyházi és világi hatóságok — érdemes és szükséges alaposan ismerniök a régi magyar irodalom kutatóinak.

Egyrészt azért, mert Újfalvi nemcsak egyházi vezető volt, hanem a korszak egyik legjelentékenyebb irodalomszervező egyénisége is. Debreceni éveiben, főleg 1596-tól 1602-ig, mint rektor és lelkész egyaránt — mai tudomásunk szerint szinte kizárólag — tankönyvek, énekeskönyvek, naptárak és más kiadványok publikálásával, a debreceni művelődési intézmények, az iskola, a nyomda gyökeres megreformálásával foglalkozott. Gyakorlati munkásságát olyan elméleti alapvetéssel támasztotta alá, s olyan nagyszabású programmal egészítette ki, hogy mindez a korszak irodalmi és művelődési törekvéseinek reprezentatív képviselői közé, irodalomtörténeti eszmélkedésünk úttörői sorába emeli őt. Jelenlegi ismereteink szerint nehéznek látszik a művelődési reformok és a vallási-egyházpolitikai mozgalom együttes vizsgálata (mert időben elkülönülnek egymástól). Lehetetlen azonban elválasztani Újfalviban a reformert és a lázadót, s nem szabad lemondani arról, hogy tevékenységének ezt a két oldalát megpróbáljuk majd szembesíteni, egyiket a másikkal magyarázni. Mindkét vonatkozásban rendkívül hiányosan maradtak ránk emlékek: ellenfelei is megtették a magukét ennek érdekében.

Más okból is megérdemli azonban az irodalomtörténészek figyelmét az Újfalvi-per. Az 1580-as és 1630-as évek közötti félszázad nem tartozik protestáns irodalmunk és kulturánk legalaposabban és legárnyaltabban ismert periódusai közé. Az igényes újabb földolgozások nyomán is homályos képünk van arról, hogy milyen belső ellentmondások kísérték azokat a változásokat Erdélyben és a Partiumban, amelyek *végül is* — Apáczai korára — a művelődés minden területén fölvirágzáshoz vezettek. A refeudalizáció kelet-magyarországi változatával párhuzamosan ezekben az évtizedekben megy végbe az egymástól élesen elkülönülő, a kultúra és a lelkek feletti totális uralmat igénylő felekezetek — a tárgyalt területen a református államegyház — végleges tanbeli és szervezeti megszilárdulása, kikristályosodása. A források egybehangzóan azt bizonyítják, hogy a Dávid Ferenc bukása és Tolnai Dali János föllépése közti hat évtizedben egyetlen kimagasló személyiség szállt szembe ezzel a tendenciával: Újfalvi Imre. Aligha juthatunk közelebb ennek a korszaknak, az ún. protestáns későhumanizmusnak sokoldalú és árnyalt megismeréséhez a közös gyűjtőfogalom alá vont, de gyakran nagyon is eltérő törekvések elkülönítése, legtöbbször lappangó belső ellentmondásaik föltárása nélkül. Ehhez pedig nyilvánvalóan Újfalvi Imre mozgalma adja a kulcsot.

1607-től 1616-ig követhetjük nyomon az Újfalvi és társai meg a tiszántúli református klérus közti viszálykodás menetét. Az egyházi, majd világi per néhány fordulatáról sajnos csak rendkívül töredékes forrásokkal rendelkezünk. A legtöbb nehézséget azonban az okozza, hogy ezek sincsenek kiadva! Természetes, hogy

egy rövid közlemény nem pótolhatja a teljes publikálás, vagy az átfogó értékelés hiányát. Megteheti viszont az első lépéseket.

Az egész vallási-politikai vita csúcspontja — a ma ismert dokumentumok tanúsága szerint — 1611—1612 fordulóján, télén volt. Több zsinati határozat, egyházi megbélyegzés és újabb bebörtönzés után — ekkorra sikerül elérnie a tizántúli református klérusnak és vezérének Hodászi Lukácsnak, hogy az egyházi tisztjeitől és papi jellegétől végleg megfosztott Újfalvi — most már mint „paraszt ember” — világi törvényszék elé kerüljön. A szó szoros értelmében vett *Újfalvi-per* tulajdonképpen ezzel a — Váradon, 1612. február 21—22-én lezajlott — eljárással azonosítható. Ezt megelőző vagy későbbi időből csak zsinati vagy fejedelmi *határozatokról* tudunk, nem szabályos peres eljárásról. A határozatokból csak rendkívül rövid, s jellegtelen, homályos kivonatokat ismerünk; van olyan eset, hogy csak egy rövid tömondatot. Ezért különösen jelentős a világi törvényszék üléseiről készített jegyzőkönyv. Régóta ismerik, hivatkoznak rá; Kiss Sándor pedig bőven kivonatolta alapos dolgozatában (*Egyháztörténet* 1959. 236—239). Itt kerül azonban sor először a szöveg majdnem hiánytalan, betűhív közlésére.

Processus Judicialis contra Emericum Uy-falui, turbatorem Ecclesiarum Hungaricarum

A bíróság tagjainak felsorolása után Báthori Gábor rendeletét közli a jegyzőkönyv (Szilágyi Benjámin István Synodalia c. kötete — a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában, Debrecenben, az „R. 575.” sz. kézirat — 251—271. lapján).

(252) Gabriel Dei Gratia Transylvaniae Valachiae, Transalpinæque Princeps ... Spectabili ac Magnifico Domino Francisco Rhedei ... supremo capitaneo ... Magistro Stephano Frater, Prothonotario Nostro ... Nyilván vagyom kegyelmeiteknel, mint legyen dolga Szilvas (j) Uyfalu Imrenek, ki ennek előtte Varadj Praedicator volt, az Ecclesiát sok időktől fogva meghaborítván az igaz tudomány ellen, és az tanítók ellen, kiválkeppen az Superintendens ellen sok karomló és szidalmazó beszédek szözlött sőt hitet és fogadásit megh nem gondolván, mostan ujjobban maga kötése és keze írása ellen, ugyan azon illetlen karomlásokat megh ujetotta. ... Intyük kegyelmeitek, hadgyuk és parantsollyuk serio, hogy mihelt az Generalis synodus Szilvasuyfalusj Imret deponallya, mindgyart kegyelmeitek megh fogván, törvent szol(253)galtasson rea, és az mint az törvényhoz, kegyelmeitek minden excipialast hatra vetven, sem reank való appellálásával, mindgyarast halgatasnelkül legitime exequallya kegyelmeitek. Datum in Arce nostra Varadiensí. Die septima Mensis Januarij A. D. 1612.

Ennek alapján a bíróság „feria tertia proxima post Dominicam septuagesimam in Anno D. 1612.” [= 1612. február 21-én] összeült és először a felperes Hodászi Lukács püspöknek — társai, a tiszántúli lelkipásztorok nevében is előadott — panaszát hallgatta meg:

Te Uyfalu Imre ... azért detinealtattunk ... Veres Marton Urammal, és azért hozattunk ide ez szék szinere, hogy te sem az Istent, sem az Ecclesiát, sem az külső keresztény társaságot megh nem gondolván, ezekben az vetkekben inerraltal, nyelved vallásával és kezéd irásával kit megh bizonyitunk. *Elsőben* incidisti in notam infidelitatis. *Ratio* Mert mikor engemet Hodasz Lukácsot in Generalj Synodo az Ecclesia ex communi suffragio ... erre az Püspökségnek tisztire választot volna, te is engedelmes voltál, de nem csak engedelmes voltál, hanem sőt (254) mindeneknek felelte te kértel engemet, hogy fel vegyem és ebben a tisztben szolgáljak az Ecclesiának, és te is esküttel megh engemet annak az tisztnek igazán való el viselésére, (kit magais megh valla hogy úgy volt) de te ebbeli tisztetre való választasodat megh vetven, nem csak el állottal mellőle, hanem diffamaltis sok helyeken, melynek lenni nem kellett volna. Holot ratione Ordinis náladnál elsőb voltam, kiert engedned kellett volna ... *Másadszor* perjurus vagy, mert negyszer mar az Ecclesiában le tet hitődöt megh szegted, és most utolszor kezéd irásával tet obligatiois megh szegted. *Harmadszor*, scandalosus vagy, mert oly botrankozást szerzettél, hogy mar nem csak az kösseget, hanem sok fő tudos emberekis csak nem el fordítottal hitegeteseddel. *Negyedszer*, Blasphemus vagy mert azt mondtad, hogy az mely Szent Sacramentumokat mi ki szolgáltatunkis nem igazak, és gyermekeketis inkább kereszteltetned Arrius Pappal, hogy nem mint velünk, effelet, mert ez el mult Vasarnapi reggelj praedicationom után, mind minket, s-mind az egész keresztényiséget, eretnekeknek, hamis hitűeknek kiáltottal, en magamat Babylloniaj kurvanak irtal, mint magad keze írása megh megh (!) mutattya. *Otodsor*, Innovator vagy. Mert Urunk eo Felsege es az Nemes Orszagh hire nélkül, *Innovatio*t hozsztat be, Potestatem Ecclesiasticam fidei Articulusnak allatvan, mely az Fejedelem eo Felsege es az Nemes Orszagh hire nélkül nem lehetet volna. *Hatodsor*. Homicida vagy; mert hírünkben nevünkben, tisztességekünkben, tudományunkban, mind minket, mind az Fejedelmet eo felseget, és az egész föl földj, Magyarorszaghj, keresztényeket megh olted, (255) mellyeket az magad nyelve vallási, és kezéd irasj megh bizonyitnak. Mely nyilván való czelekedetidert ezt kívannyuk az Törvenytől, hogy fejednek el vételésevel büntessel megh.

Ezeket halván az megh mondott Uyfalu Imre, proprio ore dixit: Tisztelendő Nemes es Birak Uraim, en az mint kegyelmeitek latya Rab vagyok, et Quia nemo sit sibi satis, azt kívanom az kegyelmeitek törvenytől, hogy Procatort adgyon mellem. ... [A felperes tiltakozása ellenére] így delibera-lanak, hogy Procatort kellene melle adnj I. Mert az Obligatoria tartot csak az depositioigh. II. Mert Procatort kívannj, non est juridicum remedium. III. Mert im mar eo paraszt ember. ... adók Varadj Fugi Matyast melleje. [Az ügyvéd kérése: engedjék szabadon,] azutan keressek competens biraja előtt, kesz megh felelni. [A kérés elvetik. „Felelő napot” sem kap] ez okon hogy az előtt harmad nappal mind szolgál biro, varasi biro es papok által certficáltak, hogy oly keszen legyen, hogy ma végső [?!] törvénye leszén.

[A tárgyalás második napja: 1612. február 22.] ... ismet mas napon, ugymint feria 4. proxima post praescriptam Dominicam Septuagesimam azon eo Felsege Váradj Várában össze gyűltünk uolna...[Hodászi ügyvédje, Porkoláb Nagy Ferenc sürgeti a tárgyalást:] az Ecclesia Articulusj szerent-is nem akarjak hogy prolongatsek; nemis (257) penigh, hanem bizonitsa rea az Imre [ti. Hodászira!], hogy Haereticus es büntetődgyek, mint afféle ember; ha rea nem rakhatya, hallyon megh érette. [Ezután Újfalvi hiába kéri, hogy] az kik nem juratusok az törvényre, ha en megh nem biralom, avagy pediglen en tartok tőlök akar mj okbol, it az törvényben ne ülyyenek...[továbbá, hogy] az kik Lukacz Uramual en ellenem ágálnak, az neveket ő kegyelmével edgyüt be adgyak, ... holot ennekem senkivel semmi perem nem volt ... hanem csak eo kegyelmével.

[A vádlott néhány előzetes észrevétele még:] Ebben engemet tanaczlottanak söt (magok) kezek írásaval conditiokat mas praedicatorok irtak nekem, melynek edgyik Basilius Fegyvernekj volt; tobbenis (258) uolnának, de nem mernek szolnj. [Felperes erre tiltakozik] hogy eo Tyrannus uolna ugy, ha eo töle senkj nem merne szollanj. [Ismét Újfalvi:] nehesztellem ... aztis, hogy időt arra nem engede, hogy Urunkat enis megh találhatom vala, holot tuttam, mint sürgöt-forgót effele dologh ti kegyelmekek között, ha edgyik fel az Urunkat megh találta, az mas felnekis idő engedtetet [= kellett volna időt engedni] arra; de az am had jarjon, ha kegyelmekek elől nem akarja vennj, ennekem nints mit tennem, ...

[A tulajdonképpeni védelemre Újfalvi ezzel tér rá: amit Hodászi ellene fölhozott] mind maga, s-mind az töb Uraim, söt az egész Ecclesia kepeben, azt minden resziben tagadom, mind addiglan miglen legitime ream nem bizonyita...

Az dologh derek keppen kettő: edgyik religio dolga, masadik tisztességh dolga, az melyben hogy vadoltassam valakitől, soha megh sem gondoltam, ha azért mit szoltottam vagy irtam, az religiora nezve szoltottam irtam ellenek, söt en abban csak eszkez voltam: az sz. iras es az Doctorok irasj az önnön magok könyveiben mondgyak, mind azokat, az melyeket mondottam es irtam, en csak ezkez voltam benne. Azert a holott annak helye vagyon, tudni illik az Ecclesiaban, megh bizonitom. Hogy penigh ennek így kellett lenni, megh tet[szik] (259) az reghj Ecclesiánakis Praxisabol, megis irta Europanak Isten utan fő mestere Johannes Calvinus Lib. 4. c. 11. et 15. Ha azt mondgyak hogy uolt arról disputatio, tagadom, mert az nem disputatio volt, hanem szidalom es gyalázat. Az nagy dolgok, nem egy disputatioban, sem kettőben szoktak veghez mennj, hanem sokban, nemelylek soha nem. Azert azt mondom, hogy az Religiora nezve eo kegyelmekek mind azokat, melyeket mondanak az homicidium kivől, mely masra nez, igazan es jól czelekednek, hogy sem praedicalanak, sem az Sacramentomokat kj nem szolgaltattyak: Nemis kel ezt eo kegyelmekek megh engednj orszagul mind addiglanis, miglen, az melyekkel en eo kegyelmekek az Ecclesiaban vadolom, azokban nagy vetkeket megh nem ismerik, az Istent es az Orszagot megh nem követik, es azt nem fogadgyak, hogy csak tisztékben tartyak magokat (mind föl földieknek es Erdelieknek szollok), az hamis articulusokat (A. protest.) es hasomlo szokásokat megh nem emendallyak, mind magyar orszagban es Erdelyben.

It kegyelmekek jól eszeben vegye mely nagy dologh legyen ez, es Gamaliel tanátsarol gondolkodgyek, es az mire akarjak kegyelmekeket vinnj (A. protest.) az Orszagot es az egész keresztyénségnek confessiojat el aroltak, azokban az reszekben (A. protest.) az Romai Pápnak, külomben nem mondhatom, minden megh botsasson, kerittoive lettenek, az irás szerint, es hogy mind Nemet orszagban s-mind Magyar orszagban hamissan magyarazuk veletek edgyut az irast (A. protest.). Es az többi erre nezue, az melyeket it mondhatnak, az melyeket nem en mindazonáltal, hanem az irasok mondanak, uti suo loco et tempore nem tiz avagy husz hanem otven avagy 60. doctorokkal megh bizonitok csak az en Bibliotecambolis.

(260) Az mi amaz Conditioikat nezj, az melyeket igen futtatnak, mit feleltem reajok, kegyelmekek jól ruminallya. Nem bontottam fel semmit benne, hanem ő kelmek, ut probaturus sum, magok azokban benne vadnak, az mit felőlők irtam, azt mind megh bizonitom. Ez az első. A' mi az masadikat az az, az tisztesség dolgara nez, abban sem vétettem semmit, mikoron, az első dologh utan annak ideje leszen megh felelek. Az Isten tisztessége első, az vegeződgyek eloször, iuxta illud. Querite primum regnum Dej &c. Harangozzanak azert, mennyünk az Ecclesiaban, mindenekre megh felelek az mint igertem.

Forgattyak az Obediantiban valo esküvestis eo kegyelmekek, de ezt eo kegyelmekek nem regen találta, es az mint en fel találta az Doctoroknál, ha mi Authoritasok azoknál vagyon az Anti-Christusnak caractere [igy], az az billege. Csak ebbenis igen vet ő kelmek, az eo hatalmokert, az irasokat nem iol magyarazzak, az mint megh mutatom.

Tisztentől eo kegyelmekek, sem egyik reszben, sem masban megh nem foszthatot uolna (jollehet en azt csak centum plumennak [?] tartom) az mint ha elhetek, irasommalis megh mutatom) holot eok peresek uoltanak, Ez előt az föl földieket es az Erdelieket, quj etiam in hac parte erant, ide hihattak; mostan mind birak, mind peresek eo magok voltak. Közikben nem mentem, mert az irasokból es historiakból úgy tanoltam, hogy affele suspectus locusra ne mennyek, ez előttis bantam hogy előtokban mentem, vel, közikben mentem neha, mert nem úgy czelekedtenek az mint kellett volna, hanem mint Athanasiuszal az eo vadolój. Ehez historia kel; az mint mostan czelekesznek, hogy így fogiatnak,

s-akarnak öletnj az irasokbol megh bizonitom, hogy *nem* eo *kegyelmek* tiszt, *Kegyelmeteket* Pilatusocka akarjak tennj. Ha valamely külső dologban, (261) valamelyeknek valamit vetettem, talaly-lyia megh az en Biramat, megh felelek nekj. In causa fidej az Ecclesia annak helye, *nem* az *kegyel-metek* szekj. Minden Ceh csak az eo Cehit iteli megh. Az Ambrosius Episcopus Mediolanensis az Valerianus Csaszar hivatalyara sem ment kj az Ecclesiabol in negotio fidei. Minden Mestersegnek Cehe *vagyon*, ahoz tartsa magat. Ha *kegyelmek* eszeben *nem* vészj magat, artatlan vert akarnak *kegyelmekkel* ontatnj, mint a Sidok Pilatussal. Directe *nem* szollanak az dologhoz, hanem mast forgatnak, mely csak accessorium quid ez dologban; mindenkor így jart ez, de meltatlan.

Hogy tagadgyak az Ispánságot, az poroszloságot, Bákosságot, azt megh bizonitom, mikor ideje lesz en. (A. protest.) Az Püspökjok fő benne a kitül a' többi fűgh. Bizonyara hogy oly rossz dolgok vadnak az Ecclesiaban, hogy orszagul kellene inkább mellettem kj tamadnj, hogy *nem* mint egy Gyer-meknekis ream tamadnj.

Ha *nem* akarnak így procedalnj, a mint kivanom, inkább megh halok, hogy *nem* mint illyen peldat hadgyak az Posteritasnak, a mint Ambrosius Doctor szol.

Hogy azt mondgyak, hogy *nem* *Articulus* fidei Potestas Ecclesiastica, tagadom. Hogy az Fejedelem Privilegiomat forgattyak, ha úgy *vagyon* az mint ertegettem: iras ellen *vagyon*, es eo Fel-séget arra vittek, *nem* jól czelekedtek tanitok leven. Az War-Megyekis hogy be vettek *nem* jól cze-lekedtek.

Az Andreas Sarosj dolgat hozá eo kelme elől, hogy eo különbözne nemely *Articulusban* eo *kegyelme*től, tagadom.

Az Wittebergai dograis megh felelek suo loco. Ha szinten Eretnek uolnekis, abban minemő processusok voltak, megh mutattyak az Authorok.

(262) Hogy az hitőt forgattya, tudom mire esküttem, ninczen Isten ellen bajom.

Hogy Pápának mondottam, *nem* irtam elsőben sem en mondtam: Antichristusnak mondatik communiter minden valakj az Christusnak tisztiben piszkal.

Vagyon 20 esztendeje hogy en ertegetek effele effectusokat, abusosokat; de — felven attul, kibem most estem, *nem* mertem indetanj.

Quod praecipua capita accusationis attinet, Infidelis *nem* vagyok, mert az Isten házában hiven szolgaltam tehetsegen szerint; En akar Erdelyhez, akar a Föl fodhöz tarczam magamat, szabad vagyok vele. Ha eo kelmehez hűséggel tartosztam, eo *kegyelmeis* en hozzam azzal tartozot, es sok dolgokat ellenem *nem* kellett volna czelekednj.

Perjurus *nem* vagyok, mert az mire megh esküttem, abban igyekeztem el jarnj; ezis a viszalkodas abban eset, hogy abban igyekeztem el jarnj. Ő *kegyelmeis* megh esküt, hogy a Papa tudományat rontya, mostan pedig építik.

Scandalosus *nem* vagyok; Mert *nem* scandalom az igassagnak tanítása, arról valo iras, disputatio kerdeskedes.

Blasphemus *nem* vagyok; a kik azok, suo loco megh mondgyak.

Innovator *nem* vagyok; mert *nem* innovator az, a kj az igassagban törekedik.

Homicida *nem* vagyok az Tisztességh dologara nevezve, mert senkit tisztességeben megh *nem* ser-tettem: ha mit keményen szollottam, az religiora nézue szollottam, mint Christus es az Apostolok, ut E.G. (Progenies viperarum)

Mostan, noha sokkal többetis felelhetnek; de ez legyen elég; Liceat tamen proficua addere. Mikor Actor leszek, es mikor annak ideje lesz en, *nem* hat dologgal, hanem 66. dologgal vadolom eo kelmeket.

Babyloniaj kurvanak azért mondtam (eo ke) Püspök Uromat, hogy az eghez az foldet öszve elegitette.

*

[Ezután a felperes ügyvédje válaszol. Szerinte „az Imre” „tetovazza beszédet” s az egész véde-lemnek két célja van:] Edgyik reszeben negallya azt a mit mondtunk ellene... a mas reszeben peniglen affirmallya mostis az előt regen el kezdet karomlasit. Blasphemiait... Hogy penigh minden czelekedetj az I. [mrenek] *kegyelme*teknél nyilván legyenek, egy nehany maga keze írása alat valo leveletis adgyuk be, az maga keze írása alat valo obligatoriajával együt.

Ezek a tárgyi bizonyítékok:

1. Conditiones propositae Reverendissimo Domino Emerico Uyfalu. Négy pontban. Latin. Dátum: 10 Novemb. A. 1610. (263—264).
2. Levél „Nagysagos Asszonyomnak Bathory Annának, az Nagysagos Bamfi Dienes megh hagyatot Eozvedgyenek, nekem kegyes Patronamnak.” Magyar. „Irtam Varadon az Lukats Pap tömlőczében, dje ... 2 Decemb. Anno 1611.” (264—265).
3. „Szilasj Istvannak irt level”. Magyar. „Irtam Varadon az Lukats Pap hidegh, budős tomlő-czeben. dje 17. 10bris. 1611.” (265—266).

4. Rövid latin levél dátum és címzés nélkül (266).

5. „Eotodik es utolso, melyet az Actoroknak közonsegetsen irt volt”...A vádlóihoz irt latin nyelvű levél 1612. február 18-án kelt („In Persecutione Hispanica Sexennali”). Tulajdonképpen ennek — a tárgyalás idején egészen frisseketű — dokumentumnak a közlésével zárul a világi per jegyzőkönyve (266—268).

A kézirat ezzel nem ér véget, következik még — megszakítás nélkül, s ugyanattól a kéztől — Újfalvi Imre 1612. február utáni sorsának rövid elbeszélése (268—271). Így nyilvánvaló, hogy a közölt dokumentum nem azonos az eredeti jegyzőkönyvvvel, hanem annak — legalább másfél évvel későbbi másolata. Vagy még későbbi. Ui. nemcsak 1613 szeptemberében kelt dokumentumot találunk e lapokon, hanem legvégül utalást arra: miként „tett törvényt” az új fejedelem arra, hogy a lázadó lelkipásztor „Exiliomban mennyen”. Ez pedig aligha történt meg 1615 előtt.

Bálint Keserű

DAS PROTOKOLL DES ÚJFALVI-PROZESSES

In Bezug auf die Intensität der heterodoxen und oppositionellen Bestrebungen innerhalb der protestantischen Bildung herrschte zur Zeit des ungarischen Späthumanismus (in den Jahren von etwa 1580 bis 1630) relative Ruhe. Die Kraft, mit der die siebenbürgischen radikalen Antitrinitarier auftraten, wurde durch die strenge calvinistische (reformierte) Orthodoxie stufenweise gebrochen. Zu einer neuen Massenopposition gegenüber dieser Orthodoxie kam es erst gegen 1640, und zwar durch die ungarischen Puritaner. In den Jahrzehnten vor 1640 bot nur ein einziger Mann dem konservativ-protestantischen Klerus Widerstand: Imre Újfalvi, Lehrer in Debrecen und später Dechant in Grosswardein (Oradea). Újfalvi war auch wegen seiner pädagogischen Reformbestrebungen, als Philologe, Bibliograph und Verfasser der ersten retrospektiven Sammlung ungarsprachiger Lieder von Bedeutung. Als Student lernte er in den 90-er Jahren des 17. Jahrhunderts die gejagten sächsischen Anhänger Melanchthons sowie die besten Vertreter der niederländischen Arminianer kennen. (Siehe: ActaHistLittHung IX. 1969, 3—46.) Wahrscheinlich entwickelte sich seine antiorthodoxe Bewegung in den Jahren von etwa 1607 bis 1616 teils demzufolge. Im Laufe dieser Periode wurde er ins Gefängnis geworfen und später verbannt (angeblich nach Moldau, wo er vermutlich auch gestorben ist). Der jetzige Aufsatz bringt das einzige, anscheinend authentische, umfangreiche Dokument für seinen Leidensweg: das Protokoll der Anklage- und Verteidigungsreden, die im Februar 1612 vor dem weltlichen Gericht gehalten wurden. Heute ist die Handschrift in: Tiszántúli Egyházkerület Nagykönyvtára, Debrecen, Sign. „R. 575.” (*Synodalia* von I. B. Szilágyi).

MISKOLCI CSULYAK ISTVÁN PEREGRINÁCIÓS ALBUMA

Jóllehet több évtizedes megkéséssel és csak az utóbbi években, de végre a magyar szakirodalom is felfigyelt a kéziratárakban porosodó peregrinációs albumokra. A XVII—XVIII. században külföldön járt diákok „úti emlékkönyve”-inek hasznosítására ugyan Bucsay Mihály már 1942-ben jó példát szolgáltatott azzal, hogy Szemián Mihály németországi tanulmányútját albuma alapján mutatta be, kísérlete azonban nem talált követőkre.¹ Több mint két újabb évtized múlt el, amíg Herepei János részletes közlése Tállyai Putnoki János „emlékkönyvé”-ből² e forrásfajta információinak gazdagságára és természetére, Paul Kárpáti, Szent-Iványi Béla és Tarnai Andor közös tanulmánya a Steinitz-emlékkönyvben³ pedig az albumok műfaji kérdéseire, a hasznosításukkal kapcsolatos kérdésekre és az európai összefüggésekre, háttérre terelte rá a figyelmet. Egyidejűleg tehát egyszerre két oldalról is reflektorfénybe kerültek a peregrinációs albumok. Azokra a nagy lehetőségekre viszont, amelyeket régi művelődésünk és a kortárs Európa szellemi élete közötti kapcsolatok feltárásához ezek az albumok kínálnak, Keserű Bálintnak éppen e folyóiratban megjelent dolgozata nyújtott módszertanilag is tanulságos, magas színvonalú példát.⁴ Bár mindaz, ami ebben a vonatkozásban eddig történt, irodalomtörténeteseknek köszönhető, a fenti eredmények után ma már nem lehet kétséges, hogy a külföldjárásnak ezek a régi emlékei a kutatók ennél jóval szélesebb köreinek érdeklődésére számíthatnak.

Miután a külföldi, elsősorban a német szakirodalom már részletesen tisztázta a peregrinációs albumokkal kapcsolatos forrástani kérdéseket, a magyar kutatás — ezek megismerése után — beérheti anyagának számbavételével és az esetleges helyi sajátosságok tisztázásával.⁵ Egyik ilyen különbség, hogy az „album amicorum” használata nálunk, legalábbis a XVI. század végétől számított másfél évszázad alatt, kizárólag a külföldi főiskolákon tanult személyek körére korlátozódott. Német földön — ahol ezeknek az emlékkönyveknek a divatja legerősebb volt — nemesi, sőt főúri tulajdonosok mellett kereskedőktől, iparosoktól, fogadósoktól és más polgári sze mélyektől is maradtak fenn hasonló célú albumok (*Stammbücher*⁶). A magyar társadalom köréből eleddig nem ismeretesek olyan XVI—XVII. századi nemesi, vagy pol-

¹ Szemián Mihály tanulmányútja 1770—74-ben Halleban, Jenában és más két német egyetemen, *túti emlékkönyve alapján*. Bp. 1942.

² Tállyai Putnoki János *emlékkönyve*. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. Bpest-Szeged, 1965. 146—160.

³ *Das Stammbuch von Michael Rotarides*. Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. Berlin, 1965. 214—230.

⁴ Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”. ActaHistLittHung IX. Szeged. 1969. 3—46.

⁵ Robert és Richard Keil, *Die deutschen Stammbücher des sechzehnten bis neunzehnten Jahrhunderts*. Berlin 1893. — A peregrinációs emlékkönyvekről tömör jellemzést ad Keserű: *i. m.*, 4—5.

⁶ L. Kárpáti — Szent-Iványi — Tarnai: *i. m.*, 214—5. id. irodalmat.

gári album-tulajdonosok, akik éppen tanulmányaik révén ne volnának értelmiségieknek minősítendőek. Ha tehát a magyar régiségben az „album amicorum” csak az értelmiségi réteg legképzettebb, külföldön tanult tagjaira jellemző forrásfajta, ez újabb érv mellett, hogy minél behatóbban foglalkozunk ezekkel az emlékekkel.

A külföld gazdag forrásanyagában a peregrinációs albumok inkább kuriózum számba mennek, és az értelmiség történetére vonatkozóan korántsem olyan súlyú források, mint nálunk. Mégis ott a részlettanulmányok végtelen sora, több összefoglaló munka és egy sereg (olykor hasonmás) szöveggözlés foglalkozik velük. A magyar művelődéstörténet számára viszont egyenesen hézagpótló jelentőségűek a peregrinációs albumok. Külföldön tanult ifjaink közül ugyanis csak nagyon kevés hagyott maga után naplót, útleírást. Az idegenben szerzett élményeikről inkább csak hazaküldött leveleikben számoltak be patrónusaiknak, egykori tanáraiknak, vagy családi és baráti körük tagjainak. E leveleknek viszont elenyészően jelentéktelen töredéke került el napjainkig az enyészetre. Újfalvi Imre Keserű Bálinttól feldolgozott albuma kitűnő példa arra, hogy szellemi életünkben jelentős szerepet játszó személyek esetében is gyakran csak e szűkszavú bejegyzések segítségével tisztázhatók azok a hatások, amelyek a Nyugateurópában megfordult itteni diákok peregrinációja alatt érhatték. Egyéb források híján tehát számunkra ezek az albumok, legtöbb esetben, elsőrangú fontosságúakká lépnek elő annak ellenére, hogy tudjuk, mennyi e bejegyzésekben a divat szülte konvenció, és ma már milyen nehéz különválasztani a felületes diák-ismeretségeket őrző bejegyzések közül a sorsdöntő, embertformáló szellemi találkozásokról tanúskodókat. Mindenképpen jellemzőnek vehető azonban, hogy a peregrináló — személyi vonzódásból, vagy divatnak hódolva — kiktől kért bejegyzést albumába, akárcsak az, hogy az illető ismerős melyik jeles személy rézmetszetű arcképe mellé rózta be sorait. Ugyanis mindkettő értékelést fejez ki, melyre a kutatóknak érdemes figyelemmel lenniük. Ritka az olyan szerencsés eset, mint a Miskolci Csulyak Istváné, hogy útinapló, levelezés és album is maradt fenn külföldi tanulmányútjáról.⁷ Viszont éppen ez a kivétel győzhet meg bárkit arról, hogy az albumok információi mennyire fontosak a kapcsolattörténeti vizsgálódásokban az érintkezések pontos lokalizálását és datálását illetően. E bejegyzések önmagukban — éppen szűkszavúságuk következtében — a kapcsolatok mélységét, lényegét illetően többnyire keveset árulnak el, de azzal, hogy figyelmeztetnek létezésükre, a kutatókat tényleges tartalmuk feltárására indítják.

Az „album amicorum” vezetése ugyan a peregrináció alatt volt a legélénkebb, de többnyire később sem szűnt meg, hanem a tulajdonosok rendkívüli alkalmakkor, életük végéig gyarapították újabb szövegekkel. E késői bejegyzések jellege azonban már változik az itthoni adottságoknak megfelelően. Míg a külföldi bejegyzők szinte kivétel nélkül a művelt elit „respublica litteraria”-jának tagjai, itthon a litteratus papok, mesterek, nótáriusok és székretáriusok mellett a szellemi élet pártfogóinak tekintett hatalmasok nyernek köztük teret. A feudális világ nagyurai elfogadták a formálódó értelmiségnek azt az értékelését, hogy peregrinációs albumban bejegyzéssel szerepelni megtiszteltetés, a szellemi elithez való számítást jelent. A peregrinációs album tehát itthoni utóéletében is megmarad az értelmiségi réteg története becses forrásának. Azoknak a betűvel, könyvvel egyre szorosabb kapcsolatba kerülő személyeknek bizalmas emlékei az albumok, akik ugyan általában maguk nem művelték a tudományokat, vagy az irodalmat, de mégis a korszerű irodalomkutatás vizsgálódási körébe esnek, mert olvasóközönségként annak éltető elemét alkották. Az itthoni bejegyzések jelentőségét az annyira kíváncsok személytörténeti vizsgálódások számára

⁷ Kéziratot hagyatékáról teljes és értékelő áttekintést nyújt: RMKT XVII. 2. 281—399.

nagy mértékben növelik az utólagosan hozzájuk fűzött életrajzi adatok. Az album tulajdonosának ugyanis módjában állott itthoni ismerősei életpályáját figyelemmel kísérni, hivatali előmenetelük állomásait, vagy elhalálozásuk idejét, életkorukat az emléksoruk mellé feljegyezni. Éppen ezért az albumok ilyen természetű pontos bejegyzései az anyakönyvek vezetését megelőző időszakra vonatkozóan rendkívüli értékűek. Kiaknázásuk ebből a szempontból szintén kívánatos volna.

A peregrinációs album bejegyzései tehát közvetett és nem is mindig teljes biztonsággal értelmezhető jelzői annak az összeköttetés-hálózatnak és hatás-szövevénynek, melyben a külföldön járó diák tanulmányai lezajlottak. Ezért értékben elmaradnak nemcsak az útinaplók, hanem az ún. omniarium-ok mögött is. Bár ez utóbbiak szintén csupán epizódokat rögzítenek a peregrinációból, pillanatfelvételekhez hasonlóan, belőlük mégis biztonságosabban kihámozható a diák érdeklődése, tényleges élményanyaga, hiszen mindenek könyvébe éppen azokat jegyezte fel a látottakból, hallottakból és olvasottakból, amiket emlékezetre méltónak, fontosnak minősített. Az omniariumok formailag többnyire igénytelen és szintén mozaikszerű szövegeivel szemben viszont az albumok információinak nagy előnye, hogy általában egészen pontosan datáltak és lokalizáltak. A XVI—XVII. század fordulójáról való bejegyzések esetében persze számolni kell az ó és az új naptár párhuzamos használatából eredő időrendi eltérésekkel. Bizonyos protestáns körök ugyanis meglehetősen szívóssággal ragaszkodtak a Julianus-naptár szerinti keltezéshez. Így nem tekinthető véletlennek, hogy Miskolci Csulyak albumának összes wittenbergi, zerbsti, lipcsei bejegyzései ónaptár szerint datáltak.

Kár, hogy Miskolci Csulyak egyébként rendkívül gazdag irathagyatékában nem maradt fenn külföldi omniariuma is,⁸ mert az jól megvilágíthatná a peregrináció során keletkezett, itt tárgyalt forrásfajták egymáshoz való viszonyát. Az album és az omniarium alapja, forrása az útinaplónak, mely voltaképpen összefüggő előadása az előbbiekben sebtében rögzített mozzanatoknak, tényeknek. Az útinapló tehát igényesebb műfaj és ezért készült belőle viszonylag kevés. Omniariuma és albuma minden külföldön járt diáknak lehetett. Az előbbiek zöme azonban, a feljegyzések hevenyészett formája következtében, a tulajdonos halála után ritkábban számíthatott nemzedékeken át tartó megőrzésre. Az albumokat viszont a híres tudósok, előkelőségek kézírása miatt, „pro decore familiae”, az utódok is gondosan őrizték; a benne található rézmetszetű arcképek, festett címerek pedig korán könyvészeti érdekességgé, a bibliofília tárgyaivá avatták ezeket az emlékeket. Ezért alkotják ma az albumok, a levelezést nem számítva, peregrinációs forrásaink legnépesebb csoportját, melynek számbavétele és feldolgozása az irodalomkutatáson kívül a legtágabb értelemben vett művelődéstörténetnek és személytörténetnek szintén sürgető érdeke.

Ez a feladat erdélyi viszonylatban már napirendre is került a Románia területén levő könyvtárakban található peregrinációs albumok nyilvántartásának elkezdésével. Különösen a szász városok gyűjteményeiben maradt fenn gazdag anyag, de az erdélyi magyar művelődéstörténet szintén becses információkat remélhet ebből a forrásanyagból. A romániai gyűjteményekben természetesen akadnak nem helyi provenienciájú albumok is. Pl. ilyen Miskolci Csulyak István itt ismertetésre kerülő albuma e sorok írójának tulajdonában. Amiként ebben szintén szerepelnek erdélyi diákok bejegyzései, ugyanúgy eleve számolunk nemcsak a magyarországi, szlovákiai, stb. könyvtárakban őrzött erdélyi albumokkal, hanem azzal is, hogy az ottani diákok emlékkönyvei szintén bőven rejthetnek magukban az erdélyi kutatás szempontjából

⁸ A *Diarium Apodemicum* nyilvánvalóan nem tekinthető annak, hiszen e kötet csupán Csulyak hazaérkezése után öltött magára omniarium jellegét. Vö. RMKT XVII. 2. 312.

fontos információkat. Persze kívánatos volna a németországi, hollandiai és angliai albumokban előforduló itteni bejegyzések rendszeres felderítése is. Úgy, amint ezt évtizedekkel ezelőtt Wertner Mór kezdeményezte.⁹ Erről azonban, sajnos eleve le kell mondanunk az átnézendő anyag mennyisége miatt. Legfeljebb a diákjainktól egykor előszeretettel látogatott egyetemek könyvtáraiban lehetne könnyebb szerrel eredményhez vezető kutatásokat kezdeményezni.

Elképzelésünk szerint a romániai köz- és magángyűjteményekben fellelhető peregrinációs albumok számbavételét jegyzékük közzététele fogja lezárni. Ez, a legszükségesebb bibliográfiai adatokon kívül, csupán a tulajdonos személyét és azokat a külföldi helyeket nevezi meg, ahol a bejegyzések zöme keletkezett. A kötetek tartalmáról való részletes tájékoztatást az alábbihoz hasonló módon kíséreljük meg, egyelőre csak azokban az esetekben, ahol a tulajdonos személye, vagy a bejegyzések fontossága ezt a kutatás szempontjából kívánatosá teszi. Az alábbi közlés tehát a peregrinációs albumok információinak minél summásabb, de az összes fontos részletet mégis tartalmazó ismertetésére irányuló kísérletnek tekintendő.

Miskolci Csulyak István (1575—1645), sok más kortársához hasonlóan, Nicolaus Reusnerus *Icones sive imagines vivae litteris clarorum virorum Italiae, Graeciae, Germaniae, Galliae, Angliae, Hungariae* c. közkedvelt munkáját használta peregrinációs albumként. Ennek 1589. évi bázeli kiadását egybekötötte ugyane műnek egy 433 levelet számláló korábbi változatával. Ez utóbbi megjelenési helye és ideje még tisztázásra vár, minthogy címlapja hiányzik; előszava azonban 1587-ben kelt. A kötet élére beragasztott, kézzel írott címlap szövege kétségtelenné teszi, hogy e többszáz rézmetszetű arcképpel ékesített két könyvet Csulyak peregrinációja kezdetén Görlitzben vásárolta, mindjárt odaérkezése után. Eredetileg minden nyomtatott levél után egy tiszta következett a bejegyzések részére. Ezekből azonban ma már több hiányzik, néhány nyomtatott levéllel és metszettel együtt. A csomókások mértéke azonban a számozás alapján pontosan megállapítható. Miskolci Csulyak indulásakor, látóhatárolag minél több bejegyzést kívánt gyűjteni, mert a testesre dagadt kötet végére egy ívfüzetnyi tiszta levelet is tétetett. Ma már ezekből is több elkallódott, minthogy a kötés hátsó fatáblája kettétört és elveszett. Ezekkel az előkészületekkel azonban nem áll arányban a bejegyzések száma. Miskolci Csulyak albuma ugyanis a maga 170, részben azonban itthoni bejegyzésével nem haladja meg a peregrinációs albumok szokott méreteit. Ennek magyarázata valószínűleg abban található meg, hogy Csulyaknak Heidelbergből sürgősen kellett hazaindulnia, és már nem maradt ideje albumával kapcsolatos tervei megvalósításához. A bejegyzések gyűjtésére ugyanis rendszerint az elutazást megelőző időszakban, a búcsúzások kapcsán került sor. Az album ma erősen megrongálódott aranyozott barna bőrkötésének első tábláján *S. P. M. 1601.* (=Stephanus Pastoris Miskolcinus) tulajdonosjelzés látható. A kötet táblák összefogására szolgáló bőrszalag és az aranymetszés mutatja, hogy Miskolci Csulyak István különösen jó móddal készített, rangos albumot akart magának, melyért nem kell majd szégyenkeznie ama előkelőségek előtt sem, akiknél a gondjaira bízott Thököly Miklós révén meg kellett fordulnia.

Az album bejegyzései formai és nyelvi tekintetben az általános gyakorlatot követik.¹⁰ Zömükben tehát latin nyelvűek, bár (főleg latinnal vegyesen) görög, héber és modern (német, olasz, francia, cseh) nyelven írottak szintén előfordulnak közöttük. Tisztán magyar nyelvű bejegyzés egyetlen akad az albumban, de nem a peregrináció

⁹ *Magyarok külföldi emlékkönyvekben*. Erdélyi Múzeum, XXI (1904). 334—9, 473—6.

¹⁰ A bejegyzések elrendezésével kapcsolatos szokásokról, nyelvükről, a szimbólumokról, jelmondatokról tanulságos elemzést nyújt Kárpáti—Szent-Iványi—Tarnai: *i. m.*, 215—20.

idejéből, és nem is értelmiségi személytől származik. Megfigyelhető, hogy a korábbi bejegyzők — köteles szerénykedésből — a kötet vége felé eső lapokra írtak, hacsak mondanivalójukat nem kívánták egy előbb található arcképhez fűzni. Ezért az albumban később kelt bejegyzések állanak előbb. A bejegyzés társítása egy bizonyos személy képével több esetben megfigyelhető. Pl. a prágai Martin Baháczek Huss Jánosnak, a heidelbergi Johann Calvin Zwingli Ulriknak, Jakob Christmann Copernikusnak, a wittenbergi Friedrich Taubmann Melanchtonnak, Johann Scharkanyer nevű erdélyi szász diák pedig Luther Mártonnak a képéhez kapcsolta emléksorait. Az albummá alakított könyv arcképeihez néhány esetben maga Csulyak is tett különböző, többnyire olvasmányából vett megjegyzéseket. Pl. Savonarola képéhez féloldalas szöveget írt, a Szegedi Kiss Istváné mellé pedig odajegyzi születési és haláladási adatait. Gyakran feltünteti a bejegyző halálának idejét, helyét, olykor körülményeit is.

Szokás volt rézmetszetű arcképet is ajándékozni albumba való beragasztás céljából. Így kapta Csulyak Heidelbergben Smetius professzortól a kevéssel korábban elhunyt helybeli koszorús költő, Paulus Melissus, két Ortenburg gróftól pedig Beza, valamint Pareus arcképét. De a bejegyző személyiség saját képmásával is megtisztelhetette a peregrináns diákot. Ezen az úton került az albumba pl. Marcus Bydzo-vinus prépostnak, a prágai egyetem rektorának rézmetszetű képmása.

Elterjedtebb szokás lehetett színes rajzokkal díszíteni, vagy díszíttetni a barát albumát. Miskolci Csulyak emlékkönyvében is látható Justinianus császár alakja, egy könyvet tartó kéz a költő Filiczki János bejegyzésének kísérőjeként, vagy egy enyelgő fiatal párt ábrázoló képecske, bizonyára valami diák-kaland megörökítésére. A szövegek legszemélyesebb díszéül azonban a címerek kínálkoztak. Ezeknek a dívatja különösen erős lehetett Sziléziában.¹¹ Az ottani helyi gyakorlathoz igazodott Csulyak is, amikor Görlitzben nyitott albumába — amint ez alább idézendő bevezető soraiból kitűnik — egyenesen gyűjtötte a címeres bejegyzéseket. Nem tekinthető tehát véletlennek, hogy az album 13 festett címeréből 9 Görlitzben készült, és két magyarországi kivételével, mind sziléziai személyektől származik. Bár az album Heidelbergben is gazdagodott négy újabb címerképpel, ezek is mind sziléziai diákok meglepően gyakorlott kézre valló munkái.

A bejegyzések eszmétörténeti feldolgozása nem lehet e sorok feladata. Erre megfelelőbb alkalmat kínál Miskolci Csulyak külföldi útinaplójának Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter gondozásában most készülő kiadása. Itt tehát csupán néhány példát hozhatunk fel az albumban rejtőző tudomány-, irodalom- és művelődéstörténeti anyag jellegének érzékeltetésére.

Mindenekelőtt Szenci Molnár Albert 1629. évi bejegyzésére hívjuk fel a figyelmet, melynek hézagpótló fontosságát Herepei János közleménye jól bizonyítja.¹²

Hasonlóképpen az irodalomtörténészek érdeklődésére számíthat Filiczki János alábbi két verses bejegyzése:

Manus caussa Sapientiae

Magnus Anaxagoras haud falso dixerat olim:
Dextera quod veri causa sit ipsa Sophi.
Nam, qui non manibus rem, quam perdiscere tentat,
Urget, is in ventos irrita verba jacit:

¹¹ A sziléziai gyakorlat e sajátságáról: E. Volger: *Schlesiens Vorzeit* 1880 (Bd. 3. H. 44.) 445—475.

¹² *Szenci Molnár Albert tragédiája*. ItK 1966. 160—165. A bejegyzés teljes szövege: uo. 160—1.

Incassumque polo afflatus expectat ab alto:
 Solus enim, artifices qui facit, usus adest.
 Ergo rem quicumque cupis cognoscere magnam:
 Rem magnam assidua volve, revolve manu.

Pietate, humanitate, eruditioneque praestantissimo juveni, domino Stephano P. Miskolczino, benevolentiae ac amicitiae ergo Johannes Filiczkius Farkasfalwanus Gorlicii Lusatorum 17 die Martii anni 1603 scribebat.

Idem Ioannes Filiczki Farkasfalwanus ornatissimo viro, domino Stephano Miskolczino, praeceptori generosi domini Nicolai Teokölij fidelissimo etc.

Stephanus Miskolczius
 (K in C, Z in S mutatis)

Aspera dum saevae sortis me tela fatigant:
 Et mihi dum totus denegat Orbis opem:
 Spem voco: spem sequor: illa mihi contusque salusque est
 Hac fultus, mundi nil mala curo mali.

Tutum illa in dubiis rebus mihi praestat asylum:
 Illa cruenta levat damna, metumque fugat.
 Ergo Deus, quoties fatis agitabor iniquis,
 Fac, me certa tuae spes bonitatis alat.

Brevius

Spes mihi in adversis contusque salusque futura est:
 Hac ego munitus, quid fera fata morer?

Eddig is tudott volt, hogy Miskolci Csulyak és Filiczki kapcsolatban állottak egymással, egyidőben tanultak Görlitzben, és hogy Filiczki versben búcsúzott innen távozni készülő társától.¹³ A fenti két versecske újabb emléke kettőjük barátságának.

A bejegyzések között kivételesen akad csipkelődő hangú is, mely vitára ingerelte a későbbi olvasót. Ilyen a Majtényi Andrásé, az erdélyi fejedelmek török tolmácsaé: „Anno domini 1645 die 20 Julii. Hungarus; Hungaria, Vir pessimus, Optima tellus. Est fallax, mendax, Ungarus atque rapax. Apposuit Andreas Majtenj. ” Alatta közel egykorú más kézzel ez olvasható: „Persimilis quondam Majtini redo fuisti, Expertus loqueris, credere Cerdo potest”.

Végül olyan kuriózumok is kerülnek Miskolci Csulyak albumában, mint Csulai György 1644. évi és Huszti N. Zsigmond 1715. évi rovásírásos bejegyzése.¹⁴

Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy a peregrinációs album hozhat újat még olyan kivételes részletességgel ismert életpálya esetében is, mint a Miskolci Csulyaké. Kiegészíti életrajzát, az ismeretségi köréről tudottakat, pontosabbá teszi útínaplója előadását, lehetőséget nyújt konzervatív szemlélete gyökereinek feltárására, és magyarázatokkal szolgál a RMTK mintaszerű kiadásából már ismeretes alkalmi versek létrejöttének körülményeire vonatkozóan.

*

Az album adatainak minél tömörebb ismertetése érdekében a bejegyzők neveit nem eredeti sorrendjükben, hanem időrendbe szedve közlöm, a származási helyükre, foglalkozásukra vonatkozó rövidítéseket csak abban az esetben oldom fel, ha értelmezésük nehézséget okozhatna. A bizonytalan olvasatokra zárójelbe tett kérdőjellel hívom fel a figyelmet. A csak évvel jelzett bejegyzéseket az illető esztendő elején sorolom fel. Az egyazon napon kelt bejegyzések esetében a hónapot és napot csak az első név elé teszem ki. Miskolci Csulyak utólagos megjegyzéseit közvetlenül a név után zárójelben találja meg az olvasó. Ezekből könnyen megkülönböztethetők a bejegyzés (latintól eltérő) nyelvvel, díszítésével kapcsolatosan, szintén zárójelek között adott esetleges tájékoztatások.

Az album Miskolci Csulyak kezével írt ünnepélyes formájú címlappal kezdődik, melynek két oldalán ez olvasható:

Hanc notitiae, benevolentiae, officiique aram virtuti, eruditioni, pietati, aut saltem rerum
 istarum amori sacra facturis, observantiae, amicitiae memoriaeque ergo l. m. q. statuit, vovet,
 dicat Stephanus P. Miscoleinus Ungarus Gorlici Lusatorum anno 1601.

S. P. M.

ad Patronos et Amicos

Thespiadum primo, Musis habitantibus hortos,

Patronisque meis, est sacer iste liber:

Post etiam ingenuis charisque patescit amicis,

Et cuicunque bono nomine notus ero.

¹³ RMTK XVII. 2. 305. vö. még: i. m. 1. k. 623.

¹⁴ A rovásírásnak ezeket az emlékeit a Kolozsvárott megjelenő Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben szándékozom közzétenni.

Scribite, sincerum quae contestantur amorem
 Symbola, praeclaris nobilitata viris;
 Addite picturas, insignia, rursus opellam
 Polliceor vobis officiumque meum.

Anno MDCI
 mense Septembri, Gorlicii.

1601

Görlitz

- Nov. 3. — Bartholomeus Scultetus Gorl. Consul
 Marcus Horvath
 Nicolaus Horvath
 Dec. 13. — Abrahamus Roth Freistad. Silesius
 23. — Georgius Ratkay de Posga (színezett címerképpel)

1602

Görlitz

- Casper Lasla Silvs: Francus
 Jan. 6. — Wigandus Mollerus
 Márc. 17. — Mathias Bobrowizi de Hainik, S. Caesar. Regiaeque Mttis Tricesimae Késmár.
 exactor
 Máj. 31. — Thomas B. Uduarheli Szilaginus
 Jun. 9. — Johannes F. Szepsinus Vngarus, Witeberga in patriam rediturus
 29. — Gothofredus Glicius Gorlicius Lusatio-Silesius, Roman. I. R. alumnus
 (színezett címerképpel)
 Júl. 18. — Stephanus Kegelius Poson. Panno. (színezett címerképpel)
 Okt. 4. — Erasmus a Gersdorff ab Ullersdorff (színezett címerképpel)
 8. — Sebastianus Ambrosius Caïs. L. M. Q. (Keismarkini mortuus) (Justinianus
 császár színezett képmásával)
 Nov. 7. — Johannes Roth Saxo Transylvanus

1603

Görlitz

- Johannes Linckius Cel. Sil. P. C. (Ad plures abiit 20 Junii, ho. 12 pomerid.
 Gorlici 1603)
 Joachimus a Köckeritz (színezett címerképpel)
 Jan. 1. — Abrahamus Schwalbius a Giesitz, Phil. et Med. Doctor, Medicus in patria
 17. — Franciscus Wendeler, Phil. et Med. D.
 30. — Caspar Dornawius Varisc. (Medicinae Doctor Basileae creatus 1604) (görögül
 és olaszul is)
 Febr. 10. — Christophorus Arnoldus J. V. D. et P. L. (görögül és németül is)
 13. — Johannes Ferschius, civis Bartphensis
 28. — M. David Rhamlerus (?), consul et syndicus Görlicensis
 Márc. 5. — Gottfridus Abrah. Fil. Bucholzerus, Reip. Gorl. Notarius et Historiarum
 studiosus (színezett címerképpel)
 17. — Aelias Cüchler Gorl. P. L. scholae patriae collega (színezett címerképpel)
 Johannes Filiczkius Farkasfalwanus (színezett képpel, mely könyvet tartó
 kezét ábrázol)
 Ápril. 1. — Martinus Saliceus Transylvanus (görögül is)
 Barth. Schualb a Crisitz, Caes. Med. et omnium ordinum incliti regni Bohe-
 miae archiater (színezett címerképpel)
 6. — Daniel Staudius Gorl. D. J. U.
 7. — M. Christophorus Staudius Gorl. Lusat.
 16. — Abrahamus Guncelius Misnicus
 22. — Paulus Hirscherus Coronensis Transsylvanus (Judicis ejus urbis primarii
 fere per octennium filius, cujus avus ann. 24 eodem functus officio vita
 functus est tandem).
 Joannes Scharkanyerus Coronensis Transsylvanus

26. — Cristianus Theophili Pom.
 Nicolaus Theophili Pom. (görögül is)
 Máj. 16. — Joannes Lupinus Schinckensis Transylvanus
 Melchior Hause a C. Z. (poeta Caes.)
 M. Johannes Falkenhan
 23. — M. Martinus Mylius (görögül is)
 26. — Johannes Wlkovicius a Kvitkova (színezett címerképpel)
 Jun. 1. — Wenceslaus a Funkenstein Pragensis
 6. — M. Bernhardus Fues (?) Francof. M. (görögül)
 20. — Victorinus Glich in Cosma

Zittau

- Jun. 21. — M. Melchior Gerlachius, scholae Zittanae Rector (görögül is)
 Johannes Albertus L. B. Berka de Duba et Lippa
 Alexius Berka L. B. etc.
 Gotlobius junior Berka, Liber Baro de Duba et Lippa

Prága

- Jun. 25. — Elias Rosinus a Jaworniko
 26. — Gregorius Hoyer Gorlicius
 M. Marcus Bydzouinus a Florentino, prepositus collegii regis Venceslai et
 Rector Acad. Pragensis
 M. Andreas Mitysko Litomericens, decanus facult. artium in Acad. Pragens
 M. Zacharias Styrsky Pragenus
 M. Martinus Bacháczek, ... in collegio Carolino et in habitatione M. Johan-
 nis Hussy, vicina auditorio Theologico in Academia Pragensi

Wittenberg

- (Jul. 1—5 között) — Fridericus Taubmanus profesor et poetaster parocus(?)
 Iacobus Cocus D.
 Jul. 2 (jun. 22) — Stephanus P. Desinus
 Stephanus C. Beltechinus (obiit in pastorate ecclesiae Zempleniensis)
 Michael Sziszeki (1611 Patachini mortuus)
 Stephanus F. Dobronochinus
 Benedictus Nadasdi
 Joannes S. Ketskemethinus (+ Ao. 1624)
 Stephanus T. Waradinus (+ Ao. 1625 23 Januarii, antea 19 Jan. hemiplexia
 in cathedra tactus Kereszturini ad Bodrog) (héberül is)
 3 (jun. 23.) — Joannes H. Visolinus
 Michael P. Varadinus Major (+ 1623 Biharini)
 Stephanus Snobol Rivulinus
 4 (jun. 24.) — Melchior Jöstelius (?) Drosd: (?) Med. D. et Mathematicum superior. Pro-
 fessor in Acad. Wittb. (görögül)
 Balthasar Mencius Saxo, M. ac P. Cor.
 5 (jun. 25.) — Balthasar Miskolcinus, scripsi aeger

Zerbst

- 5 (jun. 25.) — M. Wolfgangus Amelingus Fr., ecclesiae Anhaltinae minister (görögül)
 Gregorius Bersmanus

Lipcse

- (Jul. 9 ?) — M. Joannes Fridericus Francus, Professor ph.
 Matthaeus Dresserus

Heidelberg

- Szept. 9. — Arturus Jonstonus Scotus
 22. — M. Martinus Polycarpus Bohemus (görögül és szírül is)
 Nov. hóban — Stephanus Ratskevinus (+ in pastorate Heicziensi)

1604

Heidelberg

- Jan. 1. — Antonius Renaldus Vasco, ecclesiae reformatae Burdegalensis pastor (héberül és görögül is)
- Márc. 4. — Johan. Calvinus W. Academ. Heidelb. professor
14. — Henricus Smetius, Med. professor
15. — D. Quirinus Reuterus in Acad. Heidelb. Theol. Professor
Johannes Guilielmus a Leimius (?) I. H. D. Comit. Nassov. a consiliis (olaszul és franciául is)
23. — M. Daniel Marcell. Lubloviensis Scepusius
24. — M. Aemilius Portus, Francisci Porti Cretensis F., in ... Heydelbergensi Academia ordinarius Linguae Graecae Professor (görögül)
25. — S. Stenius
- Áprils. 15. — Paulus Kazarowsky (színezett címerképpel)
- Máj. 11. — Ianus Gruterus
- Jun. 4. — Friedricus Koedius (héberül is)
17. — Philippus Hoffmann Ll. D.
- Aug. 24. — Hjeremias Bart Silesius, comitum Ortenb. Ephorus (iam doctor medicus Basileae creatus 1606)
27. — Fridericus Casimirus Comes in Ortenburg
Johannes Philippus Comes in Ortenburg
- Szept. 21. — Rodolfus Goclenius
- Nov. 4. — Heinricus May, S. Th. Doctor
5. — M. Melchior Adamus benevol. retor (?) L. M. P. S.
9. — Daniel Nebel, Academiae Heidelb. professor, p. t. rector
23. — Dionysius Gothofredus

1605

Heidelberg

- Gallus Olympius D.
- Febr. 6. — Ludouicus Grauius doctor medicus
- Márc. 4. — Wolfgangus Losseus, Phil. et Medic. Doctor
6. — Bartholomeus Coppen. Rostochiensis (Doctor Theologiae)
- Máj. 29. — Helias Putschius (görögül is)
- Aug. 26. — M. Iacobus Christmannus, professor logices (görögül is)
- Szept. 1. — Petrus de Spina, Ser^{mi} Electoris Palat. Archiatros
- Dec. 15. — Josephus Frisius

1606

Heidelberg

- Johannes Casimirus Comes Palatinus Rheni
- Febr. 18. — M. Johannes Bocatius P(seta) L(aureatus) C(aesateus) legatus hoc temporis Hungariae ad Imperium
- Márc. 11. — Georgius Bernhardus Lincke (?) (színezett címerképpel, valamint egy férfi és női alakkal)
- Ápril. 30. — Sigismundus a Niebelschitz et Krieschitz (?) (színes címerképpel)
Balthasar Tilesius Sagan. Sil.
- Jun. 27. — Christophorus a Cedlitz Sil. (színes címerképpel)
Abrahamus a Kreckwitz Silesius (színes címerképpel)
28. — Petrus ab Herla, Ser^{mi} Electoris Palatini consiliarius
- Szept. 12. — Julius von Damme (görögül és olaszul is)
- Nov. 22. — Alexander Witkovsky de Rudultowicze
- Dec. 23. — Andreas Perstenius, Ph. et M. D. (görögül)

- Fridericus Elector Palatinus
 Friderich Pfaltzgraue
 Johann Albrecht Graue Solms (Manus est magni aulae Heidelberg. magistri)
 Wilhelmus Comes Nassoviae
 Philippus Ernestus Comes Isenburgicus
 Johannes Counradus Sylvestris et Rheni Comes
 Cunradus Ludovicus Comes in Solms
 Fridericus Comes in Witgenstein
 Febr. 6. — Christophorus D. F. Tossanus (görögül is)
 Ápril 19. Bécs — Georgius Hoffman Junior, Sac. Caes. Regiaeque Mtis Partium regni Hungariae superiorum secretarius bellicus (Eperjesini mortuus 1629).
 Ápril. 26, Nagyszombat — Casparus Zegedy de Zentkiraly (olaszul és franciául is)
 Martinus Zegedy nunc in Tirnavia (Ao. 1611 Cassouiae mortuus).
 Máj. 2, Késmárk — Michael Szerdahely (Aulae Keismarcensis familiariss., ibidem diem suum clausit).
 Máj. 8, Márkusfalva — Franciscus Mariasy de Markwsfalva (+ Ao. 1612 mense Oct.)
 Máj. 28, (Késmárk?) — Caspar Praetorius, ecclesiae Keismarcensis minister primarius (Keismarkini mortuus) (görögül).
 Jun. 4, (Márkusfalva?) — Sigismundus Mariasy de Markusfalva.
 Jun. 7, Kassa — Matthias Feja Turocirakouinus.
 Jun. 10, Szántó — Georgius Tardj, servus dei...in ecclesia Zanthoviensi (Mortuus est Szantoviae 3 Dec. 1622).
 Jun. 12, Újhely — Johannes Csuliak, frater carnalis.
 Jun. 29, Márkusfalva — Gregorius Vacj, ejus loci pastor Vngaro-Sclauus.
 Jul. 23, Tarcál — Stephanus Szentandrasius (+ ult. Dec. 1609, Tarzalini).
 Aug. 22 (tempore eclipsis in sole) — Georgius Scepesj, pastor ecclesiae Kereszturiensis ad Bodrog (Bodrog Kereszturini mortuus Ao. 1611).
 Aug. 28. — Paulus Szantaj, pastor ecclesiae Liscensis (Tarzalini fato functus anno 1621 16 Nov. in primariatu) (görögül is)
 (Szept. 23, Ungvár). — Comes Valentinus Drugeth de Homonna.
 Szept. 24, Ungvár. — Andreas Debrecinus (ibidem mortuus 1608).
 Nov. 1, Tarcál — Chistophorus Decius (+ Ao. 1623 Thoroniae).
 Nov. 28, Tarcál — Petrus H. Zombori scribebat inter varias curas, metus, sollicitudines et aerumnas (In senioratu Ungensi Unguarini denatus). (Magyarul is.)

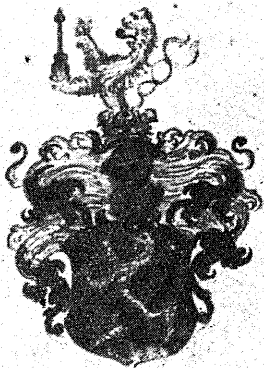
1608

- Okt. 8, Szerencs várában — Martinus Sarossy, Splis ac Magci Dni Sigismundi Rakocy secretarius.
 Okt. 12, Miskolc — Andreas Unghvari (mortuus anno 1611).

1609

- Jan. 26, Zombor — Heac Georgius Sixai parens Stephano P. Miscoicino filio... scribebat ... manibus infirmis (+1617).
 Jan. 27, (Zombor?) — Ludouicus Rakocy (mortuus in Zombor 3 Januarii 1612).
 Sigismundus Rakoczy junior (Ultimum vitae diem clausit, non sine suspicione veneni, Szerencini, Ao. 1620, ad illucescentem 27 Decembris diem).
 Febr. 19, Szerencs — Emericus Keczkemetinus.
 Máj. 6, Szerencs — Stephanus L. Miscoiczinus Hajdelberga redux factus (mortuus in rectoratu Ungvariensi).
 Jun. 29, Várád — Georgius Gelsej quondam provisor Varadiensis.
 Jun. 30, Várád — Stephanus Decius (In senioratu, multorum annorum, Bihariensi, Varadini 1631 mense Iunio mortuus).
 Nov. 6, Szerencs — Michael P. Foctösinus (Szatmarini mortuus).
 Nov. 8, Szerencs — Joannes D. Keserui ex Germania redux (Mortuus Albae Juliae in Transylvania cum esset Episcopus 1633).

Spezialbes. Fallit

meditatione, uirtute, atq; humanitate
 Sancti Sio Stephano B. Miscellanea
 septimi 13. in Kaimark. A. Beckh
 in longioribus in memoriam. Crisostomi
 16 or. Steph. Regalis Posor. Pa
 17 or. Steph. Regalis Posor. Pa

† : *Zalmoxis morphus*.

Sturrio decade 7.

Di bene calculum poras, ubiq3 nau-
fragium est.

*C*ari ssimi iacta ad Exec-
lenti Amico Viro G. J. Staphae-
P. Micolino, Christophorych-
tal & Eugenijoni Signi Amico
et laudati Amico etc. Omnia
omni munda bona colendo lucens
apposui, 6 Novembri 6
Vini 1809.

Mich. P.
Fortunus

† Martinus Albus Julius in
Transylvania ann. 1842 Ep. Scryp
1833.

August. in Enchir. ad Laur.

Sine dolo nō pōtunt quācumq; animi pos-
sēpta fieri.

Reverende ac Excellentissimo viro
Dno Steph. P. Tristolino
fidei homini apud Rheneniam
Con. ministro, hoc amicis & gen-
ti animi sympathiam habens ad
munda vna & exoritur. 1609
Joan. D. K. p. mi d. Germania
n. d. n. f. b. b. s. r. n. g. u. b. a.

1610

Márc. 7, Szerencs — Balthasar Karoly de Nagylak in comitatu Albensi Transilvaniae.
Julius havában — Johannes H. Kecskemethj (Rivuli Dominarum in primariatu mortuus).

1617

Okt. 26, Liszka — Stephanus Szylagyi D. T., concionator olim Splis ac Magci domini Thomae de Rimaszécz.
(1623—5 között, Liszka) — Matthias Erbinaeus a Brandau nobilis Bohaemus, Philos. et Med. D., Sereniss. Principis Transylvaniae archiater...ante annos 22 Gorlicy in studiis socius.

1628

Máj. 3. — Zacharias Leder (?) Pascouiensis, olim minister ecclesiae orthodoxorum in Moravia, in exilio scripsi (németül és csehül is).
Johannes Alvinus Hunobrodensis Moravus, ob imperterritam orthodoxae rell. exul (görögül is).
Simeon Valetus Lunaeus miserrimus exul ... anno 8. exilii sui.
Johannes Saporius Napagedlinus.

1629

Aug. 29, Liszka — Albertus Molnár Sz(enczi). (A bejegyzés szövege közölve: ItK 1966, 160-1).

1630

Jun. 10, Patak — Georgius Rakoczy Junior, aetatis suae 9.
Sigismundus Rakoczy, aetatis suae 8.
Jul. 13. — S(tephanus) Tolnaeus p. t. pastor indignus aulae illustr. Rakoczianae.
Aug. 7, Sárospatak — Benedictus Bakaj C. in ecclesia et schola ejusdem 1. p. t. minister.

1636

Nov. 22, Liszka — Én Bakos Gabor, Kultsar Balint Hadnagia, mjkor az en kegielmes Vram, az Erdeli Fejedelem segitsegere mentem, az en kedves Vramnak Apamnak, Miskolczj Istvan Vramnak, Liskaj predikator Vramnak irtam eszt az Sententiat.

1639

Márc. 28, Liszka — Fr. Nicolaus Staszewsky, S. Th. D., Ordinis S. Pauli Primi Eremitae generalis vicarius apostolicus.

1644

Febr. 22, Patak — Georgius Czulajj, Illustrissimo ac Celsissimo Transyl. Principi a Sacris (rovásírással is).

1645

Jul. 20. — Andreas Majtenj.

1715

Sigismundus N. Husztj, qui ab Ao. 1701 pascit ovile Christi, quod est apud Pavaenses (rovásírással is).

DAS STAMMBUCH VON ISTVÁN MISKOLCI CSULYAK

Istvan Miskolci Csulyak (1575—1645) zählte nicht zu den hervorragendsten Köpfen der ungarischen protestantischen Spätrenaissance; was er für die Kirche, die Kultur und die Poesie leistete ist aber doch bemerkenswert. Er war ein charakteristischer Vertreter des provinziellen kirchlichen, schulischen und kulturellen Lebens in Oberungarn. Er dichtete in ungarischer und lateinischer Sprache, schrieb mehrere Prosawerke sowie Selbstbiographien, und führte bei Auslandsreisen ausführliche Tagebücher. Sein schriftlicher Nachlass ist aussergewöhnlich umfangreich und durchaus nicht bedeutungslos. Sein Reisetagebuch war bereits bekannt, aber nun wurde kürzlich auch sein Stammbuch entdeckt, das wichtige Daten hauptsächlich aus dem Zeitraum von 1601 bis 1607 enthält, und seine Reisebeschreibungen gut ergänzt. Zu jener Zeit besuchte István Miskolci Csulyak — als Begleiter eines jungen Adligen — ausländische Hochschulen, vor allem die von Görlitz und Heidelberg. Das Stammbuch, von dem hier Auszüge veröffentlicht werden, kann nebst dem Reisetagebuch als wichtiges Dokument für die ungarisch-deutschen kulturellen und literarischen Beziehungen in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts gelten.

ROZGONYI SUTOR (VARGA) JÁNOS

A XVII. századi Erdély társadalmi-, politikai- és művelődési életében fontos szerepet játszott a Bethlen Gábor és I. Rákóczi György korában felnevelkedett, részben külföldi iskolázottságú papi-tanítói rend, amely — számottevő világi értelmiség híján — a központosítás szempontjából nélkülözhetetlen hivatali értelmiség utánpótlásáról is gondoskodott. E társadalmi réteg kialakulása, fejlődése, majd hanyatlása a XVII. század társadalomtörténetének egyik jellemző és érdekes folyamata. Ennek ellenére a kutatások még nem szenteltek kellő figyelmet a kérdés ilyen-szerű vizsgálatának, megelégedve — a különben távolról sem lebecsülendő — művelődéstörténeti tevékenységük elemzésével. Ez a forrásanyag, jobbanmondva a forrásfeltárás egyoldalúságának vagy lemaradásának az eredménye. Hangsúlyozottan érződik azoknak a közvetlen, szubjektív hangvétellű forrásoknak a hiánya, melyek betekintést nyújthatnának e társadalmi réteg mindennapi életébe, gondolataiba. A magánlevelezés, napló és más hasonló személyes jellegű feljegyzések voltak a legjobban kitéve a pusztulásnak, s ha mégis maradt fenn itt-ott ilyen levéltári anyag, az többnyire a társadalom életében vezető szerephez jutott papi-tanítói figurákról beszél. Pedig a kutató szempontjából lényegesebb e réteg közrendű, a társadalom szélesebb köreivel közvetlen kapcsolatban élő képviselőinek, a városi és falusi tanító-mesterek, papok gondolkozásának, életmódjának, vágyainak és törekvéseinek megismerése. Ezért kell a historikusoknak különös figyelemmel fordulni minden egyes olyan emlékirat, napló, levelezés feltárása felé, melyek, ha summásan, az írásművészet eszközeit részben vagy teljesen mellőzve is, de ezeknek az embereknek az életéről vallanak.

Ezek közé sorolható a pap és iskolamester Rozgonyi Sutor (Varga) János önéletrajza.

Az önéletrajzot, melyet *Descriptio annualis* címmel 1643-ban kezdett papírra vetni Rozgonyi, ma az RSZK Akadémiájának kolozsvári történeti levéltára őrzi a Kemény József-féle gyűjtemény *Collectio manuscriptorum XXXI. Varia* kötetében, ahova feltehetően a kézirat korábbi tulajdonosának, Szathmári Pap Zsigmondnak a gyűjteményéből került még a múlt század közepe táján, miközben a szakirodalom elveszettnek nyilvánította.¹ A kézirat 31 kisoktáv nagyságú oldalt tartalmaz, és a címlapon szereplő néhány későbbi bejegyzéstől eltekintve egyetlen kéz, a Rozgonyi S. János kezének írása.

Az önéletrajz írója életének legteljesebb és sok tekintetben egyetlen forrása.²

¹ Kemény József 1845–46-ban Szathmári Pap Zsigmond könyvtárának enyedi árverésén több kéziratot vásárolt. (Vö. Jakó, S.: *Codicele latine medievale din bibliotecaii Timotei Cipariu. Revista Arhivelor*, X (1967) nr. 1., 37.) Hogy korábban a Szathmári Pap gyűjteményében volt, azt magának Szathmári Papnak egyik tanulmánya bizonyítja, melyben mint a saját tulajdonában levő kéziratra hivatkozik Rozgonyi naplójára. (Vö. Szathmári P. Sigmund: *Szentzi Molnár Albert rövid életrajza. Erdélyi Prédikatori Tár*, VII (1837), 1.)

² Rozgonyi Jánosra vonatkozó adatokat eddig legteljesebben Herepei János tett közzé. Vö. *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. I. Budapest–Szeged, 1965. 485–488. Újabb részletek Rozgonyi és fia életéről, munkásságáról, könyveikről; adataik szétválasztása stb.: *Adattár* III. 62–63, 340–341.

Rozgonyi S. János születésének időpontja tisztázatlan; ő maga is két dátumot (1611- és 1612-t) emleget születési éveként. Bizonyos azonban, mint azt a neve és saját vallomása is bizonyítja, hogy az egykori Abaúj megyéhez tartozó Rozgonyban született. A falu a történelem folyamán több fontos politikai eseménynek volt színhelye: itt zajlott le 1312-ben az emlékezetes rozgonyi csata, melyben a királyi hatalom véglegesen győzedelmeskedett a Csák Mátét támogató feudális urakon; itt folytak Martinuzzi Fráter György és Ferdinánd megbízottja, a lundi érsek tárgyalásai 1537 november-decemberben³ és itt egyezkedett Homonai Bálint 1607-ben a kiküldött királyi biztosokkal 1607 április-májusában.⁴ 1596-ban a falu birtokosai között szerepelt az iskola és egyházpártoló protestáns főúr, az írónak is nevezetes Ecsedi Báthori István;⁵ a XVII. században itt volt az Eszterházyak környékbeli birtokainak központja és udvarháza;⁶ végül Barkóczy László 1658. december 12-én kelt végrendeletében is szó esik egy rozgonyi udvarházzal és pertinentiáiról.⁷ A nagybirtok, az udvarházak biztosítottak munkát a vargamester Rozgonyi Sutor Györgynek, János apjának, és a hozzá hasonló mesterembereknek. Ez a — mestersége révén bizonyos anyagi függetlenségre szert tett — felvidéki iparosréteg már korán az erdélyi fejedelmek központosítási törekvéseinek szolgálatában állott és biztosította a hivatali és egyházi értelmiség utánpótlását. Felismerték a tanulásban rejlő lehetőségeket, és — mint Rozgonyi apja — az anyagi áldozatoktól sem rettentek vissza, ha fiaik taníttatásáról volt szó.

A faluból ebben a korszakban többen is megpróbáltak az értelmiségi pályán érvényesülni, amint ezt a kor papjainak és tanítóinak névsorában többször is előforduló Rozgonyi név bizonyítja.⁸ A mi szempontunkból azonban fontosabb, hogy ez a név gyakran a Sutor-Varga (az apa családja) és a Regius-Király (az anya, Király Ilona családja) családnevek kíséretében jelentkezik: Rozgonyi S. János és testvérei így talán a falu két legvitálisabb, legmozgékonyabb családjának az értelmiségi életpályákon való előhaladási törekvéseit bírhatták örökségül.

A gyermek Rozgonyi S. Jánosnak és testvéreinek tanulási lehetőséget a Felvidék fejlett iskolahálózata biztosított. Több-kevesebb ideig tanult a rozgonyi, kassai, kassaiújfalusi, bárcai stb. iskolákban, de megfordult Tolcsván és Telkibányán is 1625-ben, ahol egy évtizeddel korábban Szepsi Csombor Márton tanítószkodott és készült Európát „felfedezni”.⁹ Új távlatokat nyitott a fiatal Rozgonyi életében a

³ *Okiratok és levelek a nagyváradi béke történetéhez (1536—1538)*. Közli Károlyi Árpád. Történelmi Tár, 1878, 780—782.

⁴ *Rákóczy Zsigmond és Homonay Bálint versengése történetéhez*. Közli Komáromy András. Történelmi Tár, 1899, 288 és 291.

⁵ Lukinich Imre: *Erdély területi változásai...* Budapest, 1918, 393. l.

⁶ *Rozgony. Urbarium, inventarium és a tisztartó instrukciója*. Közli Virágh Elek. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, I (1894), 4—5. sz., 264—273. l.

⁸ *Basilius S(utoris) Rozgonyi* 1623. április 15-én íratkozott be a sárospataki iskolába. Később külföldön tanult. Vö. Gulyás József: *A sárospataki főiskola diákjai*. Egyháztörténet, I. (1943), 1—2 és 3. füzet, 117. l. (tovább: Gulyás) *Georgius Regius Rozgonyi*, csepeli pap, neve az 1623 augusztusában Szent Lőrincen tartott zsinatról hiányzók között szerepel. V. ö. Thury Etele: *Adatok a felső-dunamelléki reform. egyházkerület történetéhez*. Magyar Prot. Egyháztörténeti Adattár, IX (1910), 47. — *Georgius Regius Rozgonyi, Kilittensis* az 1625-ös pápai zsinat résztvevői között. Vö. Thury i. m., 76. l. — *Matthias S. Rozgonyi, rector Gyöngyösis* 1637-ben a sárospataki iskola diákjai között szerepel. Vö. Gulyás, 235. l. — *Andreas G. Rozgonyi* 1638—9-ben sárospataki diák. V. ö. Gulyás, 235—5. l. — *Stephanus Rozgonyi* 1641-ben sárospataki diákként meghalt. Vö. Gulyás, 238. l. — 1646-ban erdői pap és szolnoki esperes *Rozgonyi Balázs*. Vö. Kiss Kálmán: *Adatok a szathmármegyei s különösebben a szatmári egyházmegyei részint elpusztult, részint leányosított ref. egyházközségek történetéhez*. Magyar protestáns egyházi és iskolai figyelmező, I (1870), VI. füzet, 304. l.

⁹ *Szepsi Csombor Márton összes művei*. Sajtó alá rend. Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter. Bp. 1968. 12.

Sárospatakon, Kolozsváron és Gyulafehérváron eltöltött idő. 1626-ban érkezett Sárospatakra, és két esztendőzt élt szolgadiákként az itteni iskolában. Ezt követően rövid időre Tolcsvára tért vissza, ahonnan erdélyi származású diáktársai biztatására Kolozsvárra ment. Itt érte utól Apáczai Annaniás brassói pap¹⁰ meghívása a brassói magyar iskola rektori állásába. Rozgonyi a meghívást elfogadta, de hamarosan ellentétbe került a helyi egyházi vezetőkkel, fizetését is visszatartották, ami miatt az egy esztendő leteltével visszatért tanulmányaihoz; de ezúttal a virágkorát élő gyula-, fehérvári főiskolára is sikerült bekerülnie, annak a negyven alumnusnak a sorába, kiknek eltartását Bethlen Gábor alapítványa biztosította. A kollégium tanárai közt ott találjuk ezekben az években Alsted, Piscator és Bisterfeld nevét. Úgy tűnik, hogy közülük az első, Alsted gyakorolta a legnagyobb hatást Rozgonyira. Tény az, hogy önéletrajzában cím szerint fel tudja sorolni e tanárának majd minden fontosabb munkáját, melyek címét akár emlékezetből vette, akár könyvtárának meglevő könyvei segítették, mindenképpen bizonyítékai az iránta érzett tiszteletnek.

Tanulmányait ez alkalommal is többször megszakította: 1634-ben a bánfihunyadi iskola élén találjuk, két évre rá pedig, miután az újonnan alapított ecsedi iskola rektori állását visszautasította, a marosvásárhelyi meghívásnak tett eleget és 1636. április 18-án megtartotta beköszöntő beszédét „De ortu Musarum” címmel. Rozgonyi felkészültségének és hozzáértésének bizonyítéka ez a meghívás, hiszen a marosvásárhelyi schola XVI—XVII. századi tanárai a korabeli erdélyi értelmiség legkiemelkedőbb figurái közül kerültek ki.

Több mint két évet dolgozott Marosvásárhelyen és csak 1638 januárjában tért vissza Gyulafehérvárra, ahol Geleji Katona István alumnusaként megszerezte a fejedelem támogatását és 1638. április 14-én elindulhatott külföldi tanulmányútjára. Utazását egy szerencsés egybeesés segítette: ugyanekkor indult I. Rákóczi György megbízásából követségbe a nyugati protestáns országokba a gyulafehérvári kollégium professzora Bisterfeld.^{10/a} Rozgonyi és társa Csernátfalvi János csatlakoztak a követséghez és ezzel magyarázható, hogy a szokásosnál rövidebb idő alatt jutottak el Hollandiába. Útjuk, az erdélyi peregrinusok szokott útja, Lengyelországon keresztül vezetett Gdanskig, ahol hajóra szálltak — nagy élmény ez a tengert nem látott Rozgonyinak — és május 26-án megérkeztek Amsterdamba.

Hollandiában előbb a leidai, majd a franekerai diákok sorában találjuk Rozgonyit és társát. Franekerben részt vett azon a vitatkozáson, melyet az egyetem magyar diákjai kérésére Vedelius teológiai professzor vezetett, s e vitatkozás eredményeként maradt fenn Rozgonyi életének és tevékenységének egyetlen nyomtatásban megjelent emléke, két rövid, a vitatkozáson elhangzott responsio formájában.¹¹

Elsősorban teológus volt ugyan Rozgonyi, de azért ellátogatott Leidában Adrianus Falcoburgius orvosprofesszor előadásaira és nyilvánosan tartott bonctan óráira. Kétségtelen, hogy megismerkedett a karteizianizmus eszméivel és a puritánusok terveivel. Egyetemi társai között a „londoni liga” egyik tagját is ott találjuk.¹² Arról azonban, hogy ő maga miként vélekedett ezekről a kérdésekről, mint látni fogjuk, semmi bizonyosat nem tudunk. Két évet töltött Rozgonyi Hollandiában. 1640. március 10-én indult haza, ugyanazon az útvonalon, melyen ment, és szeptember 7-én érkezett Gyulafehérvárra.

¹⁰ Bán Imre: *Apáczai Csere János*. Budapest, 1958. 22—23.

^{10/a} Herepei (*Adattár* I. 402.) pontosan megadja Bisterfeld kolozsvári átutazásának dátumait.

¹¹ Nicolai Vedelii... *Collegium Hungaricum in quo disputationibus LI, Controversiae Theologicae quae nobis cum omnibus adversariis intercedunt sunt propositae*. Franeker, 1640. (RMK III. 1557.)

¹² Herepei i. m. 424—434.

A külföldi tanulmányok, az utazás „ad alienigenas nationes et oras exteriores” volt életének az az eseménye, amely a kortárs papi-tanítói rend domidoctus tagjai fölé emelte, ami tollat adott kezébe. Útleírása, az önéletrajz legterjedelmesebb része, szűkszavú, gyakran száraz, minden stilisztikai eszközt mellőző, sőt néhol grammatikai szempontból is sántító, hungarizmusokkal teli leírás. Nyoma sincs benne a Szepsi Csombor Márton alapos földrajzi, történelmi, politikai ismereteinek és érdeklődésének. De nélkülözi azt az információs gazdagságot, a külföldön tanuló diákok mindennapi gondjait, szórakozásait, tevékenységét bemutató közvetlen hangot is, ami Haller János naplójára jellemző. Rozgonyi hazatérte után vetette papírra benyomásait, de feltételezzük, hogy neki is állottak rendelkezésére előzetes feljegyzések. Lehet, hogy a peregrinációs emléktanyag egyik sajátos és jellemző forrásfajtája, a peregrinációs album vagy emlékkönyv volt Rozgonyi „emlékeztetője”. Így válik érthetővé a sokhelyt pontatlan és ellentmondásos emlékiratban a leidai egyetem tanárainak és az ott tanuló erdélyi diákoknak viszonylag pontos és részletes bemutatása. De Rozgonyi segítségül hívta könyvtárának könyveit is: szószerint másolta ki az Elzevir nyomda híres Republica sorozatának Belgiumról és Hollandiáról szóló kötetéből Amsterdam és Leida leírását, amit saját megfigyeléseivel, a számára érdekes látványosságok, események (hangverseny, hangszerek, törpék, piaci árak stb.) bemutatásával egészített ki.

Hazatérte után a XVII. századi egyházi értelmiség szokásos életútját járta meg: előbb iskolamester, majd pap, végül esperes lett. Kezdetben Marosvásárhelyre irányítja patrónusának, Geleji Katona Istvánnak a szava, ahova 1640. szeptember 15-én érkezett meg és 21-én tartotta meg beköszöntő beszédét. A beszéd — melynek címe „De informatione studiosae juventutis” — nem maradt fenn, pedig érdekes lenne tudni, milyen pedagógiai elgondolások birtokában kezdte tanári munkáját a hollandiai út után. A témaválasztás, az a tény, hogy a korábban a műzsák eredetéről értekező Rozgonyi ez alkalommal egy fontos gyakorlati, pedagógiai kérdést választott beszéde tárgyául, mutatja azt a gondolkodásbeli átalakulást, amit a külföldi út javára írhatunk.

Ismét két évet töltött Vásárhelyen Rozgonyi János, itt nősült, itt szentelték fel és innen hívták meg a kézdivásárhelyi papságra 1643. június 17-én. 1643. június 30-tól 1648. május 1-ig látta el hivatalát ebben a kisvárosban, ahol 1648. január 29-én megszületett harmadik gyermeke, a székelyudvarhelyi kollégium majdani tanára, Rozgonyi Pap János. 1648. május 7-én iktatták be újabb állásába, a nagyenyedi lelkészi és esperesi tisztségbe. Az önéletrajz beszámol az itt töltött első hat év eseményeiről és 1654. április 2-án felesége halálakor szakad meg. Életének további eseményeiről csak homályos és bizonytalan adataink vannak. A korábbi életrajzírók úgy tudták, hogy 1650-ig volt esperes,¹³ Herepei János Rozgonyiról szóló tanulmányában úgy véli, hogy később újtordai református papként halt meg. Egyetlen biztos adatunk van Rozgonyiról az 1654-et követő időszakból: 1697-ben a nagyenyedi kollégium javainak vizsgálati jegyzőkönyvében szó esik az akkor már halott Rozgonyiról, kinek tartozása a fiára, az akkor széki pap Rozgonyi Jánosra szállott.¹⁴

Mint arra már utaltunk, nincs adatunk arra vonatkozóan sem, hogy miként vélekedett Rozgonyi a korabeli erdélyi egyházi életet felforgató és izgató kérdésekről, a puritanizmus, kartezianizmus és coccejanizmus terjedéséről. Herepei tanulmányában arra hivatkozva, hogy Rozgonyi diáktársai között a puritanizmust támogató,

¹³ Basa Mihály: *A nagyenyedi ref. egyházmegye és az abban levő egyházak történelme*. Az erdélyi református anyaszentegyház névkönyve 1867-re. X. évf. 10.

¹⁴ Török István dr.: *Jelentés a nagyenyedi collégium és kolozsvári egyház javainak megvizsgálásáról 1697-ben*. Történelmi Tár, 1899, 144.

vagy azzal szimpatizáló figurák neve is szerepel, úgy tartja, hogy ő is közéjük számítható. Ugyancsak ő hivatkozik viszont egy másik adatra is, miszerint 1673-ban egyike volt a coccejanizmus ellenes végzések aláíróinak a radnóti zsinaton.¹⁵ Geleji Katona Istvánhoz fűződő kapcsolatai, viszonylag csendes, törésmentes élete, valamint saját vallomása, melyben hangsúlyozza, hogy a „veram et antiquissimam religionem” terjesztője és védelmezője volt élete folyamán, azt bizonyítják, hogy az újítók mozgalmát közvetlenül nem támogatta.

Sándor Tonk

JÁNOS ROZGONYI SUTOR (VARGA)

It was mainly the clerical-magistral order that — as there was no secular intelligentsia — was the base of official machinery in seventeenth century Transylvania. The author considers it very important to study by means of personal records the thoughts, aims and ambitions of these ecclesiastics and schoolmasters who communicated with wider social strata. Rozgonyi Sutor proves to be one of their representatives. His life is examined here thoroughly on the evidence of his autobiography *Descriptio annualis*, keeping in view its keyquestion, Sutor's peregrination to the Netherland academies.

¹⁵ Herepei i. m. 487.

ÚTLEÍRÓ UTAZÓK—UTAZÁSI IRODALOM A XVI-XVII. SZÁZADBAN

Nem minden utazó útleíró. De minden útleíró utazó. A magyar reneszánsz utazási irodalmának áttekintése egyben tehát a régi magyar utazások históriája is. Amíg azonban a földrajztudós az utazások felfedező hozadékára figyelmez elsősorban, az irodalomtörténész az út újszerűsége, történeti és térbeli nagyságrendje, egzotikum és tudományos eredményessége helyett lényegében csak az utazás leírása érdeklő: ösztönös naplózás-e csupán vagy az utazási elméletek és útleírásszttikák jegyeivel is leírható, műfaji törvényszerűségek szerinti, maradandó művészi megvalósulás? A reneszánsz kori magyar útleíró utazók között nincs is távolibb tájakra merészkedő felfedező. Az utazások végcélja jobbára csak a közeli Nyugat-Európa, indítéka pedig az egyetemjárás, ami egyeseknél persze elemi utazási szenvedéllyel párosul. Keletre rendszerint *viszik* vagy *küldik* az utazót, s a fogoly vagy a diplomata eltérő célzatú, szűkszavúbb feljegyzéseiben gyér a kifejezetten útirajz-elem, nem találhatók meg a műfaj forrásművekre visszavezethető törvényszerűségei. A hasznosság és gyönyörködés jegyében megtett még oly közelinek is mondható nyugati utazások az európai kultúra eleve áramlásába kapcsolták utazóinkat. Itt ismerkedtek meg az utazás és útleírás elméleti és gyakorlati példáival, valamint hasonló teljesítményekre serkentő irodalmával.

*

Az utazási irodalom majdnem az utazásokkal egyidős. Az ókori ember nagy kalandját megtestesítő Odysseus Homéroszban talál énekesére. S majd Dante is ünnepli Ulysseszt, de immár a világot bátran felfedező reneszánsz eszmények szerint. A középkor és reneszánsz korszak váltását jelző gényusz túlvilági utazásainak *Divina Commedia*-béli látomására egyidejűleg Marco Polo klasszikus földi útirajza felel. Kolumbusz hajónaplót vezetett. A felfedezésekben élenjáró portugálok nemzeti eposza, *A Luziádák* (1572) pedig valóságos utazási eposz. Camões épp oly természetességgel meríti eposzi tárgyát a portugál felfedezések, Vasco da Gama kalandos utazásainak történetéből, mint ahogy majd a mi Zrínyink a török elleni küzdelmekből. Ott a világ felfedező birtokba vétele, itt a nemzeti létért való szüntelen harc a történelmi méretű élmény, az egyetlen lehetséges nemzeti eposzi tárgy. A könyvnyomtatás feltalálásával a zarándoknaplók és Szentföld-leírások, de különösképp a tengeri felfedezések megörökítései elárasztják Európát. A XVI. század elejétől az útijelentés, az útirajz tömegolvasmány, már nem is egyenként kelendő: megjelennek a nagy útleírásgyűjtemények. A század legelején egy portugál kezdemény után olyan olasz antológiák, mint pl. a *Libretto* (1504); a *Paesi Novamente Retrovati* (1507); később ez utóbbi bővített latin kiadása, a régi magyar könyvtárjegyzékekben is felbukkanó *Novus Orbis* (1532); a Ramusio-féle hatalmas *Delle Navigazione et Viaggi* (1550—1559); a frankfurti de Bry metszetes kollekciói: a *Grands Voyages* (1590—1634) és a *Petits Voyages* (1598—1628); az angol Hakluyt által egybegyűjtött ugyancsak roppant méretű *The Principall Navigations, Voiages, and Discoveries of*

the English Nation (1589); majd ennek folytatásaként Samuel Purchas kiadványa, a *Hakluyts Posthumus, or Purchas His Pilgrimes...* (1625).

Az útirajzok hatalmas felhalmozódása törvényszerűen együtt járt az utazás elméletének, majd az útirajz esztétikájának megszületésével. Utazási elméletek nagyobb számban a XVI. század közepétől jelentek meg Európában, s többnyire latinul, így megismerésük a magyar útleíró utazók számára sem jelentett nehézséget. Grataroli (1563), Turler (1574) és Pirckmair műveit 1591-ben kis antológiaként is kiadták *De arte peregrinandi* — „Az utazás művészetéről” címmel. Ezt megelőzően a bázeli Theodor Zwinger publikált enciklopédikusan zsúfolt utazási módszertant (*Methodus apodemica*, 1577). A dán király historikusa, Henricus Ranzovius utasítására született meg az Albertus Meierustól 1589-ben immár harmadszorra kiadott *Methodus apodemica, vel ratione describendi et laudandi regiones et urbes...* — „Utazási módszer, avagy a tájak, városok leírásának módja...”. Elméleti érdekűek — főleg tartalmas bevezetők révén — Chytraeus (1575) és Reusner (1580, 1592) verses útirajzgyűjteményei vagy Hentzner *Itinerarium*-a (1612), nem is beszélve olyan művekről, mint pl. Giulio Belli *Hermes politicus*-a (1608). Az európai késő-reneszánsz legnagyobb hatású utazási elmélete mégsem e könyvekben található. Ezt Justus Lipsius (1547—1606), a nagy németalföldi tudós egy 1587-es epistolája hagyományozta ránk, az *Epistola de peregrinatione italica* címmel ismert intő levél az itáliai utazások szükségességéről. Lipsius műve számtalanszor megjelent, tanításait jól ismerték és követték a régi magyar útleíró utazók is.

Mielőtt közlünk a jelesebbek ismertetésére térnénk, tekintsük át röviden a régi magyar utazási irodalom nyelvi és műfaji megoszlását.

Az európai divatot követő fejlődés első termékei — akárcsak az első kozmográfikák, mint pl. az angol iskolákban is használt Honteré (1541) — a latinul írott verses útirajzok. Az említett Reusner-antológia (1580) több ilyen magyar vonatkozású darabot is közöl: egy részletet Janus Pannonius Marcellus-panegyricusából, Felix Petantius II. Ulászlónak ajánlott történeti—földrajzi emlékiratát a török birodalomba vezető támadási útvonalokról (*Quibus itineribus Turci aggrediendi*, 1502), Rubigallus Pál leírását Werbőczy István konstantinápolyi utazásáról (*Hodoeporicon itineris Constantinopolis*, 1544) és Kassai Dávid Zsigmond németországi útleírást tartalmazó elégiáját (*Elegia continens hodoeporicon itineris Germanici*, 1579). A későbbi verses latin útirajzok: Hunyadi Ferenc leírása Báthori András Olaszországból Lengyelországba történt utazásáról (*Ephemeron seu itinerarium Bathoreum...*, 1586), Deidrich György strassburgi útirajza (*Hodoeporicon itineris Argentoratensis...*, 1599), végül pedig — mintegy a műfaj leáldozásának kései magyarországi példjaként — Kecskeméti Gergely *Ulysses Pannonicus*-a (1526) a Bethlen-fiúk nyugat-európai peregrinációjáról. A latin utazási versezetek útirajznak szűkszavúak, inkább a felsorolás mint a leírás dominál bennük, a dagályos mitológiai utalások és stílusfordulatok, valamint a verselési kötöttségek különösen nehézkessé teszik.

Szabadabb lehetőségeket mutat a verses műfaj párdarabja, a latin nyelvű prózai útleírás. Baranyai Decsi János főleg lengyel tárgyú *Hodoeporicon*-ja (1587) magyarul is élvezetes olvasmány. Történeti bevezető, tudós hivatkozások, nagy leíró kedv s az információk gazdagsága biztosítják értékeit és érdekességét. Még inkább az útirajz műfaji törvényei és földrajzi—utazási források receptje szerint készült Miskolci Csulyak István latin útinaplója (1600—1607) lengyel-, német- és csehországi látnivalókról. Ez a lehető legszabályosabb — olykor túlrészletező, tudóskodó — útirajz formai és tematikai egyezések tekintetében egyaránt Szepsi Csombor klasszikus szintézisét, az első nyomtatásban megjelent magyar nyelvű útleírást, az *Europica varietas*-t (1620) előlegezi.

Azokkal a kezdetben latin vagy magyar nyelvű önéletrírásokkal együtt, amelyeknek útirajz-betétjük is van. Az önéletrírásba ágyazott útleíró részletek — mint pl. Skarica Máté Szegedi Kis István-életrajza (1585) és Rozgonyi János ugyan-csak latin önéletrajza (1638), továbbá Haller Gábor magyar önéletrírása (1635) — elsősorban szubjektivitásukkal különböznek az eddig tárgyaltaktól s készítek elő vagy követik Szepsi Csombor Mártont.

Ugyanezt mondhatjuk a vegyes nyelvezetű magyar—latin naplók (útinaplók) jellemzéseként is. Az életrajzi-önéletrírásbeli betétekhez mérten ezek jóval szűkszavúbbak, útirajz-elemek épp úgy csak mellékesek, mint a diplomata-útinaplók esetében. A magyar—latin naplók közül Thurzó György velencei (1597) és fia, Thurzó Imre wittenbergi (1615—1616) diariumát említhetnénk, valamint a vándortudós Szenci Molnár Albert több-kevesebb rendszerességgel vezetett külföldi és hazai úti feljegyzéseit (1590—1625).

A főként török vonatkozású diplomata-útinaplók — hogy csak a fontosabbakat említsük: a Borsos Tamás (1613, 1618—1622), a Toldalagi Mihály (1613—1614) és a Nagy Szabó Ferenc (1614) — ugyancsak a műfaj magyar nyelvűsége felé mutatnak. De korántsem tudatos szándék eredményeként. Egyszerűen csak azért, mert szerzőikből hiányzik a tudós szándék, nemcsak a földrajzi—utazási irodalomban való tájékozottság, olykor akár a latin alaposabb ismerete is, mint pl. Borsos Tamás esetében. Források helyett hallomásaikra hagyatkoznak. Így készült Borsosnak a naplózással szorosan összefüggő Tripolis- és Egyiptom-leírása is.

Műfaji szemlénk végezetül egy társtalan, titokzatos útirajzról kell még szólnunk: Pécsi Simon elveszett diariumáról. A szombatossá (zsidózó vallásúvá) lett XVII. század eleji erdélyi államférfi latin vagy magyar s bizonyára kéziratos, elveszett útikönyvéről csak egy XVIII. századi végrendelet töredéke tudósít. Eszerint román, török, afrikai, olasz, spanyol, portugál és francia földeken peregrinált, mintegy tizen-nyolc esztendőig. Művét e szűkszavú híradás alapján is az *Europica varietas* egyetlen méltó keleti párdarabjának kell tekintenünk. Úgy hisszük, Pécsi hatása tükröződik az ifjan Baranyai Decei körül is forgolódo Borsos Tamás műveiben. Az ugyan-csak szombatos Borsos levelezett Pécsivel, könyvszerző szolgálatokat tett neki, s *Egyiptusról* készült leírása potenciálisan nemcsak Pécsi Simon vallási, de utazói—útleírói kelet-orientációjának is halovány viszfénye lehet. (Mégjegyzendő, hogy alighanem az elkallódott Pécsi-féle diarium-típus korai előzményeként tarthatjuk számon a hosszú török rabsága változatos kalandjait — többek között az egyiptomi piramisok megmászását — érzékletesen leíró Huszti György 1566-os latin naplóját.)

Utazási irodalmunk áttekintése még két járulékos műfaj, az albumok és utazási levelek említésével lesz teljes. Az album az utazás tudós kelléke: emlékkönyv, amibe a felkeresett hírességek nevükön kívül bölcs idézeteket, jókívánságokat írnak, esetleg címereket, metszeteket ragasztanak. Egy-egy ilyen szépen dekorált album — mint pl. a Miskolci Csulyaké vagy Frölich Dávidé — életrajzi és kapcsolattörténeti értéke valóban felbecsülhetetlen. Az utazási levél, az úti levél ellenben spontán tartozék. Szinte kizárólagos magyar nyelvűségét ugyanaz a tudós igényen kívül eső szándék — a puszta informálás, élményközlés — magyarázza, mint amit már a diplomata-útinaplók esetében szóba hoztunk.

A magyar reneszánsz utazási irodalom e gazdag terméséből Szepsi Csombor Márton (1594—1622) *Europica varietas*-a, az „Európai változatosságok” magaslíki. 1616—1617 között Csombor Márton az észak-lengyel (akkor porosz) Gdańskban, régi magyar nevén Danckában tanult, ahonnan elindulva 1618-ban nagy európai körutat tett: Dánia, Hollandia, Anglia, Franciaország, Németország, Csehország, Lengyelország voltak útjának fontosabb állomásai. A tanuláson kívül szen-

vedélyes utazási vágy sarkallta: „főként természetétől indíttatván” igyekezett „ez világnak egyik részét meglátni és vékony elméjét az mezőkben az természetnek csudáival, az városokban az embereknek munkáival... öregbíteni, gyönyörködtetni... Magyarországnak... hasznára, javára, tisztességére”. Gdańskban alapos és korszerű földrajzi műveltségre tett szert (nemrég *De metallis* — „A fémekről” értekező disputációja is előkerült egy iskolatársa ugyancsak elveszettnek hitt meteorológiai tárgyú értekezésével együtt), művébe gyakran elegyít is földrajzi írótól, történeti művekből átvett részeket, szélességi és hosszúsági fok-jelöléseket alkalmaz stb. Útinaplójának e tudós értékek mellett legalább ilyen fontos jellegzetessége a tudatos Habsburg-ellenesség, a Bethlen Gábor politikája melletti elkötelezettség, a nyugatihoz képest elmaradottabb magyar állapotok állandó viszonyításokkal való felmutatása. Mindez szabadon szárnyaló személyes emlékek foglalataként bomlik ki előttünk, teljesen világi ízlés szerint, a természet, a tudomány és a művészet értékeibe vetett reneszánsz emberi bizodalom jegyében. Csombor Márton a szelíd és hasznos tájakról is szép vallomásokat mondott, újdonságként azonban elragadtatottan mutatta fel a városokat — Amszterdam, London és a szinte Ady-s szerelemmel befogadott Párizs gigászi metropolisát —, a városos életforma jellemzőit. Végképp mindig kész kedély, fürkésző kíváncsiság, a házára gondoló édes panaszolkodások, könnyed, hajlékony elbeszélő modor — íme az „egy inggel és egy imádságos könyvvel” Európán végiggyalogló Csombor Márton és műve máig friss üzenetei.

Századokon át a feledés sötét kárpitjai borították, mígnem 1943-ban Gaál Gábor, a kolozsvári Korunk nagy szerkesztője először „fogta” az *Europica varietas*-nak legalább politikai üzenetét; a második világháború kellős közepén németellenes célzásait, lengyelek, csehek melletti szimpátiáit emelte ellenállási tényezővé egy népszerű kiadással. Az angol és lengyel fordítások után 1968-ban végre Szepsi Csombor Márton összes műveinek akadémiai kritikai kiadása is megjelent — részletesebb tájékoztatást ebben talál az érdeklődő —, egy évvel később pedig a szűkebb pátria, a Szlovákiába eső Szepsivel szomszédos abaúji Szikszó fiatal gimnáziuma írta homlokzatára nevét, avatott emlékére márványtáblát, veretett bronzplakettet. Csombor Márton végre elnyerte méltó helyét az irodalomtörténeti köztudatban, elmélyültebb történeti földrajzi szempontú méltatása azonban épp úgy nem történt meg eddig, mint ama alább említendő műveké sem, amelyek a magyar utazási irodalom elméleti ágának az *Europica varietas*-hoz hasonlóan európai szintű termékei.

Ezt az elméleti irodalmat Csombor Márton is feltehetően jól ismerte. A lipsiusi kettős jellegzetesség, az utazás hasznos és gyönyörűsége voltának dicsérete pl. már könyvének címlapján szerepel. Városleírásainak menete (pl. a város nevének eredetével való kezdés stb.) ugyancsak szigorúan meghatározott rendet követ. S ugyanezt mondhatjuk el Miskolci Csulyak naplójáról.

A magyar szerzőtől származó első — bár latin nyelvű — utazási elmélet meglehetősen korai: 1587-ben jelent meg Wittenbergben.

Szerzője az ifjú Forgách Mihály (1565—1603), aki akkor tanult e városban, amikor Giordano Bruno is ott tanárkodott, tanulótársai között pedig ott találjuk a *Hodoeporicon*-író Baranyai Decsi Jánost. Forgách a nagy Lipsius levelező partnere volt s az ő itáliai utazásokra buzdító 1578-as epistolája hatása alatt írta meg *Oratio de peregrinatione et eius laudibus* — „Beszéd az utazásról és annak dicsőségéről” c. munkáját. Az oratio kiindulópontja is a gyönyörűség és a hasznosság, ezután a bölcsesség, tudás és erkölcsösség követelményeit taglalja, különös fontossággal beszél a nagy emberek meglátogatásának hasznairól, bibliai és történeti példákat hoz, majd pedig az utazásoknak, a reneszánsz embereszménynek ilyen szép apoteózisát adja:

„kinek van olyan kemény, oly durva és műveletlen elméje, hogy a tündöklő városok fekvésének, kiterjedésének, intézményeinek, szertartásainak, épületei elrendezésének, polgári szokásainak, életmódjának és öltözetének látványában nem lelne örömet, emlékében ne gyönyörködne? Kinek érzeit ne töltené be gyönyörűséggel, kinek lelkét ne járná át édességgel az emberi törekvés és szorgalom által alkotott gyönyörűséges dolgok változatossága” (Ford. Kulcsár Péter).

A magyar reneszánsz utazási irodalom Frölich Dávidnak (1600—1648) a késő- reneszánsz periódus végére eső munkásságával zárul. Frölich 1639-es földrajzkönyve (*Medulla geographiae practicae* — „A gyakorlati földrajz veleje”) és 1644-ből való monumentális utazási enciklopédiája (*Bibliotheca seu Cynosura peregrinantium...* „Az utazók könyvtára vagy vezérfonala, azaz, minden eddig kiadottnál teljesebb, gyönyörködtetőbb és hasznosabb útikönyv”) eddig csak fölöttebb felszínes földrajzi s valamivel alaposabb fizikaltörténeti méltatást kapott. De Frölich neve az új akadémiai irodalomtörténeti kézikönyvben sem szerepel. Műveit nem olvasták végig, forrásainak felkutatására kísérlet sem történt. Pedig világföldrajza — amiből csupán Erdély leírását publikálták magyarul — Apácai Csere János enciklopédiáját készíti elő. Műve megírásához is ugyanattól az Alstedtől kapott ösztönzést (1600-ban, amikor is Gyulafehérvárott meglátogatta), akinek enciklopédiája Apácainak is egyik fő forrása volt. Frölich *Medulla*-ja — a címlap szerint is — „elsősorban utazók hasznára” készült, „az utazók könyvtára vagy vezérfonala” (a *Cynosura*!) „előfutáraként”, s már ebben a könyvben is közli pl. azt *A vándorlás során elsősorban megsejmelendő dolgok táblázata* c. híres összeállítást, ami előzőleg már több európai utazási elméletben fellelhető. Amikor pedig a *Cynosura*, ez a roppant gazdagságú utazási enciklopédia megjelenik, teljes egészében belefoglalja a *Medulla*-t is. Az európai enciklopédizmusnak ez a különös, utazás-centrikus terméke az addig való utazási elméletek földrajzi alapozottságú szintézise. Münster és Mercator, Ortelius és Braun, Schröter és Bertius műveit aknázza ki, de ugyanígy Chytræust, Zwingert vagy Lipsiust is, legfőképpen pedig Hentzner fölöttebb részletező útikönyvét. (Amit pl. London színházi életéről mond, azt Hentzneről veszi.) Frölich maga is Európai-utazó volt (Szepsi Csomborral egyidőben tanult a Gdańsk melletti Elblagban, közös tanárismerőseik voltak), személyes emlékeit ugyancsak beleszővi műveibe. Ezek legsejebbje a magyar késő- reneszánsz kései petrarcai pillanatának megörökítése, a Tatra egyik Késmárk melletti csúcsának megmászásáról beszámoló híres leírás, aminek archaikus fordítása Szőnyi Benjámin *Gyermekek fizikája* c. könyvében maradt ránk (1774).

Az utazási enciklopédia anyaga elképesztően gazdag, már-már barokkosan zsúfolt. Első kötete „négy könyvben a következőket tartalmazza”: 1. *Száz és tíz utazási problémát*, 2. *Sokféle tanácsot az utazáshoz*, 3. *A dolgok megfigyelésének módszerét*, 4. *Az utak kettős, közönséges és matematikai mutatóját a vásárok és pénzek megjelölésével*. „A második rész ugyanennyi könyvben előadja”: 1. *Az utazási földrajzot* (ez a *Medulla*!), 2. *Az utazási történelmet*, 3. *Az utazási öröknaptárat, valamint az ennek alkalmazásához szükséges négyrészes jóslatot, az idő-, az arc-, a kéz- és az álmójóslást*, 4. *Az úti imádságokat és énekeket*. — „Mi az utazás?”, „Végig lehet-e hajóval járni az egész földet?”, „Vajon a varázslók és bűbájosok ördögi utazása a levegőben seprőn, boton, kecskebakon, köpönyegen szemfényvesztés-e vagy valóság?”, „Miért van inkább hányingerük azoknak, akik tengeren utaznak, mint akik folyón?”, „Miért rekednek be a farkast látó utazók?” — kérdezi és válaszolja meg aztán többek között a fejezeteken belül Frölich, efféle tanácsok kíséretében: az utazó „tartsa kéznél az útikönyvet”, „valami emlékeztetést hall vagy lát ... útinaplójába írja le” stb. stb.

A millió kérdés, válasz, tudnivaló és szabály felsorolása közben előbukkannak a világ csodálatos látnivalói is: a tájak, az építészeti és képzőművészeti nevezetességek (pl. Firenze és Ravenna Dante-emlékhelyei, németországi Dürer-képek, londoni színházak), valahai vagy élő híres férfiak, akiknek emléke vagy színe előtt maga is tisztelgett. Frölich könyve így nem is „a változatos Európát”, de a „változatos vilá-

got" tárja elénk. Igaz, hogy főleg csak példatárként és idegen források nyomán, ám egyszersmind máig érvényes kívánalmak szerint: a magyar reneszánsz utazási irodalom egészen végighúzódo, Justus Lipsius-kodifikálta vezérelv, a hasznosság és gyönyörűség kettős jegyében.

JEGYZET ÉS FÜGGELÉK

A fenti tanulmány földrajzi nézőpontú, kurtább változata a Magyar Földrajzi Társaság 100 éves jubileumára összeállított kiadványban jelenik meg. A teljes szöveg irodalomtörténeti — s épp szegedi — folyóiratban való publikálását az magyarázza, hogy bennünket nem az *utazás*, hanem az *utazási irodalom* érdekel: az a reneszánsz-kori műfaj, aminek első magyar szöveggyűjteménye a RMPE vagy a szegedi Irodalomtörténeti Tanszék *Adattár*-sorozata IV. köteteként jelenik meg. Ez a kiadvány 1968-as Szepsi Csombor-kritikai kiadásunk párdarabja lesz, a jelen dolgozat pedig a későreneszánsz utazási irodalmat egybefoglaló antológia bevezető tanulmányának — illetve egy párhuzamosan készülő nagyobb összefoglalásnak — vázlatos előmunkálata.

Teljes jegyzetanyag helyett a *Justus Lipsius és a magyar késő-reneszánsz utazási irodalom* c. dolgozat (Helikon, 1971. 428—436.) filológiai apparátusára utalunk, amit az ott idézett irodalomon kívül használtunk, a következő:

Max Böhme: *Die grossen Reisesammlungen des 16. Jahrhunderts und ihre Bedeutung*. Strassburg, 1904. — M. Zemplén Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig*. Bp. 1961. 120—126. — Tardy Lajos: *Baranyai Decsi Czimor János Hodoeporiconja*. FK 1965. 359—371. — Szabó György: *Adalékok a XVI. századi irodalomtörténethez*, valamint: *Kassai Dávid Zsigmond*. NyIrK (Kolozsvár) 1966. 112—117. 1968. 41—53. — Tardy Lajos: *Régi magyar követjárások Keleten*. Bp. 1971. 101—109. (Husztai Györgyről.) — Szepsi Csombor Márton, az első magyar nyelvű útleírás szerzője *Lengyelországban (1616—1618)*. — *Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp. 1969. 175—210. — Borsos Tamás: *Vásárhelytől a fényes portáig*. Kiad. Kocziány László. Bukarest, 1968. — *Levél a szerkesztőhöz a borsodi hagyományok és a szikszói gimnázium ügyében*. Napjaink (Miskolc) 1969. 9. sz. — K. S. I. — Kulcsár Péter: *Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei*. III. Act. HistLittHung. IX. Szeged 1969. 91—101. — Jakó Zsigmond: *Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma*. (A jelen kötetben.) — Keszérű Bálint—K. S. I.—Kulcsár Péter: *Szepsi Csombor Márton ismeretlen értekezése (Disputatio physica de metallis ... Dantisci 1617)*. ActHistLittHung XI. Szeged 1971. Sajtó alatt.

Köszönettel kihasználván a szerkesztő ajánlatát, hogy az *Útleíró utazók — utazási irodalom a XVI—XVIII. században* c. vázlat közreadásának alkalmakor a szöveggyűjtemény, az ún. „peregrinációs kötet” tárgyáról is tüzetesebben szó essék, az alábbi magyarázó jegyzetek kíséretében közöljük az antológia tartalomjegyzékét.

A peregrinációs kötet eszméje még a Szepsi Csombor-kiadás végső munkálatai közben vetődött fel, megvalósuló tervvé pedig a Vatikáni Könyvtár elméleti utazási irodalmának áttekintése, Kulcsár Péterrel és Merényi Varga Lászlóval együtt végzett hazai kutatások, illetve egy szegedi bölcsész-hallgatókból álló kis munkaközösség (Jankovics József, Olasz Sándor és mások) érdeklődő, értő figyelme és segítsége eredményeként lett. A kötet a magyar és európai késő-reneszánsz tága értelmzett időszakát fogja át a XVI. század harmadik harmadával kezdődően a XVIII. század negyvenes éveigi, a késő-reneszánsz utazási irodalmat betetőző Frölich-enciklopédiáig (1644). A szemelvények latinul, illetve magyar fordításban (verses szövegek, levelek esetén bő tartalmi kivonattal) szerepelnek. Szövegközlésük nem kritikai pontosságú (jóllehet, hű és minden kihagyást jelöl), épp ezért a jegyzetapparátus is csak a legszükségesebbekre korlátozódik, csupán földrajzi mutatót és magyarázatos névmutatót adunk. A nyitó fejezetben sorakozó elméleti íráspók tudunkkal első összefoglalása, illetve a latin nyelvű szövegek nagy száma indokolja, hogy a kiadvány külföldi használhatóságát is igyekezzünk biztosítani.

A latin szövegek nagy részének fordítója a teljes latin szöveganyagot gondozó Kulcsár Péter (néhány tételt Merényi Varga László fordított), a szerkesztő munkatársa Jankovics József.

A késő-reneszánsz peregrináció irodalmi dokumentumai

I. Szemelvények az utazás és útleírás elméletének XVI—XVII. századi európai irodalmából (1563—1608).

1. Gratarolus, Guglielmus: *Regimen omnium iter agentium*. ... Strasbourg 1563. Újra kiadva: I. 8. Szemelvények.
2. Turler, Hieronymus: *De peregrinatione*. ... Strasbourg 1574. Újra kiadva: I. 8. Szemelvények.

3. Chytraeus, Nathan: Hodoeporica sive itineraria... Frankfurt 1575. Bevezető.
4. Zwinger, Theodorus: Methodus apodemica... Bázél 1577. Bevezető.
5. Lipsius, Justus: Epistola ad Philippum Lanoyum (Epistola de peregrinatione Italica). 1578. A teljes szöveg.
6. Reusner, Nicolaus: Hodoeporicorum... Libri septem... Bázél 1580. 2. kiadás: uo. 1592. A bevezetők.
7. Ranzovius, Henricus—Albertus, Meierus: Methodus apodemica vel ratio describendi et laudandi regiones et urbes... Helmstadt 1587. (3. bőv., átdolg. kiad.) A teljes szöveg.
8. Pirckmair, Hilarius: De arte peregrinandi... (Grataroli [I. 1.] és Turler [I. 2.] műveivel együtt). Nürnberg 1591. Szemelvények.
9. Chytraeus, Nathan: Variorum in Europa itinerum delitiae... Herborn 1594. Bevezető.
10. Bellus, Julius: Hermes politicus... Frankfurt 1608. Bevezető.
11. Alsted, Johann Henrik: Systema mnemonicum duplex... Frankfurt 1610. Szemelvények.
12. Hentzner, Paulus: Itenerarium... Nürnberg (?) 1612. Bevezető.

II. A peregrináció magyarországi elméleti irodalma (1587—1644).

1. Forgách Mihály: Oratio de peregrinatione... Wittenberg 1587. A teljes szöveg.
2. Frölich Dávid: Medulla geographiae practicae... Bártfa 1639. A bevezető és szemelvények.
3. Frölich Dávid: Bibliotheca seu cymosura peregrinantium... Ulm 1644. A bevezetők és szemelvények.

III. Útleírások, útirajz-betétek (1579—1635). [Ahol nem jelöljük, ott mindig a teljes szöveg értendő.]

1. Kassai Dávid Zsigmond: Elegia, contineus hodoeporicon itineris Germanici... Tübinga 1579. Dokumentumként levelei.
2. Skarica Máté: Vita Stephani Szegedini. Részletek a Szegedi Kis István munkájához írt bevezető életrajzból. Bázél 1585.
3. Hunyadi Ferenc: Ephemeron seu itinerarium Bathoreum... Krakkó 1586.
4. Baranyai Decsi János: Hodoeporicon... Wittenberg 1587.
5. Deidrich György: Hodoeporicon... Strasbourg 1589.
6. Thurzó György velencei útinaplója a XVI. század végéről. Kéziratból.
7. Miskolci Csulyak István: Diarium apodemicum... (1600—1607). Kéziratból. (Felhasználva albumának adatait; vö. Jakó Zsigmond idézett tanulmányával.)
8. Thurzó Imre: Iter Wittenbergense... (1615—1616). Kéziratból.
9. Kecskeméti Gergely: Ulysses Pannonicus .. Franecker 1626. Dokumentumként a Bethlen-fiúk peregrinációjának egyéb iratanyaga: utazási levelek, instrukciók stb.
10. Pécsi Simon elveszett XVII. század eleji útleírásának dokumentumai.
11. Rozgonyi János önéletírásának útirajz-betétje (1638). Kéziratból.
12. Haller Gábor önéletírásának útirajz-betétje (1630—1635). Dokumentumként egy Rákóczi György-levél.

Sándor Iván Kovács

LITTÉRATURE DE VOYAGE AU XVI—XVIIÈME SIÈCLE

L'auteur qui en 1968 a publié l'édition critique de la *Europica varietas*, l'itinéraire en Europe de Márton Csombor (1620) et qui prépare actuellement une anthologie de *La littérature de voyage de la Renaissance tardive hongroise* et qui travaille sur la monographie du même sujet, traite dans son étude le développement de la théorie de la littérature de voyage, ses genres et ses créateurs.

A ZRÍNYIEK ERDÉLYI KAPCSOLATAIHOZ

— Levelek 1654—1679-ből —

A költő Zrínyi Miklós politikai terveinek és erőfeszítéseinek megértéséhez nélkülözhetetlen azoknak a száladnak az alapos ismerete, amelyek ő és közvetlen környezete meg a távoli Erdély fejedelmei, főurai, városai közt szövődtek. De irodalmi munkásságának is itt van az egyik fontos kulcsa. II. Rákóczi György a Vitéz Hadnagy első olvasója és a Mátyás-elmélkedések ihletője volt. Kemény János pedig — az egyetlen kortárs „akit a történelmi körülmények (a Zrínyiéhez) hasonló útra kényszerítettek”. Zrínyi halála utáni híre, rokonainak sorsa is sok szállal kapcsolódik a „moribunda Transylvania” világához, belső küzdelmeihez.

Az alábbi levelek közül az első címzettjéről, s az utolsónak az írójáról csak újabban tartjuk számon, hogy a csáktornyai barokk udvar neveltjei közé tartoztak. Az 1633—1675 közt élt Kemény Simont 1652-ben küldte apja, a későbbi fejedelem a „mura-közi Athenás” meglátogatására. Az eljegyzési gratuláció csak két évvel ezután kelt. Egyik adat sem érdektelen, politikai szempontból sem! Hiszen épp 1653/54-ben járnak először Zrínyinél II. Rákóczi György követei; az erdélyi főúri sarj tehát megelőzte őket. Az 1654 tavaszán kapott jókívánságoknak pedig volt folytatásuk: nem sokáig kellett „várni az időt, amelyben szolgálhasson” a levélíró a Kemény-családnak. Simonról sem tételezhető föl, hogy később is — főleg a fejedelem-apa halála utáni magyarországi szervezkedésekor — ne igyekezett volna találkozni és együttműködni Zrínyivel, aki Montecuccolit oly hevesen vádolta Kemény János bukásáért. — Kálnoki Sámuel (mh. 1706) a század végefelé majd erdélyi udvari vicekancellár lesz — Bécsben. Itteni, 1679-ben kelt leveléből nem derül ki, hogy milyen szándékkal serénykedett „Groff Zrínyi Janos uram” (a költő tragikusvégű unokaöccse?) Erdélyből való kiutaztatása körül. Kálnoki nemcsak a kolozsvári jezsuitáknál tanult (ezt Herepei bizonyítja: Adattár III. 246.), hanem Zrínyi Miklós udvarában is; talán ott ismerkedett meg Péter fiával, Jánossal, akit Vitnyédy hívogatott oda magyar szóra (ld. Klaniczay: Zrínyi Bp. 1964.² 534, 612). Más kérdés, hogy Kálnoki Sámuel valószínűleg már e levél megírása idején kezdte kiérdemelni Bethlen Miklós későbbi jellemzését („minden kétlábú közül a leghitványabb”). — Az 1678/79-ből való iratok sorában Apafi Mihály rendelete is már a bújdosók történetéhez tartozhat. E küzdelmek keretében bizonyosan megállapítható majd, hogy kik voltak a „Zrínyi nevezete alatt járó, hitvány ember” cinkosai, s mik a börtönbe majd szabadlábra kerülés okai, körülményei.

A költő-Zrínyi harcaihoz legtöbb köze a Bánffy-levélnak van. Bánffy Zsigmond (mh. 1680 körül) az udvarban szolgált már Bethlen Gábor idején; első tanácsúrként „fejedelem képe” volt például Bethlen Miklós lakodalmán; a 70-es években a bújdosók tárgyalásai során s a belső küzdelmekben fontos szerepe lesz. 1664. június 26-án a beszercei főbírónak küldött levele jó bizonyosság arra, hogy a hanyatlásnak indult Erdély udvarházaiban de városaiban is, milyen érdeklődéssel várták — és siettek továbbítani — a legfrissebb kanizsai vagy zrínyiújvári értesüléseket. „Grof Uram” személye áll az egész levél középpontjában; ezért „az havas felől az lengyelországiakkal való terminusok” meg „Szoika uram” emlegetését talán nem túlzás összefüggésbe hozni azzal az ismert adatcsoporttal, amely szerint a vajda hívására, Havasalföld

szolgálatában „oda kellett volna menni táborozni és generalissimuskodni” Zrínyinek (az idézet Fabótól: MTT XVI. 18—19., 106—107., 118—119., ahol az egész ügyről szó van). Ez esetben a mostani levél az eddig ismert adatoknál egy esztendővel későbbi időből igazolná ezt a fontos kapcsolatot. De legalábbis izgalmasan utal ez a levélrészlet — más adatokkal együtt — a költőhadvezérnek élete utolsó hónapjaiban már Erdély keleti—északi szomszédságába is átcsapó hírére.

A négy levél együtt arra figyelmeztet: eddig számításba alig vett források, városi és családi levéltárak anyaga is segíthet Zrínyi s a Zrínyiek életének, munkásságának, távoli kapcsolatainak megvilágításában. — K. B.

1. Zrínyi Miklós Kemény Simonnak

Csáktornya, 1654. április 25.

Sp[ectabi]lis ac Mag[ni]f[ic]e Do[m]i[n]e, Amice ob[servandi]ssime
Salutem, et seruitio[rum] meo[rum] parat[i]ssimam commen[dat]ionem[.]

Edes Kemény Simon Ura[m] igen nagy örömmel erttettem az keg[yel]med io egesseget, anniuál inkab hogy I[ste]n Keg[yel]mednek örök házastársul rendelt böchületes szemelyt es el iedzette Keg[yel]med maganak, hogy az Ur I[ste]n sok esztendeigh eltesse Keg[yel]meteket es adgya fiainak fiait örüendetessen érný, tiszta szüübül kiuanom; En mastis az mint ennek előtte eze[n] az földön Keg[yel]mednek io akaro szolgálja uagyok leszekis az migh élek, uáromis azt az üdöt, az mellyben szolgálhassak Keg[yel]mednek. I[ste]n eltesse Keg[yel]medet sok esztendeigh io egesseghben. Datum Chaktorniae die 25. Aprilis 1654.

Sp[ectabi]lis ac Mag[ni]f[ic]e D[omi]nis U[est]rae
S[er]v[itu]tor, et Amicus parat[i]ssim[us]
C. Nic. a Zrin

[Címzés:] Spectabili, ac Magnificae Domino, Simoni Kemény de Gereő Monostor etc. Domino Amico mihi obseruando].
[A címzés felett a második lap aljából kivágott papírkockára, viaszba nyomott gyűrűpecséttel. Eredetije egy ívnyi papírlap első lapján, a címzés a második lap hátán: a kolozsvári Állami Levéltárban, a Kemény család csombordi levéltárában. Jelzete 1/164.]

2. Bánffy Zsigmond a beszercei főbírónak

Szászszentgyörgy, 1664. június 26.

Kegy[el]mednek Ur[am] Szolgálok,

[Iz]jenitet k[eg]y[el]mednek ertem hirt k[eg]y[el]mednek ne[m] tudok bizonyost [h]ane[m] aszt bizonyoso[n] irható[m] Zriný Ur[am] Kanisa al[ol] uisza szállott, tob imperialis hadakal [U]juarnal megh akar egyezni es az utan [m]egh utkoznak, mongyak asztis de megh ne[m] bizonyos hogy uolt ualami harcza kiben [s]eben is eset Grof Ur[am], kete[n] uezstek nemetek de megh ne[m] bizonyos. Az it alat uala nemet [e]s magyar hadak bizonyal Zuzaua egyut ha ... ki megye[n] uagy segitseget ad az töroeknek mindgyart rank iunek aszt (!) titok nélkül [v]jagyo[n], Palatinus [Uram] Roter Ur[am] Kassara iu ha edig el ne[m] érkezeti ezeknel egyebet ne[m] ertete[m] Sztoika Ur[am] semit ne[m] szolot az hauas felol, hane[m] aszt tudo[m] hogy az hauas felol az lengýel orszagiakal terminusok vago[n] es aszt el igazityak, En k[eg]y[el]med io akaro szomszed baratya maradok paranczolyo[n], szasz szent Gyorgyo[n] 26 Juný 1664.

K[eg]y[el]med szomszegya Szolgal
Banfi Sig[mon]d

[Címzés:] Böczületes Beszercei Fo bíró Ur[am]nak neke[m] jo akaro szomszed U[ra]m[am]k adassek

[A címzés felett zöld viaszon nyomott gyűrűpecsét helye. Eredetije egy levélalakba összehajtogatott félív első lapján (a címzés a második lap alján) a kolozsvári Állami Levéltárban, Beszerce város levéltárában. Jelzete 1664: 110 sz. O.L. Filmtár. — A lap balszéletén két betűnyi szélességben hosszában levágott. A kiányzó betűket []-ben pótoltuk, ahogyan a rövidítések feloldását is adjuk; a kiolvashatatlaná váló szót ... -tal jeleztük.]

3. Apafi Mihály a beszercei tanácsnak

Balázsfalva, 1678. november 16.

Micháel Apafi Dei gra[ti]a Princeps Tran[silvani]ae;
par[ti]u[m] regni Hung[ari]ae D[omi]nus et Sicul[o]r[um] Com[es].

Pruden[tes] et Circu[m] specti fideles nob[is] dilecti; salutem et gra[ti]am n[ost]ra[m]! Vévén hűsegtek ez Commissionkat, k[eg]y[el]med[em] és igen serió para[n]tsolljuk, amaz Zrinji nevezeti alatt járo hitván embernek Complicessit, kik ott az hűsegtek tömlöczéb[en] vannak fogva botsatassa

el, mingjarást, ne tartassa tovabis fogva. Secus nec factur[is]. Datu[m] in Castro n[ost]ro Balasfalva die 16. men[sis] novembris; A[n]no 1678.

Apaí

Beszterczei Tanats[na]k.

[Címzés:] Pruden[tibus] et Circu[m] spect[is] Judici primari[o] caeter[is] que jur[at]is Civib[us] Civitatis n[ost]rae Bisztriciens[is] Fidelib[us] nob[is] dilect[is].

[A címzés felett a második lap aljából levágott papírkockán viaszba rányomott pecséttel. Eredetije egy ívnyi papírlap első lapján (a címzés a második lap hátán) a kolozsvári Állami Levéltárban, Beszterce Város levéltárában. Jelzete 1678: 172 sz. O. L. Filmtár.]

4. Kálnoki Sámuel Szappanos Tamásnak

Erked, 1679. július 8.

Ajánlom k[el]g[yel]medne[k] szolgálatomat mint joakaro szomszéd u[ra]mnak. Isten kívánt aldasival k[el]g[yel]medet boldogítsa. & c.

Mikes Kelemen ura[m] ő k[el]g[yel]me adván hat lovat Groff Zrinyi Janos ur[am]nak ő n[al]g[y]ságána[k] ő n[al]g[y]s[á]g[a] után sietnenek, de kocsisok nem leue[n] el ne[m] vezethetik, hane[m] k[el]g[yel]med joakarattya kívantatik. Kerem enis k[el]g[yel]medet bizodalmasan, ne nehezteljen az két szolgál alá ket posta lovat Maramarosig adatni, es vagj három embert kik az lovakat vezethessék k[el]g[yel]med joakarattyát ige[n] kedvesen vesszük megis szolgállya Mikes ur[am] ő k[el]g[yel]me I[ste]n K[el]g[yel]medet eltesse. Datu[m] Ex Erked Die 8 Julij 1679.

K[el]g[yel]medne[k] ioakaro szomszedgja
szolgal

Kálnoki Samuel

[Címzés:] Generoso, Prudenti, ac Circumspecto D[omi]no, D[omi]no Thomae Szappanos, Judici Primario Civitatis Bistri-
ciensis. D[omi]no ac vicino Colendissimo.

[A címzés felett a második lap aljából kivágott papírszeletre fekete viaszba rányomott gyűrűpecséttel. Eredetije egy levéllakba összehajtogatott félv első lapján, a címzés a második lap alján a kolozsvári Állami Levéltárban, Beszterce város levéltárában. Jelzete 1678: 107 sz. O. L. Filmtár.]

Antal Bácskai

LES RELATIONS TRANSYLVAINES DE ZRÍNYI (1654—1679)

L'étude examine la correspondance entre le poète Miklós Zrinyi et les aristocrates de Transylvanie. C'est à l'aide de ces lettres qu'on peut connaître la relation du grand seigneur catholique (Zrinyi) avec les villes et princes protestants transylvains.

AZ ÚJVILÁG KÉPE COMENIUS DIDAKTIKAI MŰVEIBEN

Óriási integráció korát éljük, amikor a távolságok lerövidülnek, a kontinensek és országok egymáshoz közel kerülnek, és a föld legtávolabbi pontjáról is azonnali, pontos ismereteink vannak. Ma már az egyszerű ember is magáénak érzi a világ-eseményeket, világképe kitágult, mondhatni univerzális, a műveltségi foktól függően. Az idáig vezető történelmi út nagyon hosszú volt, a maihoz hasonló forradalmi átalakulás csak egyszer, az Amerika felfedezését követő korszakban állapítható meg. Az Újvilág fokozatosan, de átalakító hatással nyomult be az európai ember tudatába, amely nagymértékben kiszélesedett és olyan problémákat értelt ki, amelyek a középkorban elképzelhetetlenek voltak.

Az Újvilág visszahatása az Óvilág gondolkodására azért is fontos, mert az Amerikáról alkotott képben tükröződnek az illető ország vagy térség problémái. Nyilván mást jelentett az új földrész az azt birtokló spanyolok és portugálok, mást az erre áhítozó nyugati országok, megint mást az atlanti forgalomtól távol eső és a Habsburg és török terjeszkedés által felvetett problémákkal bajlóuló közép- és kelet-európai társadalmak számára. Európa gondolkodásában a felvilágosodás és a liberalizmus lesz az a fejlődési szakasz, amelyben az Újvilág lakóinak természetéről szóló viták a születő tőkés társadalom eszmevilágának középpontjába kerülnek. A De Pauwnak az amerikaiak degeneráltságáról szóló elmélete ellen fellépő tudósok már más szempontok alapján értékelték Amerikát, mint azt a XVI—XVII. századi elődeik tették. Az Újvilág-vitának ezt a részét kielégítően összefoglalta Antonio Gerbi,¹ de az előző századok nagyrészt skolasztikus formavilágába burkolt Újvilág-képet a kutatás még csak most kezdi elemzés tárgyává tenni, és e téren J. H. Elliottnak vannak érdemei.² Ez az „image”-kutatás azonban — Janusz Tazbir kísérletét³ kivéve — nem terjed ki Kelet-Európa országaira, másrészt a XVII. század közepe és a XVIII. század közepe közti időszakot terra incognitának hagyja, azt a korszakot, amelynek elejére esik Comenius életművének jelentős része. További hiányosság, hogy csak az elmélet embereinek fejében megjelenő Újvilágot tudjuk megragadni, de az oktatás és a mindennapi élet „image”-át nem ismerjük. Mindezek figyelembe vételével többszörsen érdemes figyelmünket Comenius didaktikai művei felé fordítani, ezek a sajátos „pansophia”, „pampedia”, a kelet-európai élmények és az oktatás, a „tudomány-népszerűsítés” szűrőit alkalmazták, amikor az Újvilág valóságához közeledtek.

Comenius életművét nemcsak a Nyugat—Kelet történelmi koordináta tengelyén lehet lemérni, amint erre korábban felhívtuk a figyelmet,⁴ hanem a civilizációs „mo-

¹ Antonio Gerbi: *La disputa del Nuevo Mundo. Historia de una polémica 1750—1900*. Mexico-Buenos Aires 1960. Első, olasz nyelvű kiadás, 1955.

² J. H. Elliott: *The Old World and the New 1492—1650*. Cambridge 1970.

³ Janusz Tazbir: *La conquête de l'Amérique à la lumière de l'opinion polonaise*. Acta Poloniae Historica, vol. XVII. 1968.

⁴ T. Wittman: *Un aspect de l'universalisme coménien*. Acta Historica Universitatis Szegediensis X. 1962. Szeged, pp. 3—7.

dellek" tengelyén is, amint erre J. Polišíenský kísérletet tett.⁵ Mindenesetre fontos kiemelni a tényt, hogy a spanyol-németalföldi-mohamedán modellek felbomlásának idejéről van szó. A töröktől fenyegetett Közép-Európa fiaként Comeniust nagyon is érdekli az ellenfél kultúrája és vallása. Minden szinten ismerteti vagy említi a mohamedán vallást és vele kapcsolatban a muzulmán civilizációt.⁶ A keresztény vallás tárgyalása során a protestáns-katolikus antagonizmust nem élezi, sőt az egyetemes keresztény érdekek hangoztatásával a spanyol-németalföldi ellentétpár jelentőségét is elhalványítja. Semmiképpen nem sorolja a spanyolokat egy táborba a törökkel, mint ahogy a németalföldi humanisták és a „fekete legenda” többi protestáns hadoszlopa tette.⁷ Ebből kell kiindulni, amikor a spanyol civilizáció és az amerikai gyarmatok vonatkozásában mind Comenius ismereteit, mind oktatási anyagát vizsgálat tárgyává tesszük.

Mielőtt erre rátérnénk, hasznosnak látszik kiemelni, hogy a török veszélytől való félelem Közép-Európában általában módosította a spanyol államról alkotott nézeteket, e tekintetben az itteni „image” bizonyos hasonlóságot mutat az itálieival. Az energikus kálvinista állásponttól eltekintve Magyarországon is a török megfélemezőjét látták a spanyol monarchiában, főleg Lepanto óta. Az Indiák mint e hatalmas török-ellenes hatalomnak a fő gazdasági támasza a század második felében kezdték a figyelmet felkelteni, de Magyarországon annak középpontjába soha nem kerültek. Már a humanista történetíró, *Forgách Ferenc* nagy teret szentel művében a spanyolok török-ellenes harcainak, kiemeli Don Juan érdemeit, beszámol a spanyol katonáknak a magyarországi várakban való katonai szolgálatáról.⁸ Amerika felfedezése a kevésbé művelt Székely István Világkrónikájában 1559-ben került a magyar történetírás témái közé. Krónikásunk nem sokat tud Amerikáról, szerinte Amerigo Vespucci és Kolumbusz fedezte fel azt a földet, amely sem Ázsiához sem Afrikához nem tartozik. Két sziget („Hispanana” és „Ioannana”) felfedezése teszi ki a felfedezések történetét. Amint Székely írja, itt sok arany van, de a vas ismeretlen. Kolumbusz második útján kannibálokkal találkozott, a spanyolok legyőzték őket, majd a korábban felfedezett területen erős várost alapítottak. Székely még Magellan Föld körüli útját említi meg, de sem Mexikó, sem Peru meghódításáról nem ír.^{8/a} Amerika mint egy egészen elmaradott földrész kerül bele a magyarországi irodalmi tudatba, a „pizarrista forradalom” (M. Bataillon), az ősi civilizációk ismeretlenek maradnak, inkább egyes kuriózumok emelkednek ki az Újvilág-képben. Ez a helyzet Székely István után is.

Istvánffy Miklós krónikája a XVII. század elején a magyarországi események tárgyalása előtt fontosnak tartja megemlíteni a felfedezéseket és a gyarmatosítást,

⁵ J. Polišíenský: *The Social and Scientific Revolutions of the 17th Century*. XIII International Congress of Historical Sciences. Moskow 1970.

⁶ Például *Janualis Rerum et Verborum Contextus*. Johannes Amos Comenius: *Opera Didactica Omnia*. Tomus II. Praga 1957. 588—589. 1. Az iszlám a magyarországi ellenreformáció vezető alakját, Pázmány Pétert is foglalkoztatta, külön tanulmányt írt róla: *A Mahomet vallásáról*. *Összes Munkái* III. köt. Bp. 1897. 727—753. 1. Másutt is foglalkozik e kérdéssel és a törökökkel: *Összes Munkái* I. köt. 1894. 557—573. 1.

⁷ Julian Juderias: *La leyenda negra*. 14. kiad. Madrid 1960. 144—162. 1. Sverker Arnoldsson: *La leyenda negra*. Estudios sobre sus orígenes. Acta Universitatis Gothoburgensis. LXVI. 1960. Göteborg. Pl. 134. 1. A kor vallási törekvéseiről újabban Henry Kamen: *Los caminos de la tolerancia*. Madrid 1967.

⁸ *De statu Reipubl. Hungaricae commentarii*. Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XVI. Pest 1866. 493—502. 1.

^{8/a} A krónika facsimile kiadása 1960-ban, Bp. 223. és 226. Székely történetírói színvonaláról Zsilinszky Mihály: *A magyar nemzeti történetírás kezdete*. Századok 1878. 784—789. 1. Vö. Endre Iglói: *Die ersten polnischen, ungarischen und russischen Berichte über die Entdeckung Amerikas*. Slavica IV. Debrecen, 1964.

ami mutatja, hogy ezt korszakalkotónak tartja. A gyarmatok spanyol-portugál felosztása után szól Amerigo Vespucciról, akiről az Újvilág nevet kapott, majd Magellan Ferdinánd érdemeit érinti és szól Alvarez brazíliai felfedezéséről és Cortesről. Ezután áttér Spanyolország és Portugália egyesítésére, amely II. Fülöp, „a legkiválóbb és leghatalmasabb király” idején ment végbe, és végül rátér az Újvilág felfedezését elhomályosító tényre, a vérbaj importjára:

„miként ezeknek az új földeknek csodálatos és csaknem isteni felfedezése a keresztény világnak örök dicsőséget hozott, éppúgy biztos az is, hogy azt az addig ismeretlen betegséget, mely először akkor vált ismeretessé, amikor a franciák — a gallok — háborút viseltek Olaszországban, s ezért nevét — morbus Gallicus — róluk kapta, hozzánk a földnek azokról az újonnan felfedezett részeiről hozták be, ahol, úgy tudjuk, általánosan el van terjedve.”⁹

Az Amerikáról való értesülések, ismeretek nem sokat gazdagodtak a vallás-háborúk, parasztháborúk és a Habsburgok, törökök elleni harcok hevében, a XVII. század első felében. A török elleni harcok kiemelkedő alakja, az elméletileg képzett író, Zrínyi Miklós, kinek könyvtárában több Amerikáról szóló munka volt, Brazíliát spanyol gyarmatnak veszi és olyan menedékhelynek tekinti, amelyre a magyaroknak ki kell vándorolni, ha nem tudják megoldani legfőbb létkérdésüket, a török kiűzését: „Úgy hallom Brazíliában elég puszta ország vagy, kérjünk spanyol királytól egy tartománt, csináljunk egy coloniát, legyünk polgárrá”.¹⁰ Amerika mint egy távoli, ismeretlen ígért földje a polgáriásodás gondolatával társuló fogalom is volt a XVII. század közepén Magyarországon. Erdélyben a nagy kortárs, a magyar puritanizmus vezető alaja, Apácai Csere János „Magyar Encyclopaediájában” a „nevezetes városok” sorában több mint 50 amerikai (köztük csak egy északi, kanadai) várost említ meg, többet közülük magyarosított névvel.¹¹ Művének történeti részében szűkszavúan csak ennyit találunk Amerikáról: „1492: Columbus Christoph az új világot találja.”¹²

Magyarországon nem kapott jelentősebb helyet a spanyol gyarmatok kérdése a teológiai—filozófiai vitákban, a reformáció és ellenreformáció összecsapásában, bár az ilyen irányú vizsgálódások még hozhatnak adalékokat. Nem ismerjük a cseh politikai gondolkodás kérdésünkbe vágó vonatkozásait. Lengyelországban több nyoma van annak, hogy a figyelem a spanyol gyarmati elnyomás tényeire irányult.¹³ Tulajdonképpen a főkérdés az, hogy Vitoriat követve kik tudják az európai gondolkodók közül a gyarmati terjeszkedést és az indiánok viszonyait a nemzetközi jog születő elvei alapján magyarázni?¹⁴ A salamancai iskola e téren elért pozitív eredményeit pl. a magyar ellenreformáció irodalma, noha ismerte a spanyol jogelméleti iskolát, nem használja fel. A barbárság-civilizáció kettősség, az emberiségnek az utóbbi felé való haladása szempontjából csak nagyon kevesen vetették fel az Újvilág problémáit Középkelet-Európában. Ezek közé tartozott Comenius.

A nagy pedagógus az egész emberiség civilizáltsága fokára való emelésének didaktikai oldalát hangsúlyozza ki, de időnként foglalkozik ennek politikai, sőt gazdasági feltételeivel is. Amikor a nemzetközi békebírárság feladatait sorolja fel, fontosnak tartja, hogy az egyes országok ne a többiek rovására elégtessék ki gazdasági szükség-

⁹ Legújabb kiadás: Istvánffy Miklós: *A magyarok történetéből*. Bp. 1962. 40. l.

¹⁰ Zrínyi Miklós *Hadtudományi munkái*. Bp. 1957. 402. l. Könyvtára Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Bp. 1954. 403. l.

¹¹ Legújabb kiadás 1959-ben. Bp. 285—286. l.

¹² Uo. 323. l.

¹³ J. Tazbir: *i. m.* 12—15. l.

¹⁴ E problémákra és az irodalomra Wittman Tibor: *Vitoriatól Suárezig. A XVI. századi spanyol államelmélet mérlege*. Filológiai Közlöny 1966. 1—2. sz. 53—66. l. J. H. Elliott: *i. m.* 45—46. l.

leteiket, „inkább külföldön gyarmatok alapításával kell arra törekedni, hogy biztosítsák az egész világ jólétét.” A következő mondatban óva int a spanyolok, portugálok, angolok és hollandok példájától, akik erőszakkal, háborúkkal oldották meg a kérdéseket.¹⁵

Anélkül, hogy Comenius e gondolatait elemeznők, elég utalni arra, hogy feltehetően az Újvilág gazdasága és lehetőségei adhatták a gyarmatok alapításának eszméjét. Amerika szervesen foglalta el helyét Comenius földrajzi világképében, amely nem több, mint „topografián alapuló chorografia”, egy jól rendszerezett nomenclatura.¹⁶ Öt kontinenst különböztet meg: Európa, Ázsia, Afrika, Amerika és Magellánica. Amerika lakói közül a mexikóiakat, peruiakat és a brazilokat említi meg, „Magellánica lakói mindeddig ismeretlenek előttünk.”¹⁷ Szerinte Amerika lakói valószínűleg Afrikához hasonlóan hamiták.¹⁸ A kontinens legnagyobb folyójaként a Maraňont említi.¹⁹ Európa, Afrika és Ázsia leghíresebb városai mellett Amerikában Mexikót, Cuzcót és Limát sorolja fel.²⁰

Amerika nem mellékes szerepet kap Comenius világképében. Nagyra értékeli az irányítót, melynek segítségével felfedezték a föld másik hemiszféráját. Szerinte ez tette lehetővé, hogy a népek, amelyek eddig egymástól elzárva éltek, most közlekedhetnek és javaikat kicserélhetik: „Gentes (prius seclusae, et ignoratae sibi invicem) jam possint colere communicationem utilitatum.”²¹ A világ e forradalmasító kiszélesülését fontosságához méltóan kiemelő Comenius nyilván a spanyoloknak ebben a folyamatban betöltött pozitív szerepére is gondol, amikor a legfőbb népek közül elsőként a spanyolokat említi: „Az Európa dicsőséges fejét, Spanyolországot lakó népek ismertek, mivel már a másik (előző) században tetteik révén híressé váltak.”²² A spanyol monarchia civilizációs szerepét tehát elismeri.

Az ő szemében Amerika népei barbárok. Elvi álláspontja a következő:

„A világ minden eleme adófizetője a művelt népeknek, és még a föld méhe sem rejtheti el tőlük kincseit (fémek, ékkövek, kövek stb.) A műveletlenek számára minden hiábavaló, sem a természetet nem tudják leigázni, sem emlőit használni, még akkor sem, ha ajándékai önként ajánlkoznak. A legjobb éghajlat, a legtermékenyebb föld, a hajózásra legalkalmasabb folyók kihasználatlanul hevernek: amint ezt az amerikai népeknél láthatjuk, akik a vadállatokhoz hasonló, durva életet folytatnak.”²³

A barbárság ismérveit Comenius nemcsak az amerikai primitív törzsekre alkalmazza, hanem a Kolumbusz előtti nagy indián civilizációkra is. Legalábbis ez derül ki mondatából, amely arra vonatkozik, hogy a mexikói nyelv, „amely a teljes amerikai barbárság állapotában jött létre” (in media Americanorum barbarie natam), többek véleménye szerint igen tetszetős. Ehhez hozzáteszi, hogy Acosta nagyon dicséri a perui inkák nyelvét is.²⁴ Másutt azt említi, hogy „amint írják, a barbár népek között, így Amerikában is, a nyelveknek megszámlálhatatlan sokasága van”, a szomszédok

¹⁵ Panorthosia, idézi Jean Piaget: *Jean Amos Comenius 1592–1670. Pages choisies*. Unesco. Paris 1957. 187–188. l. Josef Polišenský: *Jan Amos Komenský*. Praha 1963. 149–150. l.

¹⁶ Karl János: *A földrajz Comenius rendszerében*. Földrajzi Közlemények 1943. 131–134.

Uő: *Comenius földrajza*. Magyar Pedagógia 1942. 74–75. l.

¹⁷ *Janualis, Didactica Omnia* 2. köt. (1957, Praga) 536–537. l. *Schola Ludus*, uo. 951. l.

¹⁸ Uo. 538. l.

¹⁹ *Atrium*, uo. 636. l. *Schola Ludus*, uo. 951. l.

²⁰ *Janualis*, uo. 537. l. Nem említi városokat az *Atriumban* és a *Schola Ludusban*, uo. 936., 952. l.

²¹ *Janualis*, uo. 539. l. *Atrium*, uo. 640. l.

²² *Atrium*, 636. l.

²³ *De cultura ingeniorum*, uo. 76. l.

²⁴ *Novissima Linguarum Methodus, Opera Didactica Omnia*. I. köt. (1957) Pars II. 46. l.

sem értik egymást.²⁵ Egyik helyen megemlíti, hogy Acosta szerint 700 egymástól eltérő nyelv van Amerikában.^{25/a}

Acosta nevének említésével Comenius arról tett tanúságot, hogy az Amerikával foglalkozó irodalom nem volt ismeretlen előtte. *Joseph de Acosta* jezsuita atyának az Indiákról szóló írásai, mindenekelőtt klasszikus műve, a *Historia natural y moral de las Indias* a XVI. századi, Újvilágra vonatkozó tudományos ismeretek, az egész irodalom betetőzése volt.²⁶ Ennek az 1590-ben Sevilában kinyomtatott nagy tanulmányának 1596-ban már volt olasz, 1598-ban francia, holland és német fordítása, Comenius akár ezekhez, akár az 1605-ös és 1617-es német, akár az 1605-ös angol, vagy az 1590—1634 között kiadott latin fordításhoz fordulhatott. Műveiben azonban ennek nem találjuk nyomát, Acosta egy másik művét, a *De Procuranda Indorum Salute*-t idézi, amikor a birodalmi hódításnak a nyelvek terjesztésével való összefüggését tárgyalja.

„Ita *Guinacapa Rex Peru* subjectis numerosissimis gentibus *Linguam Cuscanam* (quae *Ingarum* appellatur, et *Quicham*) ita mandavit, ut hunc usque in diem permultae gentes particularibus idiomatibus separatissimae, hujus beneficio sese mutuo intelligant: teste Josepho Acosta, de procuranda Indorum salute, Lib. I. Cap. II. et IX.”²⁷

Acosta ezt a térítő tevékenységéből származó első írását Limában írta 1576—1577-ben, és egy 1581-ben írt tanulmányával, a *De Natura Novi Orbis*-szal együtt nyomtatta ki 1588-ban Salamancában. A két összekötött munka második salamancai kiadását 1596-ban követte a harmadik Kölnben (1596). A negyedik, a *De Procuranda Indorum* külön, a *Natura Novi Orbis* nélküli kiadását Comenius még nem használhatta *Linguarum Methodus*-ában, mivel később, 1670-ben látott napvilágot Lyonban.²⁸ Ezt azért kell kiemelni, mert szükségszerűen ismernie kellett a *De Procuranda*-val együtt publikált *De Natura Novi Orbis*-t is, amelyet Acosta spanyolra fordítva nagy műve, a *Historia* első két főfejezeteként adta ki. Ezekben a kitűnő jezsuita leírja az Újvilág földrajzi sajátosságait, főleg a forró égövön szülő élőlényeket osztja szét, és tárgyalja az őslakók eredetéről szóló feltevéseket.

Comenius műveiben sem a forró égövnek az emberre gyakorolt hatását tárgyaló részekkel,²⁹ sem az Újvilág emberének kérdéseivel, vallásával³⁰ stb. nem találkozunk. A XVII. század közepén az európai gondolkodásban már igen erős volt a klímaelmélettel párosult népkarakterológia, amely az egyes népek jellemvonásait a klímával magyarázza. Montaigne, Charron, Bodin, Botero, Campanella, sőt Tasso és mások a forró klímát az emberre ernyesztő hatású tényezőnek fogták fel, és legtöbbször az állhatatlanság, munkátlanság, gyávaság fogalmát asszociálták Amerika lakóival. Ez az ókorból átörökölt klímaelmélet a felvilágosodásig egyik olyan fő vitatere volt, amelyen az indiánokról szóló eszmecserék helyet fognak foglalni.³¹

²⁵ Uo. 34. l.

^{25/a} „Josephus Acosta solos Americanos septingentis (700) Linguis se discrepare testatur: quippe ubi vix aliqua paulo latior vallis habitetur, quae non proprio suo ita gaudeat idiomate, ut a vicinis non intelligatur”. Panglossia, *Johannis Amos Comenii De Rerum Humanarum Emendatione Consultatio Catholica*. Tomus II. Prae. 1666. 258. l. „Rex Peru” említése a *Panorthosiában*, uo. 529. l. Az „észak-amerikai” mexikói nyelvről és a „déli” inka nyelvről uo. 681. l.

²⁶ J. H. Elliott: *The Old World and the New*, 39. l. A *Historia* legújabb kiadása 1962, Mexikó. Acosta érdemeit jól foglalja össze a bevezetést író Edmundo O’Gorman: *Prologo*, különösen XLVII—LIII. l.

²⁷ *Novissima Linguarum Methodus*, i. m. 66. l.

²⁸ A kiadásokról *Historia Natural y Moral de las Indias*, Apéndice primero, I, II. LVII—LXIV. l.

²⁹ *Janualis*, LVI. *Geographia, Opera Didactica Omnia*. II. köt. 536—537. l.

³⁰ Uo. a törzsi vallásokról: *Gentilismus*, 582—583. l.

³¹ A. Gerbi: *La disputa del Nuevo Mundo*, 33—39. l. Fr. Meinecke: *Die Entstehung des Historismus*. München-Berlin. 1936. I. köt.

A másik csatorna, amelyen keresztül Amerika szervesen és döntő módon befolyt az európai gondolkodás tengerébe, az *egyetemeség modern felfogásának* születése volt. Amikor Jean Bodin Amerikáról ír, igyekszik elhalványítani az európai kontinenstől eltérő földrajzi vonásait, és kiemeli a föld két részének, az Újvilágnak és az Óvilágnak a legszerveesebb egységét. Innen következik a megállapítás, hogy „tous les hommes sont reliés entre eux et participent merveilleusement à la République universelle, comme s'ils ne formaient qu'une seule et même cité”.³² La Popelinière különösen kiemeli a barbár és vad népek bevonódását ebbe az új „universumba”, ahol a föld legkülönbözőbb társadalmi közel kerülnek egymáshoz.³³

Ez az a pont, ahol az Újvilág legmeghatározóbb szerepet kapott Comenius pedagógiai univerzalizmusának erősítésében. Amint említettük, rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít az iránytűnek, amely lehetővé tette a tengeri hajózást, az „alter Semiorbis” felfedezését és a föld népeinek közelebb kerülését egymáshoz. Idézzük szavait: „a societate eousque disclusae, sibique fando inauditae Gentes, mutuo jam consortio gaudere, et bona sua invicem communicare, valeant.” Eddig ismeretlen népek kapcsolódtak bele abba az emberi társadalomba, amelyben sorsközösség (mutuum consortium) uralkodik. Comenius ennek másik tartópillérét a környymotatásban, a kultúra terjedésében látja. Kíváncos célként a baráti érintkezést, a „közös kereskedelmet” (commercia mutua) jelöli meg.³⁴ A „commercia mutua” a világpiac polgári szemléletű értékeléséhez tartozik. Comenius azonban a megállapítás gazdasági tartalmát nem elemzi tovább, számára a „communicatio” és „commercium” egyik fő eszköz a világbéke eléréséhez és a barbárság-civilizáció dichotómiájának feloldásához.

Comenius kiadja az európai civilizáció hordozóinak a jelszót: „Ite in Mundum Universum”, menjetek az *egyetemes* világ minden tájékára terjeszteni az európai kultúra kincseit.³⁵ Külön említi Amerikát, amelynek Európa speciális okok miatt adósa. „Ti amerikaiak aranyotokkal és ezüstötökkel töltöttétek meg a mi Európánkat”, ezért is tartozik átadni a tudását az öreg Európa.³⁶ A barbárság eltüntetése az Újvilágban nem egyszerűen az európai kultúrmisszió része, hanem annak a kölcsönös egymásrautaltságnak a törvényeiből is következik, amely a különböző kontinenseket gazdasági szálakkal összeköti. Az *amerikai nemesfém* jelentősége így válik Comenius egyetemes civilizációs koncepciójának kissé rejtett, de élő és fontos elemévé. Érthetően nem foglalkozik részletesen sem didaktikai műveiben, sem az Emendatióban az európai-amerikai gazdasági kapcsolatok problémáival.

Összegezve megállapítható, hogy az Újvilág Comenius univerzalizmusának szerves és fontos része, emeltyűje lett. Nem történetileg, hanem „more pedagogico” dolgozta bele rendszerébe Amerika létét és ennek következményeit. Történetszemléletét didaktikai szempontok határozzák meg. A „historia universalis” az emberi okosság és ostobaság példatára³⁷, a múlt elbeszélése³⁸, a történelemtanítás pedig a memóriacsiszolás („memoriae exercitia”) eszköze.³⁹ Az egyes osztályok történelem anyagából egyedül az ún. „logikai osztály” emelkedik ki a technikai találmányok történetének tanítása révén.⁴⁰ Comenius történetírója mellett szorosan ott áll a

³² Jean Bodin: *La méthode de l'histoire*. Paris 1941. 298. l. Gerbi: i. m. 36. l.

³³ H. Hauser: *La modernité du XVIe siècle*. Paris 1930. 55. l. Vö. Gerbi: i. m. 36. l. 14. jegyzet.

³⁴ Lásd 21. jegyzet, Atrium.

³⁵ *De rerum humanarum emendatione*, id. kiadás II. köt. 257. l. Panglotta.

³⁶ *Panglotta bevezetése*, i. m. 252. l.

³⁷ *Schola Pansophica, Opera Didactica Omnia*. II. köt. 26. l.

³⁸ *Janua Linguae Reserata*, uo. I. köt. 291. l.

³⁹ Uo. 28. l.

⁴⁰ Uo. 43–44. l.

„kozmoográfus”, aki több mint földrajztudós: a kiszélesedett világkép közvetítője a művelődni akarók felé.

Amikor 1652. január 10-én Sárospatakon felhívja a magyar nemességet, hogy utazzék sokat és tanulja az „egzotikus nyelveket”, művelje magát, így folytatja: „Szíveskedjenek olvasni jó könyveket, történetieket és kozmoográfiaiakat, amelyek leírják a földkerekséget, benne Isten csodálatos alkotásait az emberi szorgalom különböző alkotásaival, a múlt századok változatos folyamatával és a dolgok változásaival együtt.”⁴¹ Egy olyan tudós és nagy pedagógus adta ezeket a tanácsokat a beszükkült látásmódú és műveletlen magyar nemességnek, aki a földet valóban gömbalakúnak látta, a két féltekét ugyanazon emberi világ szerves részeként tekintette, és „sub specie Orbis Terrarum” vetette fel a műveltség hordozói előtt álló feladatokat. Igaz ugyan, hogy Amerika mint antitézis, mint a barbárság világa passzív és alárendelt szerepet kapott ebben a koncepcióban, de éppen ezzel adott ösztönzést Comenius egyetemes célkitűzéseéhez, széles, az egész emberiséget átölelő terveihez.

A. Humboldtig Amerikát Európa nem tette rendszeres tudományos vizsgálat tárgyává. Ahogy O’Gorman találóan fogalmaz kiváló tanulmányában, a Kolumbusz utáni századokban (elsősorban a XVI.-ban) csak „feltalálták”, de nem fedezték fel az Újvilágot.⁴² A nagy morva pedagógus is a „feltalálók” sorában foglal helyet, és „találmányának” több más körülménnyel és ismeretanyaggal együtt az ad jelentőséget, hogy segített áttörni a nemzeti és európai korlátokat és ezzel jobban egyetemessé tenni a nevelésről, oktatásról alkotott nézeteit.

Tibor Wittman

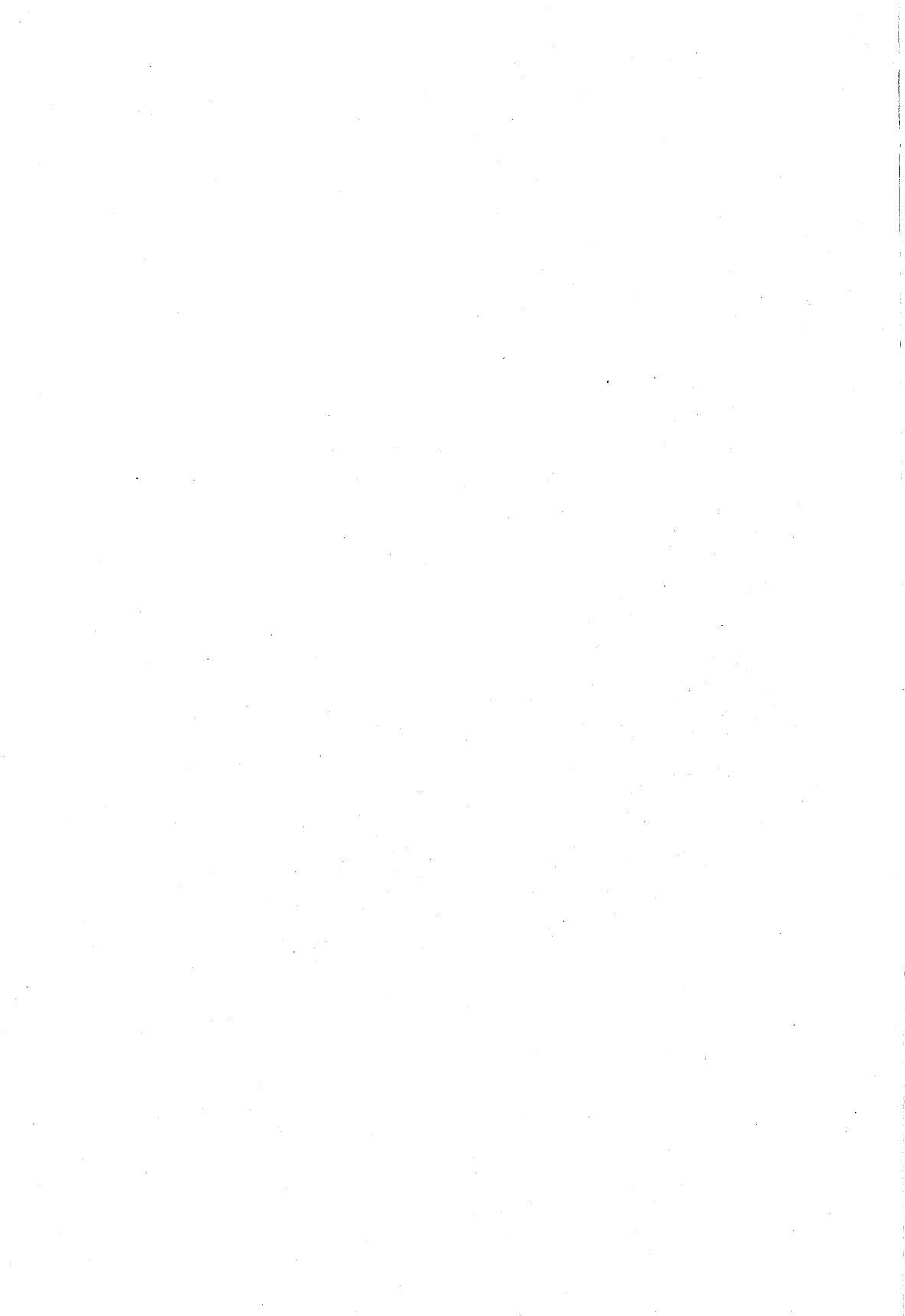
L’IMAGE DU NOUVEAU MONDE DANS LES OEUVRES DIDACTIQUES DE COMÉNIUS

La découverte des Indes et de ses civilisations réagissait d’une manière décisive sur la pensée européenne même dans les régions du vieux continent qui n’étaient pas en contact direct avec le commerce atlantique. Les idées de Comenius qui constituent une espèce de synthèse du XVIIe siècle, absorbaient et utilisaient l’existence des peuples non-afroasiatiques nouvellement connus. S’appuyant sur les informations données par le père Joseph Acosta il prenait les Américains pour des barbares dont l’élévation au niveau de la culture européenne était un des devoirs des nations les plus développées. En même temps Comenius reconnaissait les mérites de l’Amérique, avant tout l’importance des métaux précieux.

Sans l’Amérique le monde n’est pas complet, Comenius la prend grandement en considération quand il parle de la responsabilité des peuples civilisés. Ainsi s’élargit sa conception de civilisation vers un universalisme véritable dont l’essentiel est contre la dichotomie des pays développés et sous-développés et pour l’idée de la suppression des inégalités.

⁴¹ *Opera Didactica Omnia* II. köt. 755. l.

⁴² *La invención de América*. México 1958. (Amerikai kiadás 1961. Bloomington: *The Invention of America*).

TASI GÁSPÁR

— Adalékok XVII. századi fordítás-irodalmunk történetéhez —

A XVII. század szellemi áramlatainak vizsgálatánál Herepei János két kötetnyi adatközlő cikke nyomán tanultuk meg, hogy a reformáción belüli teológiai viták, vallási küzdelmek mögött társadalmi osztályok és rétegek ideológiai koncepciói mérköztek egymással.¹ Kulturális örökségünknek az európai művelődéstörténet összefüggéseibe való elhelyezéséhez azonban szükséges, hogy a poláris erővonalaknak ilyen aprólékos megfigyelését a merőben ellentétes tábor irányába, az ellenreformációs törekvések képviselői felé is kiterjesszük. Ezt indokolja, hogy a század folyamán történő egyre erőteljesebb felvonulásuk nemcsak polémiát, hadakozást hozott, hanem olyan feszültségeket is sarkított, amely a hazai gondolkodás, a művelődés, az iskolázás, a nyelv vagy akárcsak a természettudományos ismeretek előrehaladásában is mindegyik táborban egyaránt versenyre indítóan hatott. A szakirodalomban sok szó esett az ellenreformáció reprezentáns képviselőiről. Mellettük azonban olyanokra is szeretnénk figyelni, akiknek eddig talán csak nevét ismertük. Ezek közül az alábbiakban három jelentéktelennek látszó nyomtatvány fordító-szerzőjét, Tasi Gáspárt mutatjuk be.

Személyéről Szinnyei József úgyszólván semmit sem tudott. Katolikus papnak tartotta és Szabó Károlyra utalva felsorolta munkáit.² Adatát minden kritika nélkül Pintér Jenő is átvette irodalomtörténetébe.³ E tévedés azért is bántó és feltűnő, mert e szerzők előtt a történetírás hivatott művelői, sőt az irodalomtörténet is sok részletadatot már publikált Tasiról. Így elsősorban Ipolyi Arnoldot kell említenünk, aki Nyári Krisztina-életrajzában röviden össze is foglalta mindazt, amit három fordított könyvéből a szerzőre feljegyzésre méltónak talált. Élete körülményeiről, kilétéről, egy lapalji jegyzetben azt is közölte, hogy 1634—1647 között a szepesi kamara tanácsosa — „buzgó katolikus világi férfiú” — volt, aki előbb Nagyszombatban, majd a sárosmegyei Töltszéken, Szepes közelében lakott.⁴ Klaniczay Tibor a magyar barokk irodalom áttekintésében Tasi Gáspárt mint a legelső Nyári Krisztinának dedikált mű szerzőjét, valamint a legkorábbi hazai Bellarmino-fordítás kiadóját tartotta számon.⁵ — További, eddig figyelembe nem vett egykorú források alapján életéről még azt is megtudjuk, hogy sárosmegyei birtokos táblabíró volt, aki a szepesi kamaránál töltött szolgálatát egy időre megszakítva Eszterházy Miklós nádor bizalmas diplomáciai feladatokra küldött titkáráként is működött.

Neve először a szepesi kamara hivatalnokai között tűnik fel, ahol 1613-ban helyettes titkár (vicesecretarius), majd hosszabb szünet után az 1630—1638. években kamarai tanácsos és egyben titkár (et consiliarius et secretarius officii praefuit) volt. Kamarai működésének második idejében, az 1630-as évektől a Bethlen-hadjár-

¹ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. I—II. köt. Bp.—Szeged 1965—1966. Vö. MKSze 1970. 269—270.

² *Magyar írók élete és munkái*. XIII. köt. Bp. 1909. 1331—32.

³ *Magyar Irodalomtörténet*. III. köt. Bp. 1931. 108.

⁴ *Bedegi Nyári Krisztina*. Bp. 1887. 98—99.

⁵ Klaniczay Tibor: *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961. 407.

rat után újjászervezett, és elsősorban a helyi birtokos nemesek közül összeválogatott hivatali testületnek volt tagja. 1638-ban az országgyűlés adó-perceptorai tiszttségétől mentette fel. 1647/1648 fordulóján „Thassy Gaspar tábla bírása” egyike volt azoknak a királyi követeknek, akik Eperjesen az erdélyi fejedelem küldötteivel a linzi békekötés végrehajtásáról tárgyaltak. 1647-ben az országgyűlés az adóbeszedők, a dicatórok összeírásával bízta meg.⁶ Sárosmegyei birtokos nemessége mellett szól nemcsak, hogy 1639/1640-ban kiadott két munkáját Töltszéken keltezte, de az is, hogy családjának neve a XVII. század első felében a sárosmegyei jegyzőkönyvekben gyakran szerepel.⁷

Tasi közhivatali pályájának a szepesi kamaránál töltött két ismertetett szakasza közötti idő a királyi Magyarország történetének meglehetősen zavaros korszaka volt. Erre az időre esnek Bethlen Gábor erdélyi fejedelem hadjáratai (1619—1624), amikor is a királpárti nemes urak nyugat felé húzódtak birtokaikról és a közigazgatás részben a fejedelem emberei kezébe került. Tasi Gáspár a hadjárat megkezdése előtti hónapokban Bethlennel levelezésben állott. Úgy látszik, a fejedelem jóindulatát akarta megnyerni ahhoz, hogy neki ajánlhassa Forgách Ferenc híres históriájának tervezett kiadását. Erről szól 1619. július 7-én kelt levele, amely írójának nemcsak humanista műveltségéről, de hazafiúi érzelmeiről is tanúskodik. Benne a török elleni küzdelmet egykor annyira sürgető, magyar politikát folytató Forgách Ferencnek három-négy másolatban közkézen forgó kéziratára igyekezett Bethlen Gábor figyelmét felhívni.⁸ Hogy ennek a nevezetes történeti kéziratnak kiadása milyen akadályokba ütközött, könnyen elképzelhetjük. A néhány hét múlva megindult hadjárat zűrzavarában a terv végleg meghiúsult. 1619 második felében pedig Tasi Gáspár is az ország nyugati felébe, feltehetően Nagyszombatba költözött.^{8/a}

A huszas évek végétől az 1624-ben nádorrá választott Eszterházy Miklós udvarában találjuk. Mint a nádor titkára 1627. július 18. és augusztus 11. között követségben járt a budai pasánál. Fennmaradt útinapló jellegű jelentése, amelyből kitűnik, hogy küldetésével bizalmas feladatot teljesített: a megszakadt szőnyi béketárgyalások folytatását kellett előkészítenie és a pasát az erdélyi fejedelemtől elidegenítenie.⁹

⁶ Vö. Fallenbüchl Zoltán: *A szepesi kamara tisztviselői a XVII—XVIII. században*. Levéltári Közlemények 1967. 197, 200 és 222. — A Tasi Gáspárra vonatkozó hivataltörténeti adatok, megjegyzések megtalálhatók: Scepusiensis Camerae Status Personalis 1604—1770. OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 954. 7b és 9a lapokon. — Az 1638. és 1647. évi országgyűlési cikkeket említi: Nagy Iván: *Magyarország családai*. XI. köt. Pest 1865. 138. — Eperjesi követi szerepléséről lásd: Kemény János *Önéletírása és válogatott levelei*. kiad. V. Windisch Éva. Bp. 1959. 315—316.

⁷ Tóth Sándor: *Sáros vármegye monográfiája*. I. köt. Bp. 1909. 463.

⁸ A levelet közli: *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores*. Vol. XVI. Kiad. Toldy Ferenc. Pest 1866. LXXXVI. — A levél idevágó része így hangzik: „Porro ad rationem huius mei scripti quod adtinet, Serenissime Princeps, absit ut tanti Viri et Antistitis elegantissimis scriptis dedicationem praefigam. Haud me tali dignor honore. Erit, scio, a fide, magna sane et praecipua in Historico virtute, Serenitati vestrae commendatus. Sed cum anno superiore vir quidam nobilis ex Familiaribus Inclutae Aulae Serenitatis Vestrae apud me hic Cassoviae existens in hunc auctorem, quem antea nunquam viderat, incidisset, et in Transilvaniam reversus Serenitati Vestrae commendasset, eius desiderio Serenitatem Vestram teneri aliquoties intimavit, atque ad describendum literis suis hortatus est. Huius enim tam insignis Auctoris, et de gente nostra meritissimi scripta, vix tria, quatuorve (quod sciam) exemplaria manuscripta ab interitu vindicant”

^{8/a} Későbbi erdélyi kapcsolatainak (ld. pl. 1638. évi jelentését Rákóczi György udvarából: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* X. 168—174.) és egész hivatali-diplomáciai tevékenységének elemzése nem lehet e cikk feladata. Annyi már most is bizonyosnak látszik, hogy belpolitikai szerepe is volt (pl. a Császár-féle fölkelés ügyében gyakran jár el, vö. Makkai László: *A kuruc nemzeti összefogás előzményei*. Bp. 1956. 155—207, 242—272.) — K. B.

⁹ A követi jelentést és útinaplót kiadta: Szalmon Ferenc: *Két magyar diplomata a tizenhetedik századból*. Bp. 1884. Később is járt török követségben. Egy titokzatos-sikertelen útjáról számol be (1630-ból) Borsos Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig*. Kiad. Kócziány László. Bukarest. 1968. 420.

Tasinak nagyszombati, illetve a nádor udvarával való kapcsolata mellett szól az is, hogy a nagyszombati jezsuita kollégium matrikuláiban rövid időre kétszer is feltűnik egy-egy Tasi nevű diák: 1617-ben a syntaxisták között *Benedictus Tassi* és 1629-ben a retorikai osztályban *Casparus Thassy Ungar. Gyöngyösi*. Ezek rokonai, talán fiai lehettek és az utóbbinál a hely megnevezése talán családja eredeti származási helyére, Gyöngyösre utal.¹⁰

Három nyomtatásban megjelent munkáját ismerjük. Az első nádori titkársága idején, 1627-ben Bécsben, a másik kettő pedig már a kamarai hivataltól való távozása után — 1639-ben Bártfán és 1640-ben Pozsonyban — jelent meg. Az első címlapján ezt olvassuk: *Lelki Kalendarium, az-az Tizen-ket elmelkedes, az esztendőnek tizenkét hónapra, úgy rendeltetett, hogy minden-nap egy-egy czikkelyről elmélkedhessünk; a' Vétkeknek ki-irtására, és lelkünkben a' jószágos erkölchöknek bé-öltására, igen szükséges és hasznos.*¹¹ A nyomtatvány Matthäus Formica bécsi műhelyében készült. A címlap hátoldalán egy fametszeten az elmúlás jelvényeit, a homokórát és koponyát tartó gyermek alakja látható. Ez a képcske a Formica-műhely kiadványaiban másutt is, így Balassi Bálint *Istenes énekei*-nek első kiadásában is felbukkan. Sőt megtalálható Lépes Bálintnak Prágában, Pavel Sese (Sessius) műhelyében 1615-ben kinyomtatott *Imádságoskönyv*-ében is.¹² Tasi könyvecskéjét tehát Bécsben alighanem már azzal a felszereléssel készítették, amely Ferenczffy Lőrincz királyi titkár vásárlásával Prágából került Bécsbe Michael Rickhes nyomdászhoz, aki 1627-ig Formica műhelyében dolgozott. A fametszetű kép fölött az ószövetségi Prédikátor könyvéből vett idézet olvasható: *Mindennek ideje vagy* (Eccles. 3,1). Majd alatta a következő négy hexameteres sor, amely Tasi verselési ügyességéről, készségéről tanúskodik:

Múlnak az esztendők, napok, órák folyva sietnek,
Hólnapok el telnek, nem várnak senkire semmit.
Oh ne mulass te-is hát: chelekedgyel jó hevenyében.
Nem tudod-e ha ma vagy az hólnap ninc meg-igérve.

A kép, a felirat és a vers ilyen együttese nyilván a kor divatja szerinti embléma szabályának tett eleget.

A következő lapon kezdődik a fordító ajánlása Eszterházy Miklós nádor feleségének, Nyári Krisztinának. Ez az elemi földrajzi-csillagászati ismeretekből kiindulva az idő számításáról, múlandóságáról szól és bölcselkedő-moralizáló gondolatokat tartalmaz.¹³ De azt is megtudjuk innen, hogy Tasi e könyvecskét németből fordította: *Igy azért, Nagyságos Aszszonyom, az üdönek fő haszna és vége a' Lelki dolgok, és azoknak keresése lévén: én-is ez Vj esztendőnek, kezdetiben, akarám Nagyságodat egyebek-előtt egy Lelki Kalendariummal meg-ajándékozni, kit én Német nyelvből régen fordítottam vala Magyarrá.* A könyvecske német eredetijét nem ismerjük.

¹⁰ Matrica Gymnasii Academiae Tyrnaviensis ab a. 1616. ad a. 1693. pag. 6b, 31a. Mikrofilmje a MTA Könyvtárban B 1514 jelzettel. — A család története az irodalomban ismert adatok alapján nehezen követhető. Tasi Gáspár valószínűleg a legnépesebb, a „miskei és monostori” előnevet viselő ághoz tartozhatott, amelynek eredetileg Nógrád- és Heves-megyében voltak birtokai. Vö. Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. X. köt. Bp. 1931. 316.

¹¹ RMK I. 559. — Unikum-példánya a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Ebben Tasi Gáspár egyik késői neves olvasójának emlékét is megtaláljuk. A példány a XVII. században még a trencsényi jezsuita kollégiumé volt, ahonnet valószínűleg a II. József-féle abolícióval kerülhetett Pestre. Az akkori könyvtáros jegyezte be a könyvecske végére: *Virág Benedek által meg által olvasta ezt a könyvecskét Majusban. 1803. Pesten.*

¹² RMK I. 458. — Varjas Béla: *Balassa Bálint istenes énekeinek első kiadása*. Bp. 1940. 23. kép.; Jenei Ferenc: *Ferenczffy Lőrinc nyomdájának történetéhez*. MKSze 1961. 301—330.

¹³ Az idő, az örökkévalóság, a „négy végső dolgok” filozófiájának barokk divatját Nyéki Vörös Mátyás műveivel kapcsolatban Klaniczay Tibor vizsgálta: *i. m.* 387—392.

Számunkra azonban itt fontosabb, hogy a bevezetés Tasinak általános teológiai—filozófiai tájékozottságáról, olvasmányairól tesz tanúságot. Többször idézi a Bibliát, egy helyen pedig Sz. Bernard Doktornak *Sermones ad Scholares*-át. Amikor pedig arra keres citátumokat, hogy a régi Pogány Bölcek-is nagyra böcsültették velünk az üdöt, zárójelbe tett utalásaiból kiderül, hogy Senecát egy teljes kiadásból ismerte, a görög Theophrastos egy mondását pedig Diogenes Laertiusnak *De vita et moribus philosophorum libri decem* című művéből vette.¹⁴ Tasi ezt az ajánlását 1625. augusztus 10-én Nagyszombatban írta és művecskéjét a következő újesztendőre szánta ajándécul úrnőjének.

Maga a mű tulajdonképpen apophtegma (erkölcsi mondás)-gyűjtemény. Az év tizenkét hónapja szerint, a hónapok minden napjára egymondatos, elmélkedésre alkalmas tanítást tartalmaz. Minden hónapnál címként annak nevét és a napi igazságok sorát egy témakörbe foglaló feliratot találunk. A napok számának megfelelő, sorszámmal ellátott rövid mondatok után kétsoros vers olvasható. Példának a januári, az ember végső dolgairól szóló teológiai tanítást kifejtő első fejezet néhány sorát idézzük:

IANVARIVS.

Bóldog-aszszony hava.
Az embernek Testi nyomorúságarol.

1. Gondold-meg, hogy a' kezdeti minden Nemességnek, por és hamu.
2. Elmélkedgyél róla, hogy te, chak kevés esztendővel ez-előtt semmi vóltál.
3. Mi-képpen Isten téged chak az ő ingyen-való irgalmából teremtet.
4. Nem kövé vagy fene-vaddá, hanem emberré.
5. Hogy a' bünöknek rutságában fogantattál...

[majd a végén a verses összefoglalás:]
Eredeted, és a' véged,
Isten mondgya, hamu néked.

A kalendárium-rész után egy hosszabb, tizenkét részből álló versezet következik: *Üdvösséges emlékeztetések a' napnak tizen-két órára*. A tizenkét páronként rímelő, nyolcasokból összeállított, különböző terjedelmű strófa erkölcsi tanítást ad az óra minden egyes ütésére. Feltételezhető, hogy Tasi ezeket is mintájából fordította; forrását azonban ennek sem ismerjük. Reá vonatkoztatható megfigyelésként levonható, hogy a poétikai iskolázottságon alapuló versfaragó készségnek, mesterségnek birtokában volt. Íme a tizenegyedik szakasz, amely a szőlőjébe béréseket fogadó gazda evangéliumi példáját (Mt 20, 1—16) idézi:

Tizen-eggyet mikor hallom,
A' chelédes embert látom
Hogy ki-mégyen mivesekért
A' piacra munkásokért;
Talál sokat henyélésben,
'S hija őket szőlejében:
Küldi őket a' dologra,
'S méltóztattya jutalomra. [64. lap]

A következő, második könyvét is németből fordította Tasi. E műve tárgyát, tartalmát már a címe is eléggé elmondja: *Öt rövid predikátzio, husz színes okokrul*,

¹⁴ Az idézett helyen ez olvasható: *Sőt még a' régi Pogány Bölcek-is nagyra böchültették velünk az üdöt. Teofrastus (Laert. lib. 5.) leg drágább költségnek mondotta lenni, mert mindent helyére állíthatni, chak az üdöt nem.* Diogenes Laertius művében (számos kiadása közül: Basileae 1524. 166.) latinul ezt találjuk: *Habebat [sc. Theophrastus] et illud semper in ore: Sumptus preciosissimum tempus est.*

miért nem akarnak most némely emberek catholicusokká vagy (a' mint ők szóllanak) pápistákká lenni. Mellyeket Bambergában Sz. Mártonnál predikállott; most pedig azoknak, kik kételkednek mellyik Hitre kellessék hajolniok, *Lelki hasznokra nyomtatásban ki-bochátott, Feuktius Jakab, Sz. irás doctora, és a' bambergai püspök suffraganeussa. Magyarra pedig fordított Tasi Gaspár. Es ki-nyomtatattatta Posonban, M.DC.XL. esztendőben.*¹⁵ A címlapon levő impresszum szerint tehát Pozsonyban 1640-ben nyomtatták. A Lósi Imre esztergomi érseknek, Pázmány utódjának szóló ajánlása azonban Töltszéken, 1639. július 23-án, tehát fél évvel a Bellarmino-fordítás ajánlása előtt kelt. Eredetije *Fünff kurtze Predigen* címmel 1574-ben Kölnben jelent meg. Szerzője a németországi ellenreformáció egyik korai képviselője, Jacob Feucht (1540—1580) világi pap, az ingolstadti egyetem rektora, majd bambergi püspök volt, aki több posztillás kötetet írt és többek között az idősebbik Lukas Osianderrel (1534—1604) egész sor nyomtatott iratában polemizált.¹⁶ Tasi fordítását Thienemann Tivadar a XVII. századból az egyetlen németből fordított hitvitázó kiadványnak tartotta.¹⁷ Ez a mű jól beleillik a pozsonyi-nagyszombati jezsuiták vagy Eszterházy nádor missziós papjai által kiadott és a protestánsok, elsősorban a főurak rekatolizálását célzó művek sorába.¹⁸ Tartalmi, nyelvi sajátosságainak vizsgálatára itt nem térhetünk ki. Tasi Gaspár egyéni világát amúgy is leghívebben az ajánlása tükrözi. Irodalomtörténeti szempontból ebben különösen figyelmet érdemel az a dilemmája, amely az eredeti magyar művek vagy pedig az idegen nyelvből készített fordítások hasznosabb voltát mérlegeli:

Méltó kérdés lehet, Nagysagos Uram, hasznos-e Uj Könyveket írni Magyarul, vagy fordítani más nyelvekből? Mert ha valaki, tudománya és neve terjesztésére, tágasb és szélesb mezőnek véli az új könyvek szerzését: vallyon ki talál jobban azoknál, a' miket ennyi sok Szentek és Bölchek megírtak? a' vagy, mi ujat mondhat, a' mi régen meg nínchen mondvá? a' vagy michoda sokszor egyébb az Uj könyv, más rendbe vétetett, és más-képpen ki-mondattott ugyan-azon dolgoknál?

Tasi az egykorú ajánlásokban gyakran felbukkanó, közhely számba menő toposzból indult ki. A továbbiakban azonban az eredeti művek írását és az idegen szerzők fordítását egyaránt értékelve leghasznosabbnak azoknak az íróknak műveit tartotta, akik a reformátorokkal, az újítás értelmi szerzőivel közvetlenül szállottak harcba, vitába. Ezért is esett választása Jacob Feucht könyvére, akit úgy látszik egyéb írásaiból jól ismert.

Vallyon nem illendő-e, hogy a' honnan származott eredeti e' mi Országunkra némellyikének; ugyan-onnan vegyük, tudós, bölch, és Isten-félt emberek értelmét-is? michoda kezdetek, michoda előmenetek, michoda bölchök vólt; és mit tartottak honnyokban-is felölök? Azért, az ilyen Tudósok-közzül, Német-Országban nem utolsó lévén, e' kis Írásnak, és sok több hasznos Könyveinek szerzője: minekutánna ezt egy böchületes Ur, ez-előtt egynehány

¹⁵ RMK I. 705. — Példányai az OSzK, a MTA Könyvtárán és a budapesti Egyetemi Könyvtáron kívül még a szegedi Somogyi Könyvtárban is megtalálhatók.

¹⁶ *Lexikon für Theologie und Kirche*. Bd. III. Freiburg 1931. 1021.

¹⁷ ItK. 1932. 32.

¹⁸ Megerlíttük, hogy Tasi e fordításában is rejtőzik egy rövid, négy soros vers. Feucht nyomán a niceai zsinat hitvallásának a képek tiszteletére vonatkozó versbefoglalt tételét így idézi: *A' mit te látsz, Kép az, nem ISTEN: | De jelentetik azzal ISTEN. | Nézzed a' Képet: de a' Képben, | Chak ISTENT imádgjad elmédben.* A latin megfelelőjét Antoine Frédéric Ozanam a vellei Szent Márk-katedrális egyik Megváltó-képének felirataként idézi: *Nam Deus est quod imago docet; sed non est Deus ipsa, | Hanc videas, sed mente colas quod nascis in ipsa.* Ozanam könyvének német kiadása jegyzetben még egy magyar vonatkozást is számontart: *So liest man auch in einer Kirche in Ungarn, unter einem Crucifixe aus jüngerer Zeit: Non istum | Sed per istum, | Ad Christum.* (*Italiens Franciskaner-Dichter im dreizehnten Jahrhundert*. Münster 1853. 17.)

esztendővel kezemhez juttata-vólna, nem szeghettem kedvét, hogy Magyarra ugyan akkor nem fordítanám. Kinek azután halála történvén, hogy ezen-valo kichiny munkám semmissé ne lenne, hanem használhatna az együgyűeknek e' mi Hazánkban-is: magam ki-nyomtattam.

A saját költségén kiadott könyvét az esztergomi érseknek, Lósi Imrének ajánlotta, amit a maga világi voltának mentegetésével így fejezett be:

Rendetlen dolognak is tartottam, ha annak, Nagyságodra bízott Fegyver-házában, hire-akarattya-nélkül, chak nyultam-vólna is valamelly fegyveréhez.

Az *Öt rövid predikátzio* fordítását Tasi saját bevallása szerint hosszabb ideig őrizgette és nyomtatása is, az imént idézett dátumok tanúsága szerint, hónapokig tartott. Így eshetett azután hogy másik fordítását, amelynek ajánlása későbbben kelt ugyan, a frissebben dolgozó bártfai nyomdában Klösz Jakab még 1639-ben kinyomtatta. Ennek címlapján ezt olvassuk: *Elménknek Istenbe fő-meneteléről a' teremtet állatok garádichin Robertus Bellarminus Jésuiták rendiből-való Cardinal könyvechkéje.*¹⁹ Tasi a közel ötszáz lapos nyolcadrét kötetben Roberto Bellarmino olasz jezsuita biborosnak (1542—1621) *De ascensione mentis in Deum per scalas rerum creaturarum opusculum* című, először 1615-ben Rómában megjelent apologetikus művét fordította le. Korának e népszerű hittani könyve az alapvető dogmatikának azt a tételét fejtegeti, amely az Istennek a teremtet, az ember számára érzékelhető világból való felismerhetőségét tanítja. A tárgy szükségessé teszi a korabeli természettudományi ismeretek összefoglalását, az arisztoteleszi-skolasztikus természetfilozófiai gazdag terminológiájának használatát. A fordítás munkája tehát Tasinak egész iskolázottságát, műveltségét próbára tette és a szavak tartalmát, fogalmi jelentését híven visszaadó fordítás szempontjainak tudatos kialakítására is készítette. Minderről az Eszterházy Miklós nádornak címzett és Töltszéken 1639. december 17-én kelt ajánlásában így nyilatkozott:

Látván azért én-is sok Hiveit Istennek, a kik vagy ugyan nem értik Deákul ezt a könyvechét, vagy nem annyira hogy inkább magok nyelvén ne olvasnák, Magyarra fordítottam és közönséges javokra, magam ki-nyomtatattván, Nagyságod méltóságos neve s őltalma alá ajánlottam. Mint hogy pedig úgy hozta a benne foglalt Istenes dolgok állapotja néhól, hogy nem mind olly közönséges szókkal lehetet írva, a minémük köztünk a mindennapi beszédinkbe forganak; vegye eszébe, kérem a kegyes Olvaso, hogy ollyan helyeken afféle Deak szókat a könyv szélire jegyzettem a végre, hogy noha én mentül-közeleb férkezhettem azok értelme kimondásához Magyarul, úgy mondtam-ki: mind azáltal ha ki értelmesben ki mondhattya, ne kellessék a Deákban keresni, hanem a könyv szélín talállya. De vegye azt-is eszébe, hogy ez illyen Deák szók és terminusok közzül vannak ollyak-is, melyeket ha ugy mondana-ki ember magyarul a mint a szók értelme vagyon magokba, igen távul járna azoknak értelmétül: Példának okáért hozok elő egyet: Deus est actus purus: Ha szórul szóra így mondom-ki: Az Isten tiszta chelekedet, és azon a szóchkán (tisztá) értem a tisztaságot, egy-chenpyire nem találom értelmét, mert nem azt, hanem sokkal külömb értelmű mélyeb dolgot térszen, a mint ot megteczik.

A könyvet végiglapozva, csupán csak a marginális megjegyzések nyomán a magyarra fordított teológiai, filozófiai és természettudományos műkifejezéseknek egész szótárát gyűjthetjük össze. Ezek között sok szerencsésen megválasztott magyar kifejezés, körülírás akad. Itt példaként csak néhányat idézünk zárójelbe téve a marginális magyarázatot.

Az emberi test és a körülöttünk levő világ fogalmait magyarázzák a következők: „Az emberi testben menyi inas-hus (=musculi) vagyon”; „A holt test-metelő, és fel-bonto Doctori mesterség (=anatomia) [5. l.]; Mert ha valaki a Nap fel-keltire, vagy le-szállására akar vigyázni, főképpen kies helyen, a hól a föld környül tágasabnak látczik az ég övedzése

¹⁹ RMK I. 687. — Példányait Budapesten az OSZK és a MTA Könyvtára őrzi.

(=horizon)” [185–6. l.]. Megmagyaráz, körülír idegen országokban megcsodált emberi alkotásokat: „Mit mondjak az építő mesterségről? ki ne chudállyá a friss Palotákat, Templokat, városokat, várakat, játék és pálya s-küzködés-néző helyeket (=amphiteatrum), négy-szegül hegyessen föl rakott kö-alkotmányokat (=pyramides) és föl-emelt kö-oszlopokat (=obelisci)?” [221. l.]. Az élőlények világában magyar terminussal különböztet a fajok és egyedek között: „A föld színén pedig hány-féle nemű s-formájú (=genera, species), és mindenik nemből menyi sok külön-számu (=individua) füvek, kőrök, chemetek, fák és palánták?” [38. l.]; „Mind-az-által magok között minnyájan egy-mástul nem-chak egyenként-való szám-tételekkel (=individualis numerus), hanem ugyan lelki nemekkel-is különböznek (=specifica forma)” [44. l.]. A mai értelemben vett pszichológiai alapfogalmakhoz sorolhatók a következők: „A lélek sok dolgok nélkül szűkölködik hogy az ő értelmének állapattját gyakorolhassa, úgy mint, valamellyik érzékenysége-alá vetet dolog (=objectum) nélkül, és arrul való kép (=species) és képölködés, és annak a képnek elméjében-való forgatás-nélkül (=phantasma) [216. l.]; Akarom az Istent figyelmetesen imádnom, és parancholok az én képölködésemnek (=imaginatio) midőn az imádsághoz kezdek hogy sohová ki ne vándorollyon es engem más gondolatokra ne vonnyon” [225. l.]. Az arisztoteleszi kategóriák és az okok is lépten-nyomon előfordulnak: „szerző-ok (=causa efficiens), eredet-példájok-beli ok (=causa exemplaris), végső-ok (=causa finalis) [289. l.]; okok, mind a mellyek szükségképpen-valók (=causa necessaria), okok, mind a mellyek történetbeliek (=causa contingens), a szabad-akarattul függő okok (=causa libera) [341. l.]; eszköz-béli-ok (=causa secunda)” [369. l.]. Tasi olykor a legelvontabb definíciókat is terminusaival az etimológiához vagy a filozófiai nyelvhez, gondolkodáshoz szokott fül számára még ma is érthetően tudja visszaadni: „Semminémű állattul nem vészen az Isten léte, mert az Istennek ugyan valóságában-jár az, hogy légyen és ugyan-azon-ő valósága, vagyonsága-is ő néki (=de Dei essentia est, esse et ipsa essentia est eius existentia)” [103–4. l.].

A példákat tovább is szaporíthatnánk. Az olvasmányos, a polemizáló hadakozás helyett inkább a szemlélődő meggyőzés útját kereső Bellarmin-mű gondolatmenete, tartalma természetesen nem Tasié. Eredetiségét itt is az ajánlásban és a szakkifejezések, a terminusok megmagyarításában, fordítási szempontjaiban érhetjük el legközvetlenebbül. Ezeknek származását, eredetiségét sem kutathatjuk most. Érdemes volna megvizsgálni, hogy szóalkotási kísérletei, körülírásai miként tükröződnek a korbeli fordítás-irodalomban.²⁰

Az ellenreformáció hazai irodalmának ösztönzői között jelentős tényezőként a királyi hivataloknak, a kancelláriának és a kamaráknak körét is számoltartjuk.²¹ Ennek hatására születtek meg a XVII. század első felében a prágai nyomda magyar kiadványai, elsősorban Lépes Bálint püspök-kancellár munkái. Ide tartoznak a ferences Kopcsányi Márton perikópás-könyvének kamarai hivatalnok mecénásai.²² Ezt a

²⁰ A fordítási törekvésekre vonatkozó elvi nyilatkozatokat a XVII. század harmincas-negyvenes éveiből Tarnóc Márton vizsgálta (Laskai János *Válogatott művei*. Bp. 1970. RMPE II. 15–16.) Az általa kialakított képet Tasi könyveiből megismert idézetek a katolikus ellenreformáció irányában tovább szélesítik.

²¹ Vö. Klaniczay: i. m. 380–383. — A kérdést sommásan az irodalomtörténeti kézikönyvben Bán Imre foglalta össze: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 125.

²² Kopcsányi Márton perikópáskönyve első kiadásának (Bécs 1616. RMK I. 461.) az OSzK példányai között két variánsa van, amelyek az első ív szedésében különböznek. A címlap szövege mindkettőben azonos és a nyomtatás helyéül mindkettő Bécsét tünteti fel. Ennek ellenére a variánsban a címlap és az egész első ív a pozsonyi nyomdában készült, amint ez a betűtípusok és nyomdászok vizsgálatából kiderült. Ennek pedig a következő a magyarázata. Az első íven található a latin ajánlás a pozsonyi magyar-kamara mecénás-tisztviselőihez, valamint az olvasókhoz intézett magyar előszó. A két variánsban ezeknek szövege lényegében azonos, csupán az ajánlás címzettjeiben, a pozsonyi magyar kamara tisztviselőinek sorában és rangjában van változás. Az első variáns címzettjei hethesi Pethe László tanácsos, a magyar kamara prefektusa, inkei Lóránth Ferenc és petőczy Nagymihályi Ferenc tanácsosok, Keresztes János és Szentkereszty Jakab kamarai titkárok. A második variánsnál Pethe László tanácsos, a kamara prefektusa, Lóránth Ferenc és Nagymihályi Ferenc tanácsosok után az ugyancsak tanácsossá előlépett Kerekes János és az újonnan tanácsossá kinevezett Hermann Frigyes neve olvasható; ezután következik Szentkereszty Jakab titkár és Schifferer Mátyás perceptor. A hivaltörténeti dokumentumok alapján megállapítható, hogy az említett

kört képviseli a kiadó-nyomdatulajdonos Ferenczffy Lőrinc királyi titkár is, akinek nyomdavasárlását fentebb idéztük, és akiről nem tartjuk kizártnak, hogy a *Lelki Kalendárium* megjelentetésében is részes volt. Ennek a körnek ritka világi képviselőjeként tarthatjuk számon Tasi Gáspárt is. Három itt megismert munkájából körvonalazható az a műveltségi bázis, amely a diplomáciai feladatok végzésére is alkalmas, a familiáris íródeákok sorából kinőtt, királyi hivatalok tisztségeit viselő, megyei birtoikos értelmiség e képviselőjének sajátja volt, és amely a jezsuita iskolázáson kialakított magasabb műveltségen alapult.

Béla Holl

GÁSPÁR TASI

(Zur Geschichte unserer Übersetzungsliteratur im 17. Jahrhundert)

Gáspár Tasi békleidate in der Zipser königlichen Kammer mehrere Ämter (secretarius, consiliarius u. a. m.), war Sekretär des Palatins Miklós Eszterházy, Tafelrichter und Gutsbesitzer im Komitat Sáros. Nähere Umstände seines Lebens sind uns zwischen 1613—1647 bekannt. Im Jahre 1627 spielte er im Auftrag des Palatins eine wichtige Rolle während der Verhandlungen über den Waffenstillstand zwischen den Türken und dem ungarischen König. 1647 verhandelte er im Namen des Königs mit dem Fürsten von Siebenbürgen, Gábor Bethlen, über die Vollziehung des Linzer Friedens. Tasi übersetzte drei Bücher katholischreligiösen Inhalts ins Ungarische. Das erste, einen geistlichen Kalender, veröffentlichte er 1629 in Wien; das deutsche Original ist uns nicht bekannt. Ebenfalls aus dem Deutschen übertrug er die „Fünff Kurtze Predigen“ des Jacob Feucht (1540—1580), ein apologetisches Werk. Die Übersetzung wurde 1640 in der Offizin der Pressburger Jesuiten gedruckt. Schliesslich übersetzte er das ebenfalls apologetische, lateinische Buch: „De ascensione mentis in Deum per scalas rerum creaturarum opusculum“ von Roberto Bellarmino. Es erschien 1639 in Bartfeld. G. Tasi war in der Geschichte der ungarischen Barockliteratur ein weltlicher Repräsentant der Gegenreformation, einer aus dem Kreise der königlichen Beamten, die in ihren Veröffentlichungen bestrebt waren, die Termini der ungarischen wissenschaftlichen Sprache und im allgemeinen die Aspekte der wissenschaftlichen Übersetzungsliteratur herauszubilden.

kinevezések, így Kerekes János előlépése és Schifferer Mátyás kinevezése is 1616/1617-ben történt. (Vö. Fallenbüchl Zoltán: *A magyar kamara tisztségviselői a XVII. században*. Levéltári Közlemények 1969. 251—261.) Minthogy pedig Kerekes János 1618-ban már meghalt, a későbbi, az újonnan előléptetett és kinevezett kamarai tisztségviselőknek ajánlott és nyilván az ő költségükön megjelent variáns feltehetően 1617-ben kikerült a pozsonyi nyomda sajtója alól.

AMESIUS KORAI MAGYAR TANÍTVÁNYAI*

— Ismeretlen franekeri disputációk 1624—1625-ből —

Herepei János — aki a pataki kollégium és könyvtár hűséges barátja volt — Adatok a heidelbergi diákok tanulásához c. dolgozatában¹ egy olyan könyvet ismertet, mely több mint harminc magyar diák disputációját tartalmazza: Pareus *Thesaurus Biblicus*át. E kötethez hasonló értékes hungarikára hívjuk fel a szakemberek figyelmét jelen sorainkkal, egy XVII. századi tanulmánykötetre, mely néhány évvel ezelőtt került Sárospatakra a Borsodi Református Egyházmegye Könyvtárából. A könyv címe: *Bellarminus / Enervatus, / vel / Disputationes Anti-Bellarminianae, / In Illustri Frisorum Academia, quae est / Franekerae, publice habitae, / A / Gvilielmo Amesio, / Theologiae Doctore. / Tom. 1—2. / Franekerae / Ex officina, Ulderici Balck, Ordinum Frisiae & / eorundem Academiae Typographi, Anno 1625.*²

A két kötetet eredeti hártyakötés fogja össze, ezen I. P. W. 1626. szuperexlibrisz. A címlapon egykorú bejegyzés olvasható: „Est Georg. Szegedi. Nervi sine mole”. A jelmondat és Szegedi György neve között halványabb tintával írott még egy másik név olvasható: „Steph. Szegedi.”³ A cím helyes értelmezésében segít, ha tudjuk, hogy mind a 106 disputáció fejezetcíme így kezdődik: „Collegii Anti-Bellarminiani Disputatio I. stb.”, ami azt jelenti, hogy Amesius a diákok egy csoportjából kollégiumot,

* Az itt következő dolgozat — külföldön tanult magyar diákok munkáscskáinak pontos leírásával — az irodalmunk és művelődésünk európai kapcsolatai szempontjából oly fontos „RMK III.” anyagát hetvenhat új, eddig ismeretlen tétellel gazdagítja. E vitatkozások tárgya még apologetikus-antikatólikus polémia: Bellarmin munkájának sokoldalú cáfolata. (Aligha véletlenül kapnak Ames e kollégiumában olyan előkelő helyet a magyar diákok, akiknek, hazatérve szinte naponként kell majd szembe szállniuk az előretörő ellenreformációval.) Valószínűnek látszik azonban, hogy az angol professzor itt megismert első magyar tanítványai a mellette töltött hónapokban, években találkoztak azzal a gyökeresen újító szellemmel is, amely a dogmától független gyakorlatiasság, sőt a tapasztalati pszichológia számára tört utat. — K. B.

¹ Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. Bp.-Szeged, 1965. 161—166. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I.) A továbbiakban: *Adattár I.*

² A két kötetből álló könyv lelőhelye ma: Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagy-könyvtára, Sárospatak. — Jelzete: Hung. 225. — A *-ív első oldalán a címlap, (verso üres) 3-5. sztl. oldalán Amesiusnak Frisia rendjeihez intézett előszava, míg a 6. sztl. oldalon *Nomina Respondentium* cím alatt 26, közöttük 19 magyar tanuló neve olvasható. Ezt követi a könyv A—Fff íve (428 sztl. 1.), mely I—LII. — két kivételtől eltekintve 8—8 oldalas — disputációt tartalmaz. — A 2. köt. 1—8. sztl. oldalán van a címlap (verso üres), ezt követi Amesiusnak Casimir Ernest grófhöz címzett előszava; majd a *Nomina Respondentium* (24 tanuló, közülük 19 magyar), végül a 8.1. versóján az Errata olvasható. Az A—Hhh (436 sztl. 1.) I—LIV. számozott disputációt tartalmaz, ezek — a XIII. kivételével, mely 12 l. — mind 8—8 l. terjedelműek. — Az egyes disputációknak nincs címlapja, de van fejezetcíme, s a szerkesztő pontosan ügyelt arra, hogy egy-egy disputáció — néhány kivételtől eltekintve — négy levélből (8 lap) álljon. Az egyes értekezéseket „Finis” szó zárja le, s ott ahol a hely engedi a szöveget stilizált záródísz rekeszti be, illetve válaszítja el a következőtől; ezzel az egyes tanulmányok önállósága bizonyos hangsúlyt kap.

³ Zoványi Jenő *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Bp. 1911. 28. l. említi egy Szegedi István nevű diákot, talán az övé volt. Továbbiakban: Puritánus mozgalmak.

tanulócsoportot szervezett, melynek feladata az volt, hogy Bellarmin állításaival vitatkozzon és azokat megcáfolja.⁴

A disputációk sorrendje (csak azokat említjük, melyeknek respondense magyar diák) a következő:

1. Collegii Anti-Bellarminiani Disputatio I. De Verbo Dei, In qua per Dei Gratiam Praeside Reverendo Doctore D. *Gvilielmo Amesio*. Respondebit *Stephanus Sz. Carolinus*, Vngarus 15. Septemb. 1624 hora prima pomeridiana. A—A₄ lev. [8 l.]

Károlyi Sz. István írja még az 1. köt. XXVII., L. disputációit. Pataki diák volt (1618)⁵, innen Zomborba megy rektornak; 1622 aug. 22-én visszatér s újra aláírja az iskolai törvényeket. Kevéssel 1622 augusztus után indult el külföldi tanulmányi útjára, mint Rákóczi György alumnusa. Mivel Salánki György és Zempléni György pataki diákok 1624. április 5-én Leidenben kelt közös levelükben azt írják haza Rákóczinak, hogy „Simándi és Károlyi uramék ekkéig Bremában laktanak...”⁶, nagy a valószínűsége annak, hogy Károlyi az 1623. iskolai évet Brémában tölti. (Az 1528-ban alapított gimnázium 1610-re épült ki négy fakultással rendelkező akadémiává, 1595 óta pedig az addig lutheránus városban Christoph Pezel superintendens a genfi reformáció szellemét érvényesíti.)⁷ — A franekeri egyetemre 1624. júl. 13-án iratkozik be⁸. Itt jelenik meg nyomtatásban egy másik disputációja külön is (*De gratia et libero arbitrio hominis* Franeker, 1624. RMK. III. 1359.). Franekerből Leidenbe megy, s az ottani egyetemnek 1625. április 8-án lesz hallgatója, mint „Stephanus Carolinus Hungarus ex inferiori Hungaria, 30 [éves]”⁹. E szerint 1595-ben született. Az 1629. dec. 1—15. között tartott pataki vizitáció szerint a helybeli lelkészek: Suri Mihály, Bakai György és Stephanus Károlyi¹⁰. 1630. márciusában Miskolci Csulyak István az ő házában találkozik volt iskolatársával és barátjával Zempléni Györggyel¹¹. 1632. jún. 17-én tanú egy végrendeletben, amit mint „pataki caplan” ír alá¹². A zempléni egyházmegye mutatóját készítő Sárkány Pál neve után ezt írja: „meghalt 1633. vagy 1634-ben”. Néhány eddig róla ismert adatot Szinnyei József és Zoványi Jenő is összekevert Károlyi Ketü István adatával¹³. A Pareus Dávid által kiadott *Collegiorum theologicorum decuria I—II*. Heidelberg. 1611, 1620 c. kötetben Stephanus Ketü Caroli neve alatt megjelent disputációkhoz semmi köze a mi Károlyinknak¹⁴.

⁴ Robert Bellarmin (1542—1621) híres jezsuita hittudós, aki az 1576—1588. években a hitvédelem professzora volt Rómában. *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus hujus temporis haereticos*. 1—3. Tom. Ingolstadt. 1586—1593. c. könyve nagy feltűnést keltett. E könyv állításaival vitázik Amesius vezetésével a franekeri magyar tanulócsoport. A disputációk fejezet-címében a lib[er], claput] és cap[ut] rövidítések Bellarmin e könyvének megfelelő helyeire utalnak.

⁵ *Nomina Studiosorum Illustris Scholae Sáros-Patachinae inde ab Anno Domini 1617. die 23. Januarii receptorum*. Sárospataki Levéltár. Kézirat. — A továbbiakban hivatkozás megjelölése nélkül minden esetben e kéziratból idézünk, ha pataki tanulásról, beiratkozásról a törvények aláírásáról adunk számot. Amint hogy a debreceni tanulás adatait minden esetben Thury Etele: *Iskolatörténeti Adattár*. II. Pápa, 1908. c. munkájából vesszük. (Zárójelbe tett dátum a törvények aláírásának idejét jelzi!)

⁶ Erdélyi Prot. Közlöny. 1874, 405. l.: *Magyar alumnusok levelei*. Közli: Szilágyi Sándor.

⁷ *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*. Tübingen. 1957.³ I. köt. 1395. h. — A továbbiakban: RGG³.

⁸ *A franekeri egyetemen tanult magyarok*. Közli: Hellebrant Árpád. TT 1886, 599—608. l. — A továbbiakban, hogy a hivatkozások számát csökkentjük, ha ez egyetemre történt beiratkozásról lesz szó, az adatot minden esetben innen vesszük.

⁹ *Die Studirenden aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Leyden. 1575—1875*. Hrsg. von Fr. Teutsch. Archiv des Vereins für siebenbürgischen Landeskunde. Neue Folge. 16. Bd. 1. Heft. S. 204—226. — A továbbiakban, ha leideni tanulásról, beiratkozásról adunk számot, nem hivatkozunk e forrásra, de adatunkat innen vesszük!

¹⁰ A zempléni egyházmegye jegyzőkönyve v. protocolluma, I. köt. 78. l. — A továbbiakban: Prot. I., ill. II.

¹¹ Prot. I. 97. l. MPEtA. 10. köt. 1911. 78. l.

¹² Prot. I. 170.

¹³ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 5. köt. — Zoványi Jenő: *Cikkei a „Theologiai lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből*. Bp. 1940. A továbbiakban: Zoványi: *Cikkei*.

¹⁴ Mokos Gyula: *Adatok a heidelbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsorához*. PEIL 1906. 635. és 650. — Önállóan is: *Íróink életéhez*, Bp. 1907.

2. Collegii Anti-Bellarminiani Disputatio II. De Libris Canonicis & Apocryphis. Respondebit *Matthias Davidis Comjatinus Ungarus*. B-B₈. [16 l.]

Komjáti Dávid Mátyás 1616. június 6-án lesz pataki tógátus diák, 1622-ben publicus praeceptor, azaz segédtanár. 1623. január 23-án újra aláírja az iskolai törvényeket, ami külföldi útjának kezdetét is jelenti, egy pótlás a neve után: „ascendit in Germaniam Anno 1623. jan...” Előbb az Odera melletti Frankfurt egyetemének a hallgatója lesz, itt az 1622. tanév II. félévére iratkozik be¹⁵. Mivel a II. félév okt. 16-tól április 24-ig tart, a pataki anyakönyvi bejegyzést helyesnek tekinthetjük. Innen Franekerbe megy és 1624. június 26-án írják be nevét az egyetem theológiát hallgató diákjai közé. Hazatérése után már 1626-ban a pataki iskola tanára¹⁶. 1627. július 7-én megnősül, esküvőjére Miskolci Csulyak István latin verset szerez¹⁷. A Tolcsván tartott esküvő arra enged következtetni, hogy felesége tolcsvai leány volt s az esküvőt a lányos háznál tartották; ez a tény egy kicsit magyarázza azt is, hogy az 1629. évben Tolcsván tartott egyházlátogatás már mint az ottani gyülekezet lelkészét jegyzi fel¹⁸. Esperese, Miskolci Csulyak Várada is elküldi egy ottani részszinatra¹⁹. 1640. körül halhatott meg. — Még mint pataki diák gyászverset ír Bethlen Gábor feleségének halála alkalmából; megjelent az *Exequiarum Caeremonialium...* c. kötetben (Gyulafehérvár, 1624. RMK. I. 539.). E hat soros latin versét közli Halmy Gyula is Komjátirol írt életrajzában²⁰ (magyarra fordította Gulyás József²¹). — Kaposfalvi S. Pál disputációját (Leiden 1631. RMK. III. 1469.) többek között neki is, mint tolcsvai papnak ajánlja, s ugyancsak művecskéje ajánlásával tiszteli meg Flórián Mihály 1628-ban, Leidenben megjelent vitairatában (RMK. III. 1422).

3. Collegii Anti-Bellarminiani Disput. III. Quae est Prima. De Editionibus Sacrae Scripturae, lib. 2. In qua respondebit *Joannes S. Simandinus Ungarus*. C-C₄ [8 l.]

Simándi S. János írja a fentén kívül könyvünk 1. kötetének XXVI. és XLIX. dolgozatát. Nevét a frankfurti egyetem anyakönyve mint *Joannes Sartoris Simandinus* örököltette meg. Életrajzírója a zempléni egyházmegye jegyzőkönyvében egy 1651. évi bejegyzésben nevét *Simándi Kolcsár János* feloldásban olvasta²². A pataki iskola törvényeit 1617-ben írja alá, neve után egy későbbi kéz ezt írja: „Anno 1622. 3. d. Sept. ductus Ujhelyinum. Inde promotus”. Mivel bizonyos, hogy 1622. szept. 3-ig az iskola széniora volt²³, hiszen Bethlen Gábor feleségének temetésére írt gyászversét is mint az iskola széniora írja alá²⁴, feltehető, hogy külföldre menetele előtt néhány hónapot Ujhelyen töltött, mint káplán vagy mint rektor. — Az 1622. év II. félévében iratkozik be a frankfurti egyetem theologiai fakultására. Frankfurtból Brémába mehetett, mint ez Salánki Gy. és Zempléni Gy. már idézett közös levelében olvasható: „Simándi és Károlyi uramék ekkéig Bremába laktanak, várván a nagyságod beneficiumát mely ez üdeig nálunk vagyon...”²⁵. Ez adat szerint Simándi is Rákóczi György alumnusa. Meglátogatta Senczi Molnár Albertet talán még Frankfurtba menetele előtt vagy kevéssel utána, hiszen amint neki hozták Salánkiék a fejedelem adományát, úgy hozta ő Sz. Molnár Albert számára²⁶. — A franekerai egyetem diákja 1624. június 26-án lesz, ahol két félévet hallgatott. Innen Leidenbe megy, 1625. május 7-én írták be nevét az anyakönyvbe, 31 éves korában. E bejegyzés szerint született: 1594-ben. — A következő 1626. évben már pataki tanár — Komjáti Mátyás, Zempléni György és Salánki György, ugyancsak külföldet megjárt barátaival együtt. Az iskola

¹⁵ *A magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemen*. Közli: Zoványi Jenő. ProtSzele 1889. 1. évf. 178—202. l. — A következőkban csak Frankfurtot írunk, de minden esetben az Odera melletti Frankfurt értendő. Hogy a hivatkozások számát ne szaporítsuk, ha ez egyetemre történő beíratkozásról lesz szó, adatunkat minden esetben e névsorból vettük.

¹⁶ Halmy Gyula: *A sárospataki főiskola tanárainak életrajza*. SpFüz 1865. 30. l. és László János: *A sárospataki tanárok életrajza*. Sárospataki Lapok. 1889, 580. h.

¹⁷ RMKT XVII/II. 395.

¹⁸ Prot. I. 15. l.

¹⁹ Prot. I. 53. l. — TT. 1909. 196. l.

²⁰ Halmy Gyula i. m. 33. l.

²¹ Bizonyoságok c. kötet. Sárospatak. 1936.

²² Halmy Gyula i. m. 24. l.

²³ Csécsi János: *Registrum Historicum. 1713—1768*. Kézirat. Szombathi János másolatában 15. l.

²⁴ RMK. I. 539.

²⁵ Erdélyi Prot. Közlöny. 1874. 405. l.

²⁶ I. [Senczi] Molnár Albert: *Az Keresztyeni religiora és igaz hitre való tanítás...* Hanau. 1624. (RMK. I. 540.)

tanárságából 1630. június 5-én ordináltatott az újhelyi generalis zsinaton „ad primariatum Ujhelyiensem”²⁷. Az 1636. január 9-i bodrogkeresztúri részszinaton tartott disputáció elnöke, mint az egyházmegye proseniora²⁸. 1645. február 7-én Miskolci Csulyak István utódja lesz az esperesi székben, majd 1646. vagy 1647-ben lizskai első lelkésznek választják meg. Tolnai Dali János ellenfele; Szilágyi Benjámin szerint részt vett a szatmárnémeti nemzeti zsinaton (Zoványi ezt vitatja: Purit. Mozs. 154.). Meghalt 1653. március 18-án. Írt még egy 38 soros latin verset, melyben Bethlen Gábor feleségét siratja meg²⁹; ismerte Szepesi Csombor Márton is, őt egy 12 soros verssel üdvözlí³⁰. Mindkét verset lefordította és közölte Gulyás József³¹. Kaposfalvi S. Pál és Cséri B. Mihály többek között neki is, mint újhelyi papnak ajánlják disputációjukat³². Életét megírta Szombathi János.³³

4. Collegii Anti-Bellarminiani Disputatio IV. Quae est secunda. De Editionibus Sacrae Scripturae, lib. 2. In qua respondebit *Michael T. Kalnai Vngarus*. D-D₄ [8 l.]

Kálnai Mihály respondense még az 1. köt. XXVIII., LI. és a 2. köt. XXIV. disputációjának. — A franekeri egyetem hallgatója 1624. június 5-én lett. Ide a frankfurti egyetemről jön, ahol 1623. I. félévében iratkozott be. Mivel a franekeri anyakönyvbe Kőrösi Istvánnal, Miskolczi Györggyel egy napon írja be nevét s ugyanők egyszerre mennek át a frankfurti egyetemre, egy helyről, nagy valószínűség szerint Erdélyből jönnek. Üdvözlő verset ír latinul a Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin házasságkötését üdvözlő kiadványba (RMK. III. 1399.).

5. Collegii Anti-Bellarminiani Disputatio V. Quae est Tertia. De Editionibus Sacrae Scripturae, lib. 2. In qua respondebit *Stephanus P. Kőrösi Ungarus*. E-E₄ [8 l.]

Kőrösi P. István írja még az 1. köt. XXIX., LII. disputációt. Először a frankfurti egyetemre 1623. év I. félévében iratkozik be; majd Franekerbe 1624. jún. 4-én. Egy „Stephanus Kerussi Hungarus” nevű 28 éves diák iratkozik be 1625. április 26-án a leideni egyetem orvostudományi szakára. Az idői sorrend szerint lehetséges lenne, hogy mindhárom egyetemen ugyanaz tanul, de ezt igazolni nem tudjuk. Amint hogy azt sem, hogy az a Kőrösi István nevű diák tanul a fenti egyetemeken, aki 1616. nov. 8-án írja alá a törvényeket Debrecenben.

6. Collegii Anti-Bellarminiani Disputat. VII. De Scriptura et perspicuitate. Lib. 3. c. 1. & 2. In qua respondebit *Petrus Biro Dengelegi Ungarus*. G-G₄ [8 l.]

Dengelegi Bíró Péter az 1. köt. XXXI. és a 2. köt. II. disputációinak respondense még. Neve minden esetben a fenti formában íródik. Életrajzi adatait Zoványi és Szinnyi közli³⁴; de a legteljesebb összefoglalást Herepei János könyvében olvashatjuk³⁵. 1617. jan. 9-én írja alá a törvényeket Debrecenben. A pataki iskola anyakönyvét egy Dengelegi Péter 1622-ben írja alá jún.-aug. hónapok valamelyikében (előtte és utána e hónapokban találjuk itt későbbi diák-társait). Nevéhez egy későbbi bejegyzés ezt toldja: „Szepsinum ductus Anno 1623”. A két adatot Zoványi összekapcsolja, mondván, hogy Debrecenből átmegy 1622-ben Sárospatakra. De Herepei egyik adata szerint Patakra jövetele évében, azaz 1622. nov. 19-én Dengelegi Fehérvárról Kolozsvárra érkezik³⁶, útban külföld felé. Holott a pataki bejegyzés szerint 1623-ban rektor Szepsiben. Ugyanakkor a frankfurti egyetem 1623. II. félévére beiratkozik. Bár tudjuk, hogy a II. félév okt.-tól a köv. év áprilisáig tart, azaz beiratkozása 1624. első hónapjaiban is történhetett, s ez esetben az adatok nem zárják ki egymást, ennek ellenére az a véleményünk, hogy a pataki Dengelegi Péter nem azonos a debreceni Dengelegi Bíró Péterrel. — Mivel a leideni anyakönyv szerint beiratkozásakor 28 éves volt, születési éve: 1597. — Írónak is ne-

²⁷ Prot. I. 10. I.

²⁸ Prot. I. 253—254. I.

²⁹ RMK. I. 539.

³⁰ *Europica varietas*. Kassa. 1620. (RMK. I. 500.) Vö. *Szepesi Csombor Márton összes művei*. Sajtó alá rendezte: Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter. Bp. 1968. (RMPE I.) 291, 576.

³¹ i. m. 18—19. I.

³² RMK. III. 1469., 1502.

³³ S az ő adatai alapján: Halmy Gyula SpFüz 1865. 24—30. és László János SpL 1889. 580.

³⁴ Zoványi Cikkek. 103. I. — Szinnyi i. m. 2. köt. 782. h.

³⁵ Adattár I. köt. 302—306.

³⁶ Adattár I. köt. 303.

vezetés. *Rövid anatómia*... c. vaskos magyar nyelvű munkája Károlyi Gáspár és Szenczi Molnár Albert védelmében feltűnően sok angol szerzőre hivatkozik. (Talán épp tanárától, Amestől szerzett róluk tudomást?)

7. Collegii Anti-Bellarminiani Disputat. VIII. Quae est prima, De Iudice controversiarum, Lib. 3. c. 3. &c. In qua respondebit *Georgius Miskolczi Vngarus*. H-H₄ [8 l.]

Miskolczi György az 1. köt. VIII., XXXII. és a 2. köt. III. disputációját dolgozza ki. Nevét könyvünk mind az öt esetben a fenti formában közli. Feltehetően azzal a Miskolczi P. Györggyel azonos, aki 1617-ben írja alá a törvényeket Sárospatakon, s akinek neve után később ezt írták: Rector Szántóviensis.³⁷ 1623. I. félévében iratkozik be a frankfurti egyetemre. (Neve az anyakönyvben „P” monogrammal). Innen megy tovább sok társához hasonlóan a franekeri egyetemre, beiratkozik: 1624. jún. 5-én. Hazajövele után hol s merre munkálkodott, nem tudjuk biztosan; talán Kézdivásárhelyen (vö. Herepei: Adattár I. 486.).

8. Collegii Anti-Bellarminiani Disputat. XI. Quae est Prima, De Sufficientia Scripturae, Lib. 4. In qua respondebit *Michael Ienei Vngarus*. L-L₄ [8 l.]

Jenei Mihály. Találkozunk nevének „Borsjenei” vagy „Boros Jenői” változataival is (Boros-jenő régi és nevezetes mezőváros Arad megyében). Kidolgozza könyvünk I. kötetének XI., XXXV. és a 2. köt. VI. disputációit. — Debreceni diák (1617. május 25.). 1622. II. félévében nevét már a frankfurti tanulók között olvashatjuk (Michael Jonei), majd Franekerben bukkan fel 1624. ápr. 14-én nevének elferdített alakja (Michael Berotz Jenei). — 1625. május 7-től Leidenben tanul, s az itteni anyakönyv szerint 30 éves, tehát 1595-ben született. 1626. febr. 4-től a debreceni kollégium tanára, 1632-től a szatmári gyülekezet első papja, majd 1636. második felétől az egyházmegye esperese is. Meghalt 1640. okt. 10-én s eltemették a szatmári templomba, sírkövének feliratát Szatmári B. Péter szerzette. Mint szatmári papnak ajánlják dolgozatukat Szatmári Lázár Miklós, Hiripi István és Tasnádi H. István (RMK. III. 1514; 1500. és 1484.). Thuri Péter pedig, mint frankfurti diák, többek között neki ajánlja 1627-ben megjelent traktátusát (RMK. III. 1408.)³⁸.

9. Collegii Anti Bellarminiani Disputat. XII. Quae est secunda, De Sufficientia Scripturae, Lib. 4. In qua respondebit *Antonius P. Szent-Peteri Vngarus*. M-M₄ [8 l.]

Szentpéteri P. Antal respondense még az 1. köt. XXXVI., 2. köt. VII. és XXII. disputációinak. Debrecenben tógátus diák, ahol contrascriba is volt, 1616. aug. 25-én subscribál. Az anyakönyvi bejegyzés után ez áll még: Profectus Heidelbergae tandem rector. Heidelbergbe nem juthatott már el. Nevét sem a Szeremlei József által közölt névsorban³⁹, sem Zoványi pótlásában⁴⁰ nem találtuk. — 1623. I. félévében a frankfurti egyetem hallgatója, innen megy Franekerbe, ahol 1624. jún. 26-án iratkozik be („Antonius Szompotri”). Hazatérése után 1626-ban tanár lesz a debreceni kollégiumban, 1628-ban még tanít a városi jegyzőkönyv tanúsága szerint. Későbbi sorsa ismeretlen⁴¹. Verssel üdvözölte Gönczi M. Jánost, akinek disputációja Franekerben jelent meg 1625-ben (RMK. III. 1376.)

10. Collegii Anti-Bellarminiani Disputat. XIV. Quae est Quarta, De Sufficientia Scripturae, Lib. 4. In qua respondebit *Iohannes Czeh Czuzinus Vngarus*. O-O₄ [8 l.]

³⁷ De még valószínűbb, hogy ő az a „Georgius Miskolcinus” („P” nélkül, mint a disputációkban is!), aki 1619-ben Tállyai Putnoki János tanítványa volt Szatmáron (vö. Herepei: Adattár I. 154.).

³⁸ S. Szabó József: *A debreceni református kollégium tanárai és kiválóbb növendékei. 1549—1925*. Debrecen. 1926. — Kiss Kálmán: *A szatmári református egyházmegye története*. Kecskemét. 1878. — Bartók Gábor: *A szatmári és németi református egyházak és iskolák története*. SpFüz. 1860. 213. Herepei János: *XVI—XVII. századbeli papok, mesterek és diákok a szatmári egyházmegyből*. Et. 1945. 100. — A debreceni ev. ref. főgimnázium értesítője az 1894—95. iskolai évről Közli: Dóczi Imre. Debrecen. 1895. 183.

³⁹ SF. 1862. 559—567. l.

⁴⁰ *Adatok a heidelbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsorához*. PSz. 1904. 111—114. l.

⁴¹ S. Szabó József i. m. 22—23. l.

Csuzi Cseh János az 1. köt. XVI., XXXVIII. és a 2. köt. IX. XXVII. disputációjának respondense. Külföldi tanulmányait Frankfurtban kezdi, 1623. I. félévében iratkozik be („Johannes Krch Cruzinus”). Innen Franekerbe megy, beiratkozik 1624. júl. 13-án („Johannes Iontzinus”). Itt külön is megjelenik egy dolgozata, *De praedestinatione...* (Franeker. 1625. RMK. III. 1375.), amit, mint egykori tanárának, az énekszerző Pécseli Király Imrének ajánl (tehát idehaza Komáromban tanulhatott). E disputációjának is Amesius volt az elnöke. — Később Sellyei P. Ferenc Franekerben megjelent disputációját neki is „mint szerdahelyi papnak” ajánlja (RMK. III. 1477.).⁴²

11. Collegii Anti-Bellarminiani Disputat. XV. Quae est Quinta, De Sufficientia Scripturae, Lib. 4. In qua respondebit *Petrus Eöse Maxai Vngarus*. P-P₄ [8 l.]

Maksai Öse Péter. Mivel Herepei János *Maksai Öse Péter* gyulafehérvári professzorsága c. tanulmányában⁴³ összefoglalja az ismert adatokat, így csak könyvünk vele kapcsolatos kevés adatát írjuk ide. A fenti egyetlen disputáció írója. Kevés időt tölthetett Amesius kollégiumában vagy valami más akadályozta a munkában. Könyvünk nevét két ízben a fenti ortográfiában őrizte meg. Elképzelhető, hogy nem sokkal franekeri beiratkozása után (1623 szept. 2.) haza kellett térnie, vagy valami más (súlyos és hosszantartó betegség?) akadályozta munkájában s tanulmányait csak jóval később folytathatta Bázelen (1628) s Leidenben (1629). — Bod Péter említi egy 1628-ban megjelent dolgozatát, de Szabó Károly nem ismeri.

12. Collegii Anti-Bellarminiani Disputat. XVI. De Scientia animae Christi. In qua respondebit *Paulus A. Keorösi Vngarus*. Q-Q₄ [8 l.]

Kőrösi A. Pál írja még az 1. köt. XXXIX., 2. köt. XXV. disputációit. Neve három variációban olvasható a könyvben, háromszor: *Paulus A. Keorösi*, egyszer-egyszer *Paulus Keorösi*, ill. *Paulus Keörösi*. Neve sem a pataki, sem a debreceni diáknevsorban nem található. Erdélyi diák lehetett, amit igazolni látszik az is, hogy neve azokkal együtt olvasható, akik üdvözlő verssel köszöntik Bethlen Gábort házasságkötése alkalmából (I. RMK. III. 1399.), akik mind a fejedelem alumnusai lehettek. Külföldön Frankfurtban kezdi tanulmányait, 1623. I. félévében iratkozik be, innen Franekerbe megy, ahol 1623. december 17-én írják be nevét az anyakönyvbe (*Paulus à Korosi*). Verssel üdvözlí Miskolczi Puah Pált, tanulótársát 1625-ben (RMK. III. 1378).

13. Collegii Anti-Bellarminiani Disputat. XVII. Quae est Prima, De Descensu Christi ad inferos. Contr. Lib. 4. cap. 6. 7. & c. In qua respondebit *Basilius Gyonius Vngarus*. R-R₄ [8 l.]

Gyóni Vazul. Respondense még a XL. disputációnak. A pataki iskola törvényeit 1622. május 4-én írja alá. Neve után később ezt írták: „Promotus ad Academiam Anno 1624 jan. 24 a Georgio Tsernel” — Először a frankfurti egyetemre iratkozik be 1623. II. félévében. 1624. március 31-én írják be nevét a franekeri anyakönyvbe (*Basilius Giönius-ként*). Innen Leidenbe megy. Beiratkozik 1625. április 26-án („*Basilius Jonae*”); a theologia hallgatója, s 28 évesnek mondja magát, azaz 1597-ben született. — Idehaza részt vesz az 1630. június 5-én tartott újhelyi részsszinaton s itt opponensként emlegetik⁴⁴. Nem volt tagja az egyházmegyének, vendég lehetett a részsszinaton — erre máskor is találunk példát. A szomszéd abaúji egyházmegye valamelyik gyülekezetének lehetett papja⁴⁵. Csernel György, akinek alumnusa volt, Rákóczi György tanácsosa és magyarországi birtokai prefektusa volt⁴⁶. 22 soros latin verset ír Salánki György Erasmus-fordítása elé (RMK I. 563.).

14. Collegii Anti-Bellarminiani Disputat. XVIII. Quae est Secunda, De Descensu Christi ad inferos. Contr. 2. Lib. 4. cap. 6. 7. & c. In qua respondebit *Nicolaus Archinus Vngarus*. S-S₄ [8 l.]

⁴² Életének adatait Zoványi (Cikkei) foglalja össze. A család történetéről ír Magyar Kossa Sámuel: *A nagysarlói Magyar-Kossa család története*. Bp. 1925. c. tanulmányában.

⁴³ Adattár I. 291—294. — Legújabbban Gál István fedezte föl Maksai értékes, angol nyelvű Bethlen Gábor-apológiáját (*Szerk.*).

⁴⁴ Prot. I. 108. I. = TT. 1909. 408. I.

⁴⁵ Esetleg ő az a Basilaus Gioni, akit 1631-ben Madára rendelnek. Vö. Borovszky Samu: *Tiszántúli ev. ref. papok*. Bp. 1898. 16. (*Szerk.*).

⁴⁶ Makkai László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai*. Bp. 1954. 668. I.

Árki Miklós. Írja még a XLII., a 2. köt. XIII. és XXVI. disputációt. — Egy „Nicolaus B. Arki” nevű theologus diák az 1623. I. félévére a frankfurti egyetemre iratkozik be; ha azonos azzal, aki 1623. december 17-én franekeri hallgató lesz (a névsorban „Nicolaus C. Acsi”!), a B. és C. monogrammmal közlül az egyik téves. — Azt is lehetségesnek tartjuk, hogy a név helyes formája esetleg Árkosi; Zoványi említ egy Árkosi Benedek gyulafehérvári tanárt⁴⁷. Erdélyben a név gyakran előfordul⁴⁸. Diákunk erdélyi származását erősíti az is, hogy Bethlen Gábort ő is üdvözlő házasságkötése alkalmából, neve itt Nicolao Archino formában íródott, s zsidó és latin verset ír a közös kiadványba. (RMK. III. 1399).

15. Collegii Anti-Bellarminiani Disputat. XIX. Quae est Tertia, De Descensu Christi ad inferos. Contr. 2. Lib. 4. cap. 10. In qua respondebit *Paulus L. Szepsi Vngarus*. T-T₄ [8 l.]

Szepsi Literati Pál. — Szerzője még a XLIII. továbbá a 2. köt. XIV., XXXI., XLIII. és XLVIII. dolgozatoknak. Pataki diák (1618. július 11.) majd rektor Erdőbényén; mielőtt elindulna külföldi útjára, visszatér iskolájába s 1622-ben újra beírja nevét az anyakönyvbe, a bejegyzése után olvassuk: „1622. szept. inde ad Acad[emiam].” Először a frankfurti egyetemen hallgat teológiát, (1623. II. félév „Paulus Literati Szepsinus Ungarus”), innen megy át Franekerbe (1624. márc. 24. „Paulus Literati Szeptinus”!). Idehaza az első adat 1635. szept. 24-én mint pataki „administer ecclesiae”-t említi⁴⁹, ez Szombathi szerint azt jelenti: collega pastoris, azaz másodlelkész, vagy társlelkész. Egy kevés időre (1636) az iskola igazgatásával bízzák meg. Patakon lelkészkedik 1639. elejéig; ez év május 23-án már Zsadányban pap⁵⁰, ahol az 1641. február 28-án végzett visitatio szerint róla a gyülekezet egy része azt vallja: „kétszer harangoztat és ő kegyelme nem prédikál, hanem csak könyörgést téssen, néha viszont egyszer harangoztat és prédikál”. — Üdvözlő verset ír Kecskeméti K. György munkácskájába (RMK. III. 1396)⁵¹.

16. Collegii Anti-Bellarminiani Disputat. XX. Quae est Quarta, De Descensu Christi ad inferos. Contr. 2. lib. 4. cap. 10. In qua respondebit *Georgius Szempleni Vngarus*. V-V₄ [8 l.]

Zempléni György. Respondense még az 1. köt. XLI., 2. köt. XII., XXI. és XLII. disputációknak. Patakon 1620. március 22-én lesz tógátus diák, neve után később ezt írták „Promotus ad Acad[emiam] a Georg. Rákóczi”. Külföldre menetelét Suri Mihály papnak köszönheti, ő hívta fel reá Rákóczi György figyelmét, aki Tolnai István ellenkezésével nem törődve alumnusává fogadja a nagyon fiatal diákot⁵². Mint a legtöbben a külföldre menők közül ez időben, ő is Frankfurtban áll meg s 1623. II. félévében iratkozik be; 1624. március 31-ével Franekerben találjuk (neve a közölt névsorban „Georgius Stzemleni”); majd 1626. okt. 26-án a leideni anyakönyvbe írják be („Zemplini” formában) 20 éves korában, így 1606-ban született. Idehaza 1629-ben tűnik fel mint csörgői rektor⁵³, neve után a vizitálást végzők ezt írják „unipes et uxoratus”; feltűnő és ritka fogyatékoság, hogy féllába van, (az „unipes” szót később az 1632-es visitatorok is neve után írják⁵⁴). Talán már 1629-ben a pataki iskolába kerül tanárnak, 1630. május 3-án arról panaszkodik, hogy nem lehetett Simándi utóda: „Georgius Zempléni Pataki Conrektor panasza, hogy nem succedat hatott Simándi uramnak Bakai Uram miatt, holott Suri Uram egynehányszor lactalta őtet a Successioval...”⁵⁵. 1631. májusában elhagyja Patakot, sem Tolnai István pataki pap, sem Miskolci Csulyak esperes nem kedvelik őt⁵⁶. Vinnai (1631) papsága s velejei rektorsága (1632) után 1634. jún. 25-i kelettel mint erdőbényei papnak ír esperese; az 1635-ös visitatio is ott találja még⁵⁷. Szombathi ónodi (1641) papságáról is tud.

⁴⁷ Puritánus mozgalmak. 189.

⁴⁸ Ld. pl. Váró Ferenc: *Bethlen Gábor kollégiuma*. 1. füzet. Nagyenyed. 1903. 10. és Herepei: Adattár II. 320.

⁴⁹ Halmy Gyula i. m. 179. l.

⁵⁰ Prot. II. 16. l.

⁵¹ Életrajzi adatait összefoglalja Halmy Gyula i. m. SF. 1865, 179—181. l. és László János i. m. SL. 1889. 597. l.

⁵² Tolnai István levele I. Rákóczi Györgynek 1641. április 22-én, PEIL. 1875. 1446. h.

⁵³ Prot. I. 26. l.

⁵⁴ Prot. I. 168. l. = TT. 1906. 273. l.

⁵⁵ Prot. I. 100. l. = MPetA. 10. köt. 1911. 83.

⁵⁶ Prot. I. 125. l. = MPetA. 10. köt. 1911. 109—110.

⁵⁷ Prot. I. 243. l. = TT 1906. 284—285.

Az 1646. febr. 16-i tokaji zsinaton egy azonos nevű böszörményi lelkészt jegyez fel a jegyző-könyv⁵⁸, Halmy Gyula azonosítja a volt pataki tanárral⁵⁹. — Verset ír Miskolczi Puah Pál disputációja elé (RMK. III. 1378.). Salánki Györggyel közös levelet ír Rákóczi Györgynek⁶⁰, gyászverset ír Bethlen Gábor felesége halála alkalmából⁶¹, e verset lefordítja magyarra Gulyás József⁶², s végül egy 32 soros magyar verset ír Salánki György barátja, diák-s tanártársa Erasmus-fordítása elé: „Az lelki vitézség ajánlása” címmel⁶³.

17. Collegii Anti-Bellarminiani Disputat. XXI. Quae est Quinta, De Descensu Christi ad inferos. Contr. 2. Lib. 4. cap. 10. In qua respondebit Georgius Salanchi Vngarus. X-X₄ [8 1.]

Salánki György. A fentín kívül még csak a XLIV. disputációt írja. Pataki diák, aki 1620. nov. 13-án írja alá a törvényeket, szenior is volt: „Senior, tandemque in Germaniam proficiscitur, redux fit Professor Scholae Patakinæ”. Peregrinatiojának első állomása Frankfurt (1623. II. félév „Georgius Urbanus Solankinus”). Innen Franekerbe megy (1624. márc. 31. „Georgius Urbanus Satanki”). Leiden a következő állomás, ahol 28 éves korában 1625. április 26-án iratkozik be, e szerint szül. éve: 1597. Szilágyi Benjámin István feljegyzése szerint megjárta Angliát is⁶⁴, erre csak a leideni tanulmányai után 1626. tavaszán kerülhetett sor. — 1629-ben a pataki iskola igazgatóhelyettese lesz (conrector). 1630. jún. 5-én tartott újhelyi zsinat ordinatiojának opponense, e zsinat vitatémája az ő mondása volt: „Magyarországban immár mál subában járnak az arminianusok”⁶⁵. Mint tanár anyagi gondokkal bajlódik, esperese megigéri, hogy eljár érdekében Rákóczi Györgynél⁶⁶. 1634. okt. 2-án Tolnai István pataki primarius prédikátor a fejdelem bizalmasa azt írja urának, hogy „Salánki uram meguntatkozott az scholatul... marasztom, de énnekem nem adott semmi választ.” A szüreti dézsmából adódó jövedelmével sem törődik⁶⁷ 1635-ben ő az iskola első igazgatója, de még ugyanazon évben elhagyja tanári s igazgatói állását a mádi papságért. 1638. júl. 13-án jelen van Abaúj és Torna megyék esperesválasztó gyűlésén, ő is kap öt szavazatot. 1641. április 10-én halt meg⁶⁸. Lefordítja Erasmus egyik művét „Az keresztyén vitézséget tanító kézben viselő könyvecskéje...” Leiden. 1627. (RMK. I. 563.); fordítását I. Rákóczi Györgynek ajánlja; ajánlásából idéjük: „Háladatossággal tartozom én is Nagyságodnak, de olyanval, kit egész életemben voltaképen meg nem fizethetek. Holott immár negyedik esztendeje follion, hogy az Nagyságod beneficiariusi lajstromában, méltatlanságomra képest, nevemet feliratván, ez nevezetes Belgiumi Akadémiákban tanulásnak okáért mulatok, és az Nagyságod kegyes gondviselése mellett fogytakozás nélkül élek”⁶⁹.

18. Collegii Anti-Bellarminiani Disputat. XXIII. Quae est prima De Christo Mediatore, Lib. 5. In qua respondebit Ioannes Lippai Thallyainus. Z-Z₄ [8 1.]

Tályai Lippai János. Írja még a XLVI., 2. köt. X. disputációit. — Patakon tanult (1620. jún. 16.). 1624. okt. 22-én iratkozik be a frankfurti akadámiára („Johannes Thallyey”). Innen Angliába megy át, 1625. dec. 27-én és 1626. márc. 10-i kelettel Kassa város főbírájának, ill. Kassa város jóakarató urainak Cantabrigia-ból ír⁷⁰. 1627. június 29-én a leideni akadémia anyakönyvében találjuk nevét („Taliayi” változatban) s 27 évesnek vallja magát, így pontosan az 1600. év a születési éve. Ide már korábban meg kellett érkeznie, mert 1626. júl. 3-i kelettel innen ír Láng János kassai főbírónak⁷¹. E levelek tanúsága szerint Kassa város alumnusa. Való-

⁵⁸ Zoványi: *Puritánus mozgalmak*. 113. l. = Prot. II. 129.

⁵⁹ Halmy Gyula i. m. SF. 1865. 165.

⁶⁰ Közli: ErdProtKözl 1874. 405.

⁶¹ L. RMK. I. 539. Bb4. levelét.

⁶² i. m.

⁶³ I. RMK. I. 563.

⁶⁴ Acta synodi nationalis Hungaricae. Közölve a SpFüz 1857. 167. l.

⁶⁵ Prot. I. 106. l. = TT. 1909. 406. l.

⁶⁶ Miskolci Csulyak István levele 1630. aug. 22-ről: RMKT XVII/II. 324.

⁶⁷ PEIL. 1875. 749. h.

⁶⁸ PEIL. 1875. 1446. h.

⁶⁹ Életrajzi adatait összefoglalja Szinnyi i. m. 12. k. 77. h. — Halmy Gy. i. m. SF. 1865. 168. l. és László János i. m. SL. 1889. 596. h.

⁷⁰ A két levél közölve TT. 1885. 179—182. l.

⁷¹ Közölve TT. 1885. 179—182. l.

ban hazaérkezése után Kassán találjuk, 1631. március 11-én Bakai Benedek helyére — aki Patakra megy tanárnak — Alvinci Péter mellé kassai másodpappá teszi a város tanácsa⁷². Révész Kálmán szerint kassai származású s „képzett, de heves és ambíciózus ember, kedvelt szónok”⁷³. Alvinci halála (1634. nov. 22.) után nem választják meg a kálvini hitvallású ifjú lelkészt, bár a tanács 1635. júniusáig több ízben igyekezett rávenni, hogy fogadja el a kassai, szigorú lutheranus irányzatú egyházi hitvallást és liturgiai gyakorlatot. Az abaúji gyülekezetek valamelyikének lelkésze lesz s az 1638. júl. 13-án tartott esperesválasztáson a szavazatok többségét megnyeri (57 voksot), de a választást Miskolci Csulyak István, mint döntőbíró megemmisíti s Varsányi Dániel megválasztását erőszakolja keresztül.⁷⁴

19. Collegii Anti-Bellarminiani Disputat. XXVI. Quae est Secunda. De Regimine Ecclesiae, Contr. 3. Lib. 4. cap. 10. In qua respondebit *Ioannes Simandinus Vngarus*. c-c₄ [8 l.]

20. Collegii Anti-Bellarminiani Disputat. XXVII. Quae est Tertia De Regimine Ecclesiae. Contr. 3. Lib. 1. In qua respondebit *Stephanus Sz. Carolinus Vngarus*. d-d₄ [8 l.]

21. Collegii Anti-Bellarminiani Disputat. XXVIII. Quae est Prima De Monarchia Petri, In qua respondebit *Michael Kalnai Vngarus*. e-e₄ [8 l.]

22. Collegii Anti-Bellarminiani Disputat. XXIX. Quae est Secunda De Monarchia Petri. In qua respondebit *Stephanus P. Kőrösi Vngarus*. f-f₄ [8 l.]

23. Collegii Anti-Bellarminiani Dispu. XXXI. Quae est Quarta De Monarchia Petri. In qua respondebit *Petrus Biro Dengelegi Vngarus*. h-h₄ [8 l.]

24. Collegii Anti-Bellarminiani Disputat. XXXII. Quae est Prima De Monarchia Pontificis Romani. Lib. 2. In qua respondebit *Georgius Miskolczi Vngarus*. i-i₄ [8 l.]

25. Collegii Anti-Bellarminiani Disput. XXXV. Quae est Prima De Antichristo, Lib. 3. de Pontif. In qua respondebit *Michaeli Tenei Vngarus*. m-m₄ [8 l.]

26. Collegii Anti-Bellarminiani Disputat. XXXVI. Quae est Secunda De Antichristo. Lib. 3. de Pontif. In qua respondebit *Antoniao Szent-Peteri Vngarus*. n-n₄ [8 l.]

27. Collegii Anti-Bellarminiani Disput. XXXVIII. Quae est Quarta De Antichristo Lib. 3. de Pontif. In qua respondebit *Iohannes Czeh Czuzinus Vngarus*. p-p₄. [8 l.]

28. Collegii Anti-Bellarminiani Disput. XXXIX. Quae est Quinta De Antichristo. Lib. 3. de Pontif. In qua respondebit *Paulus Keorösi Vngarus*. q-q₄. [8 l.]

29. Collegii Anti-Bellarminiani Disput. XL. Quae est Sexta De Antichristo, Lib. 3. de Pontif. In qua respondebit *Basilius Gyoninus Vngarus*. r-r₄. [8 l.]

30. Collegii Anti-Bellarminiani Disput. XLI. Quae est Septima De Antichristo. Lib. 3. de Pontif. In qua respondebit *Georgius Szemleni*. s-s₄. [8 l.]

31. Collegii Anti-Bellarminiani Disput. XLII. Quae est Octava De Antichristo, Lib. 3. de Pontif. In qua respondebit *Nicolaus Archinus Vngarus*. t-t₄. [8 l.]

32. Collegii Anti-Bellarminiani Disput. XLIII. Quae est Prima De Infallibilitate Papae. Lib. 4. cap. 1. & 2. In qua respondebit *Paulus L. Szepsi Vngarus*. u-u₄. [8 l.]

⁷² Paikos Endre: *A kassai helvét hitv. egyház megalakulásának története*. Sárospatak. 1889.

53. l.

⁷³ Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért. 1550—1650. Bp. 1894. 24. l.

⁷⁴ Zoványi: Puritánus mozgalmak. 89—90. l. = Prot. I. 233—234. l.

33. Collegii Anti-Bellarminiani Disput. XLIV. Quae est Secunda De Infallibilitate Papae. Lib. 4. In qua respondebit *Georgius Salanchi Vngarus*. x-x₄. [8 l.]
34. Collegii Anti-Bellarminiani Disput. XLVI. Quae est Prima De Coactiva Papae potestate. Lib. 4. cap. 15. In qua respondebit *Ioannes Lippai Thallyainus Vngarus*. z-z₄. [8 l.]
35. Collegii Anti-Bellarminiani Disput. XLVIII. Quae est Tertia De Coactiva Papae potestate. Lib. 4. c. 19. etc. In qua respondebit *Petrus P. Miskolczinus Vngarus*. Bbb-Bbb₄. [8 l.]

Miskolczy P. Péter írja még a 2. köt. XI. és XXVIII. disputációit. Neve a kötetben egyszer a „P” monogram nélkül is előfordul. Patakon tanul, tógátus diák lesz 1619. márc. 25-én. — Külföldi tanulmányait Frankfurtban kezdi, az 1623. II. félévében („Petrus B. Miskowzinus”). Franekerben 1624. márc. 21-i kelettel írják be az anyakönyvbe. Nagy valószínűség szerint azonos a telkibányai lelkésszel, akinek nyugtatványait Zoványi 1626. dec. 8., 1627. júl. 4., dec. 7., 1629. okt., 1630. nov. 16-i kelettel felsorolja⁷⁵. Ugyancsak ő említ egy Miskolczy Péter nevű lelkészt az 1638. júl. 13-án tartott egyházmegyei esperes-választás alkalmából, aki Varsányira szavazott⁷⁶. Talán testvére Miskolczy Puah Pálnak, aki ungvári lelkész volt⁷⁷.

36. Collegii Anti-Bellarminiani Disput. XLIX. Quae est Prima De Jurisdictione, à Papa in alios derivanda. Lib. 4. Cap. 22. In qua respondebit *Ioannes Simandinus Vngarus*. Ccc-Ccc₄. [8 l.]
37. Collegii Anti-Bellarminiani Disput. L. Quae est Secunda De Jurisdictione, à Papa in alios derivanda. Lib. 4. cap. 22. In qua respondebit *Stephanus Sz. Carolinus Vngarus*. Ddd-Ddd₄. [8 l.]
38. Collegii Anti-Bellarminiani Disput. LI. Quae est Prima De Temporalis potestate Papae. Lib. 5. In qua respondebit *Michael Kalnai Vngarus*. Eee-Eee₄. [8 l.]
39. Collegii Anti-Bellarminiani Disp. LII. & ult. Tom. 1. Quae est Secunda De Temporalis potestate Papae. Lib. 5. In qua respondebit *Stephanus P. Kôrôsi Vngarus*. Fff-Fff₄. [8 l.]

*

40. Collegii Anti-Bellarminiani, Tom. 2. Disp. II. De Conciliis. In qua respondebit *Petrus Biro Dengelegi Vngarus*. B-B₄. [8 l.]
41. Collegii Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. III. De Conciliis. In qua respondebit *Georgius Miskolczy Vngarus*. C-C₄. [8 l.]
42. Collegii Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. VI. De Conciliis. In qua respondebit *Michael Ienei Vngarus*. F-F₄. [8 l.]
43. Collegii Anti-Bellarminiani, Tom. 2. Disp. VII. De Conciliis. In qua respondebit *Antonius P. Szent-Péteri Vngarus*. G-G₄. [8 l.]
44. Collegii Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. IX. De Ecclesia Lib. 3 & c. In qua respondebit *Iohannes Czech Czuzimus Vngarus*. I-I₄. [8 l.]
45. Collegii Anti-Bellarminiani, Tom. 2. Disp. X. De Ecclesia. In qua respondebit *Ioannes L. Thallyainus Vngarus*. K-K₄. [8 l.]

⁷⁵ *Protenstáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett*. Közli Zoványi Jenő: MPEtA. 13. évf. 1929. 26. l.

⁷⁶ Puritánus mozgalmak. 90. l. 1. jegyzet.

⁷⁷ Zoványi: Cikkei. 306. l.

46. Collegiū Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. XI. De Ecclesia. In qua respondebit *Petrus P. Miskolczinus Vngarus*. L-L₄. [8 l.]
47. Collegiū Anti-Bellarminiani, Tom. 2. Disp. XII. De Ecclesia. In qua respondebit *Georgius Szemleni Vngarus*. M-M₄. [8 l.]
48. Collegiū Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. XIII. De Ecclesia. In qua respondebit *Nicolaus Archinus Vngarus*. N-N₆. [12 l.]
49. Collegiū Anti-Bellarminiani, Tom. 2. Disp. XIV. De Clericis. Lib. 1. In qua respondebit *Paulus L. Szepsi. Vngarus*. O-O₄. [8 l.]
50. Collegiū Anti-Bellarminiani, Tom. 2. Disp. XIV. De Clericis. Lib. 1. In qua respondebit *Samuel P. Callovius Vngarus*. Q-Q₄. [8 l.]

Kállai P. Sámuel. Respondense még a 2. köt. XXXII. disputációjának. A szatmári iskolában tanul, mert 1619. márc. 27-én itt írja alá Thallyai Putnoki János praeceptor emlékkönyvét, mint „Discipulus Samuel P. Kallaji”⁷⁸. Debreceni diák lesz, 1620. júl. 7-én subscribál, 1622-ben ugyanott contrascriba. 1624. nov. 5-én iratkozik be a franekeri akadémiára (a névsorban: Samuel Calei). Innen Frankfurtba megy, ahol 1625. II. félévében iratkozik be. Hazatérése után 1627. ápr. 21-től 1629. szept. 4-ig a nagybányai iskola rektora⁷⁹.

51. Collegiū Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. XVII. De Clericis. Lib. 1. In qua respondebit *Andreas K. Szikszovius Vngarus*. R-R₄. [8 l.]

Szikszai K. András írja még a 2. köt. XXXIII. és XLV. dolgozatait. Neve egyszer a könyvben „K” monogramm nélkül. Nagy a valószínűsége annak, hogy azonos azzal a pataki diákkal, aki 1619-ben írja alá a törvényeket mint Andreas C. Szikszoviensis, s egy későbbi beírás szerint „Rector Szerentsiensis inde ad acad[emiam].” Először Franekerben tanul (1624. nov. 5.), innen Frankfurtba megy s az 1626. II. félévében írják be nevét az anyakönyvbe. Többet nem tudunk róla. Egy azonos nevű lelkész Velejtén ír alá egy nyugtatóványt 1626. okt. 10-én⁸⁰.

52. Collegiū Anti-Bellarminiani, Tom. 2. Disp. XIX. De Clericis. Lib. 1. In qua respondebit *Andreas K. Szöledi Vngarus*. T-T₄. [8 l.]

Szöledi K. András respondense még e kötet XLVIII. disputációjának. Pataki diák volt, 1619. márc. 1-én írja alá a törvényeket. Neve után később ezt írták: „Rector Rimaszombatiensis”. — Külföldre megy s először a franekeri egyetemen tanul, (1625. április 10. Andreas Szolodi). Innen Leidenbe megy, ha azonos azzal a tanulóval, akinek nevét a közölt névsor „Andreas Szeladinus”-ként közli, s beiratkozik 1625. nov. 8-án, 30 éves korában s így 1595-ben sz. Leidenből Franekerbe megy s 1626. I. félévében iratkozik be (Andreas Szöledinus a névsorban). Versben üdvözlí Thury Pétert (l. RMK. III. 1408.). Származási helye valószínűleg Szöled (Abaúj m.), Kassa közelében.

53. Collegiū Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. XXI. De Clericis. Lib. 1. In qua respondebit *Georgius Szemleni Vngarus*. X-X₄. [8 l.]
54. Collegiū Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. XXII. De Clericis. Lib. 1. In qua respondebit *Antionius Szent-Peteri Vngarus*. Y-Y₄. [8 l.]
55. Collegiū Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. XXIV. De Clericis. Lib. 1. In qua respondebit *Michael Kalnai Vngarus*. Aa-Aa₄. [8 l.]
56. Collegiū Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. XXV. De Clericis. Lib. 1. In qua respondebit *Paulus Keőrösi Vngarus*. Bb-Bb₄. [8 l.]

⁷⁸ Putnoki albuma a sárospataki könyvtárban. Jelzete: L. 629. Ezt ism. Herepei: Adattár I. 146—160. l.

⁷⁹ Thurzó Ferenc: *A nagybányai ev. ref. főiskola (schola Rivulina) története. 1547—1755*. Nagybánya. 1905. 17. l.

⁸⁰ MPetA. 13. évf. 1929. 140. l.

57. Collegii Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. XXVI. De Clericis. Lib. 1. In qua respondebit *Nicolaus Archinus Vngarus*. Cc-Cc₄. [8 l.]
58. Collegii Anti-Bellariminiani Tom. 2. Disp. XXVII. De Clericis. Lib. 1. In qua respondebit *Ioannes Czeh Czuzinus Vngarus*. Dd-Dd₄. [8 l.]
59. Collegii Anti Bellarminiani Tom. 2. Disp. XXVIII. De Monachis, lib. 2. In qua respondebit *Petrus Miskolczinus, Vngarus*. Ee-Ee₄. [8 l.]
60. Collegii Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. XXXI. De Monachis, lib. 2. In qua respondebit *Paulus L. Szepsi Vngarus*. Hh-Gg-Gg₄[!] [8 l.]
61. Collegii Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. XXXII. De Monachis, lib. 2. In qua respondebit *Samuel P. Callovius Vngarus*. Hh-Hh₄. [8 l.]
62. Collegii Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. XXXIII. de Monachis, lib. 2. In qua respondebit *Andreas K. Szikszovius Vngarus*. Kk-Kk₄. [8 l.]
63. Collegii Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. XXIV. De Monachis, lib. 2. In qua respondebit *Anders (!) K. Szoledinus Vngarus*. Ll-Ll₄. [8 l.]
64. Collegii Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. XXXV. De Monachis, lib.2. In qua respondebit *Franciscus L. Kereszturinus. Vngarus*. Mm-Mm₄. [8 l.]

Kereszturi L. Ferenc kidolgozza még a XLVI. disputációt. Patakon subscribal s névaláírása után ezt írják később: „Ductus Ungvarinum”. 1625. április 10-én iratkozik be a franekeri egyetemre („Franciscus Keresztusi”). Innen Frankfurtba megy s 1626. I. félévében iratkozik be („Franciscus Literatus Keresturinus”). — Hazatérése utáni működéséről semmit sem tudunk meg. Zoványi említ egy hasonló nevű lelkészt, aki 1638. júl. 13-án Varsányira szavazott; ha a két személy azonos, Kereszturi L. Ferenc abauji lelkész volt valamelyik gyülekezetben.⁸⁰

65. Collegii Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. XXXVI. De Monachis, lib. 2. In qua respondebit *Stephanus S. Debrecinus Vngarus*. Nn-Nn 4. [8 l.]

Debreceni Siderius István a fentén kívül írja még a XLIX. disputációt. Talán azonos azzal a debreceni diákkal, aki 1616. jun. 24-én írja alá a törvényeket, bár az sem kizárt, hogy azzal, aki 1620. szept. 1-én lesz tógátus diák; ez utóbbi neve után ezt olvassuk: „clam discessit”, azaz „titkon” vagy „hír nélkül” hagyta el az iskolát, ha ez utóbbival azonos, innen Váradra vagy Patakra megy. Patakon találunk is egy ilyen nevű diákot, aki 1622-ben írja alá a törvényt. Franekerben 1625. júl. 1-én iratkozik be („Stephanus Tebrecinus”). Hasonneví diákot sem a frankfurti, sem a leideni egyetemen nem találunk a fenti időben. — Thurzó Ferenc⁸¹ két Debreceni Siderius Istvánt említ, akik a nagybányai iskola rektorai voltak; az egyik 1626. márc. 24-től, a másik 1640-től viselte hivatalát. Thurzó a két adatot egy személyhez köti. Ez nem lehetséges, mert ez esetben az 1637. nov. 10-én Leidenben beíratkozott Debreceni S. István 25 éves ifjú 13 éves korában lett volna franekeri diák. Viszont lehetséges, hogy a Franekerből hazatérő ifjú 1626-ban megkezdí munkáját Nagybányán. — Az 1640-es években több D. I. tevékenykedik az egyházban. A legismertebbek: D. I. nagyváradí lelkész (1642—1653)⁸², aki 1652-től bihari esperes. Sokan tisztelik meg azzal, hogy neki ajánlják munkácskájukat (RMK. III. 1851, 1841, 1691, 1757, 1711). — Azari Zsigmond disputációját D. S. I.-nak, mint béragszászi papnak ajánlja (RMK. III. 1869). — Az abauj-tornai egyházmegye esperesválasztó gyűlésén egy D. I. szavazatát Varsányira adja⁸³, Thurzó Ferenc úgy emlékszik meg D. S. I. nagybányai rektorról, mint aki később színérváljalai pap lesz⁸⁴, s végül Miskolci Csulyak István 1635. die medardi ír D. I. báthori papnak⁸⁵.

⁸¹ i. m. 137—138. l.

⁸² Csernák Béla: *A református egyház Nagyváradon. 1557—1660*. Oradea-Nagyvárad. 1934. 275. l.

⁸³ Puritánus mozgalmak. 90. l. 1. jegyzet.

⁸⁴ i. m. 25. l.

⁸⁵ MPÉta. 12. köt. 1928. 218. l. Egy — akadémiaí járt — D. I.-t Csatárba rendelnek 1630-ban. Vö. Borovszky Samu i. m. 15.

66. Collegii Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. XXXIX. De Purgatorio. In qua respondebit *Nicolaus K. Petrinus Vngarus*. Qq-Qq₄. [8 l.]

Petri K. Miklós respondense még e kötet L. disputációjának. Előbb a frankfurti egyetemen tanul (1624. II. félév); e bejegyzés szerint „debrocinus”, ennek ellenére a Thury-féle névsor nem közli nevét. — 1625. szept. 3-án iratkozik be a franekeri egyetemre. Nem tudjuk, hogy hazajövele után hol s merre munkálkodott. Verssel üdvözlí Thuri Pétert (RMK. III. 1408).

67. Collegii Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. XL. De Cultu Snctorum. In qua respondebit *Stephanus K. Szikszai Vngarus*. Rr—Rr₄. [8 l.]

Szikszai Kardos István a fentin kívül írja még az LI. disputációt. Debreceni diák lehetett s valószínű, hogy azonos azzal a Szikszai Istvánnal, aki 1618-ban írja alá a törvényeket, s aki 1624-ben collaborator, azaz segédtanár is volt. Tanulmányait külföldön Frankfurtban kezdi, 1624. II. félévében. A közölt névsorban ez áll: „Stephanus Kardos Szikszovius Ungarus non juravit, quia graviter decubuit [!]. Jur[avit] post rect. Blotio”. Ehhez még Zoványi jegyzete: „Az 1626. év I. félévben.” Súlyos betegségéből kigyógyult, mert 1625. júl. 1-én beiratkozik a franekeri egyetemre, s dolgozik Amesius szemináriumában. Itthoni életéről semmit sem tudtunk meg.

68. Collegii Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. XLII. De Cultu Sanctorum. In qua respondebit *Georgius Szemleni Vngarus*. Tt-Tt₄. [8 l.]

69. Collegii Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. XLIII. De Cultu Sanctorum. In qua respondebit *Paulus L. Szepsi Vngarus*. Vu-Vu₄. [8. l.]

70. Collegii Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. XLV. De Imaginibus. In qua respondebit *Andreas K. Sziksovius Vngarus*. Yy-Yy₄. [8 l.]

71. Collegii Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. XLVI. De Reliquiis Sanctorum. In qua respondebit *Franciscus L. Kereszturinus Vngarus*. Zz-Zz₄. [8 l.]

72. Collegii Anti Bellarminiani Tom. 2. Disp. XLVII. De Imaginibus. In qua respondebit *Paulus L. Szepsi Vngarus*. Aaa-Aaa₄. [8 l.]

73. Collegii Anti-Bellarminiani Disp. XLVIII. De Imaginibus. In qua respondebit *Andreas K. Szöledinus Vngarus*. Bbb-Bbb₄. [8 l.]

74. Collegii Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. XLIX. De Imaginibus. In qua respondebit *Stephanus S. Debrecinus Vngarus*. Ccc-Ccc₄. [8 l.]

75. Collegii Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. L. De Cruce. In qua respondebit *Nicolaus K. Petrinus Vngarus*. Ddd-Ddd₄. [8 l.]

76. Collegii Anti-Bellarminiani Tom. 2. Disp. LI. De Cruce. In qua respondebit *Stephanus K. Szikszai Vngarus*. Eee-EE₄. [8 l.]

*

Ha valaki megírja — reméljük nem sokára — a magyar diákok peregrinatiojának történetét, benne különösen fontos és előkelő helyet fog kapni Wittenberg és Heidelberg. Különösen az elsőnek volt nagy vonzereje, hiszen a századfordulóig több mint ezer magyar diák tanul itt a két vallásfelekezetből. Megváltozik a helyzet 1591 körül, mert ez idő után csak azokat veszik fel az egyetemre, akik a Confessio Augustanat aláírják. A magyar református kollégiumok és gyülekezetek diákjainak úticélja e fordulat után Heidelberg lesz, ahol az 1608—1609. évektől kezdve 8—15 között állandóan a magyar diákok száma. 1621-ben még három magyar diák nevét olvassuk a névsorban⁸⁶, de — mint ismeretes — a következő évben a várost eléri a harmincéves

⁸⁶ SpFüz 1862. 559—567. l.

háború és elpusztítja egyetemével együtt. Kb. 1622—23-tól fogva a tanulni vágyó magyar református diákok fiatalabb és kevésbé ismert egyetemek felé róják a mér-földeket: az Odera melletti Frankfurt, Franeker és Leiden irányában. Ez egyetemek magyar tanulóinak számát mutatja az alábbi összeállítás az ismertetett könyvünk megjelenési éve körüli időben:

	Frankfurt/o	Franeker	Leiden
1622	25	—	—
1623	26	12	1
1624	8	28	6
1625	22	15	13
1626	11	3	16

Természetesen a diákok nem ösztönszerűen fordulnak az egyetemek felé, irányítják őket ide. Különösen Bethlen Gábor erdélyi fejedelem az, de utána I. Rákóczi György is, akinek diplomáciai fáradozásában mindég ott hat a törekvés: minél szélesebb utat készíteni és nyitni a tanulni akaró diákok számára.⁸⁷ Azt is elárulják a fejedelmek iskoláztatást, iskolát, mestereket érintő, vagy e témákkal foglalkozó levelei, hogy az iskola ügye, a tanítók kiképzése: fejedelmi gond⁸⁸, sőt államügy. A fejedelmek mellett a gazdagabb főurak közül is többen kiveszik részüket a diákok támogatásából, sőt a nagyobb s jelentősebb városok vagy éppen mezővárosok is — mint pl. Kassa, Nagybánya, Liszka stb. — arra törekszenek, hogy iskolájukba külföldön képzett mestereket ültethessenek.

Amint mondtuk Heidelberg pusztulása után az Odera melletti Frankfurt, Franeker és Leiden felé indulnak a magyar református tógátus diákok az erdélyi iskolákból, Debrecen és Sárospatak kollégiumaiból. Mind három egyetem fiatal, s a legfiatalabb éppen a franekeri. 1585-ben alapítják s négy fakultása van, jellege kálvinista. A theologia első professzora Sibbrand Lubbertus, Beza tanítványa, a szocinianusok és arminianusok ellenfele; őt követte John Maccovius (1615) és Wilh. Amesius (1622).⁸⁹ Ez utóbbi korábban Cambridgeben tanít, Perkins leghívebb tanítványa, kálvinista és puritán. Meggyőződése miatt kellett elhagynia hazáját.⁹⁰

A történelem kényszere által előidézett iskolaváltoztatás nem egyszerűen helyváltoztatást jelent csupán a magyar diákok számára. Minden korábbi egyetemnek megvan a maga sajátos szellemi arculata, melynek hatása alól senki sem vonhatta ki magát. Egy egészen más szellemi környezetbe kerülnek azok, akik az 1620-as évektől kezdve a frankfurti egyetemet is megjárva a franekeri és leideni egyetemre — ha rövid időre is — átlátnálódnak. Különösen a holland egyetemeket, s közöttük is a franekert tartjuk olyannak, melynek hatása bizonyos értelemben forradalmi volt. Egy egészen más múlt, más életfolytatás, egy gyakorlatiasabb szellemi háttér az, amibe kerülnek itt a magyar diákok; egyrészt olyan szellemi mozgalom sodrásába, ami a holland református egyházat szinte a válságba sodorta (remonstránsokkal,

⁸⁷ Nagy Iván: *Magyarok iskolázása külföldön*. Sz. 1870- — Frankl Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Pest. 1873. — Lukinich Imre: *Adatok a magyar külföldi iskolázás történetéhez*. = Károlyi-émlékkönyv. Bp. 1934. — *Magyar alumnusok levelei*. ErdProtKözl. 1874. — Földváry László: *Adalékok egyházunk és iskolaügyünk történetéhez*. DebProtLap. 1896. 14. — Daxer György: *A külföldi iskoláztatás hatása a hazai protestáns nevelésügy fejlődésére*. Békéscsaba. 1909.

⁸⁸ Bethlen Gábor Alvinczi Péterhez írott levele Kassára. 1628. márc. 28-án. Közli: Szabó Károly. EPK. 1878. 340—341. l.

⁸⁹ RGG³. 2. kötet. 1017. h. A másik két főiskola adatait is ez a lexikon közli a legtömörebben.

⁹⁰ L. bővebben Zoványi: *Puritánus mozgalmak* c. könyvében. Berg Pál: *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*. Bp. 1946. és Makkai László: *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*. Bp. 1952.

arminianizmussal való vita). Másfelől az angol szigetországban éppen ez időben folyik — s a forradalom előtti években, Hollandiában még szabadabban érvényesül — a puritánus mozgalom által szülte egyházi és társadalmi erjedés. Ennek a franekeri magyar diákok nemcsak távoli szemlélői, hanem aktív résztvevői; Amesius személyében pedig magával az angol puritánus mozgalommal kerülnek a legközelebbi kapcsolatba. Amesiuszal naponként találkoznak, előadásait hallgatják, a disputáció témájával kapcsolatban vele konzultálnak. E sokoldalú találkozásban a professzor bizonyára nem rejtí el gondolatait az aktuális témákkal kapcsolatban sem. Reá és munkásságára éppen az a jellemző, hogy problémák és elvek *gyakorlati* jelentőségét, értelmét keresi és hirdeti. Pietista, puritán felfogásának hangot ad, s azt szenvedélyesen képviseli. Franekerről írja éppen ez időben egyik tanítványa: „Az academia penig oly az mineműt kívántunk, minden nemű arsokban, fakultasokban fű és tudós doctorok, professorok vannak, kiváltképen pedig a theologia dicsiretenes tündöklük és virágzik...”⁹¹ Könyvünk jelentőségét vagy éppen fontosságát abban látjuk, hogy ennek a szoros kapcsolatnak kézzel fogható bizonyítéka. A puritánizmus ugyan Tolnai Dali János személyén és munkáján keresztül robban bele a magyar egyházi életbe, de az útkészítő, a hírvívő, a kapcsolatot felvevő az az ötvenöt (!) magyar diák, akik az 1624—1625. években Amesiuszt hallgatják, s közülök huszonhat disputációt is ír abban a kollégiumban, amit Amesius vezet. Berg Pál még azt írja Amesiusról szólva: „A magyar szellemiséggel bizonyos mértékben még életében kapcsolatba került, mert hírnevétől vonzva számos magyar teológus kereste fel a franekeri egyetemet, s az ő vezetésével végezte el teológiai tanulmányait. Így például 1625-ben négy, 1631-ben egy, 1632-ben két, 1633-ban egy magyar diákról tudunk, aki az ő elnöklése alatt disputált...”⁹² Ez adatokat a franekeri magyar diákok névsora és könyvünk adatai alapján úgy kell módosítanunk, hogy az 1623—1633. években 94 (kilencvennégy) magyar teológus diák tanul azon az egyetemen, ahol Amesius az egyik vonzerő s közülük 26 és már ismert adatok alapján még 8 tanuló, azaz 34 diák ír disputációt az ő vezetésével.

Igaz, azt is jól tudjuk, hogy e diákok nem mindegyike lesz Amesius követője, vagy tanításának terjesztője, az itthoni puritánus mozgalom zászlóvivője vagy harcosa. Sőt, pl. Simándi Tolnainak szenvedélyes ellenfelévé lett az itthoni vitában. De a nagy többség a puritánus reformok híve volt. (Jellemző, hogy valószínűleg könyvünk egyik possessora is!)

Amesius döntő hatását érzékelték a kortársak; az ellenfelek a „romlás” és „tévelygés” elindítóját és okozóját vélték megtalálni személyében. Szilágyi Benjámin István így ír erről:

„...Amesius Vilhem is... a frisek franekerei akadémiájában hittanári állomást nyert; hol mind irataiban, mind élő szóval a túlzó puritánizmust terjeszté (mint az „Puritánizmus” című művéből kitetszik). Újításra törekvő pártfogoltjai közül is többen itt csalogattak lépre.”⁹³ Hasonló értelmű adatot őrzött meg a kecskeméti református egyház anyakönyve is „1638. esztendőben igen veszedelmes háborúság és zenebona kezdett támadni Magyarországon a magyarországi ifjak által, kik a tenger mellyéki Académiákra, Franequerába Gvilhelmushoz Amesiushoz és egyébüvé és Angliában is bujdosván tudományok öregbítésére. Az holland independentizmus, puritánizmus tévelygő tudományokkal és egyéb ecclesiái szent szokások

⁹¹ Salánki György és Zempléni György közös levele I. Rákóczi Györgynek 1624. április 7-i kelettel. E levelükben azt is elmondják, hogy Brazlón (Breslau) keresztül kijutnak a tengerhez s onnan egy hétig tartó hajózás után kikötnek Harlinga városánál.

⁹² i. m. 109. l.

⁹³ *Acta synodi nationalis Hungaricae...* SpFüz 1857/58. 168. l.

körül való újításokkal megvesztegetődven s megtelven s Magyarországra hazájokba megtérven, az előtt már bevőtt egészséges tudományban és szent ecclesiái szokásokban valemely megjobbítást, reformatiot képzelődtek, imagináltak magoknak...”⁹⁴

Valóban a puritánizmus tüze Angliában gyulladt fel, de azt a magyar diákok közül sokan Amesiustól Franekerben vették át és hozták haza.

Végezetül a disputációk szerzőségével kapcsolatos vitához és problémához kell hozzászólnunk. Zoványi dolgozatában azt állítja, hogy a disputáció az elnöklő tanár szellemi terméke, a respondens a kijelölt leckét csupán elmondja⁹⁵. Ezt a véleményt képviseli Gulyás József is.⁹⁶ E vélemények főleg arra az ismert tényre támaszkodnak, hogy a disszertációk, disputációk vagy disszertáció-sorozatok a későbbi évek során az elnök kizárólagos szerzősége alatt látnak napvilágot, amikor már halvány célzás sincs arra, hogy e munka valamikor disszertációkra tördelve egyszer már megjelent. E véleményekkel szemben Herepei János elmondja, hogy szerinte a disszertációk alapgondolata és az érvelésmenet kidolgozása a tanuló műve. „Ugyanis aligha tételezhetjük fel, hogy szajkó módra megtanult lecke felmondóját nemcsak diáktársai, sokszor azonban még tanárai és más tekintélyek is ékes rigm usokban dicsőítették volna!”⁹⁷

Szerény véleményünk az, hogy a disputáció egy része a tanulás és tanítás munkájának, azaz az akadémiai életnek. A tanítás, azaz a professzori munka és a tanulás, azaz a diák munkája a disputációban, disszertációban is összekapcsolódik. A disputáció a tanár és diák közös szellemi terméke, amennyiben a feladatot a professzor tervezi el, diákjával a téma kidolgozását megbeszéli, az elkészült dolgozatot átolvassa, pótlásra, javításra tanácsot ad, s ilyen értelemben a professzor a magáénak is joggal tekintheti a végső eredményt, amit azzal is kinyilvánít, hogy egy későbbi kiadás során, mint a magáét jelenteti meg. De magáénak tekinthette a diák is e munkácskát, hiszen a kidolgozás, a megírás érdeme az övé volt s joggal előrvendezhetett vele patrónusai és barátai előtt.⁹⁸

Közös munka és fáradozás eredményének tekintjük tehát kötetünket, melynek egyes disputációiban ott sejtjük a professzor Amesius gondját, munkáját és szellemi törődését, de másfelől ott rejtezik ezekben a respondens magyar diákok izgalma, verejtékezésé, talán virrasztása és gyötrődése is, hogy kicsiny dolgozataik gondolatait

⁹⁴ *Kecskeméti ref. anyakönyvi feljegyzések*. Közli Szilágyi Sándor. SpFüz. 1857/58. 654. l. Közlés előtt a szöveget Adriján Imréné könyvtáros ellenőrizte, itt is köszönöm fáradságát.

⁹⁵ Zoványi Jenő: *A főiskolai disputációk és szerzőik*. ProtSz. 1936. 12—16.

⁹⁶ Gulyás József: *A respondensek*. SpRefL 1948. szept. 19.

⁹⁷ Adattár I. 210. — Herepei egy újabb cikkében (*Az akadémiai vitatkozások és üdvözlő versek egymáshoz való viszonya* Adattár III. 376—377.), saját korábbi véleményét is korrigálva — kétségbevonja az üdvözlő versek jelentőségét a szerzőség eldöntése szempontjából.

⁹⁸ A régi lexikonok id. vonatkozó megállapításai is ezt a véleményt látszanak igazolni. A nagy francia „Encyclopédie” „dispute” címszavak alatt ezt olvassuk: „La devoir du répondant est d'écrire sa thèse, c'est-à-dire, de composer un petit discours ou dissertation sur le sujet proposé; et il y soutient l'affirmative ou la négative, selon l'opinion du maître...” (*Encyclopédie, ou dictionnaire universel raisonné des connoissances humaines*. Mis en ordre Par M. De Felice. Yverdon. 1772. Tom. 14. 170.) Egy másik, a maga korában csodált, nagy mű a *Grosses vollständiges universal Lexikon* „Disputir-Kunst” címszava alatt ezt olvassuk: „Bay unsern gewöhlichen öffentlichen Disputationen ist es gebräuchlich, dass noch eine dritte [!] Person, nemlich der Praeses, hinzukömmt: welcher aber keine neue Person ist, sondern er ist nur dem respondentem zur Beyhülfe zugegeben...” (Halle u. Leipzig. 1734. VII. Bd. 1062. h.). Véleményünk támogatására még azt is el kell mondanunk, hogy van olyan disputáció, melynek respondense külön mint szerző is fel van tüntetve a fejezetcímében, mint pl. Pareus David *Collegiorum theologicorum decuria* I—II. kötetének több disputációjában nem egy esetben ezt olvassuk: „respondente et authore”.

minél ékeesebb latin mondatokba formálják.⁹⁹ — A professzor és tanítvány közös munkájának tekintjük kötetünket annak ellenére is, hogy egy későbbi kiadásban — több elődjéhez hasonlóan — teljességgel, mint Amesius munkája jelent meg.¹⁰⁰ Csak abban reménykedünk, hogy — mivel a 3. és 4. kötet előszavai szerint a könyv e részei is már az 1626. évben elkészültek — ezek is megjelentek még disputációkra tagoltan, s ha előkerülnek, bizonyára benne lesznek az akkori magyar franekeri Ames-tanítványok nevei is.

Imre Czegle

DIE ERSTEN UNGARISCHEN STUDENTEN VON AMESIUS

(Unbekannte Disputationen von Franeker im Jahre 1624—25.)

Wilhelm Amesius (Ames) als Professor in Franeker hielt ein Seminar an der Universität, wo er und seine Studenten die Behauptungen des Buches von Bellarmin (*Disputationes de controversiis...* Ingolstadt. 1586—93) zu widerlegen bestrebten. Diese *Disputationes* erschienen in einem Buche mit dem Titel „Bellarminus enervatus...” (Franeker 1625). Mit den ersten zwei Bänden dieses Buches beschäftigt sich diese Abhandlung, die die ungarischen Beziehungen und die Bedeutung dieser Disputationen betont. Unter den Respondenten befinden sich nämlich 23 ungarische Studenten (Vikaren), die alle zu der reformierten Kirche gehörten und aus den dortigen Hochschulen (Akademien) im grössten Teil aus Debrecen, Sárospatak und Siebenbürgen gekommen sind. Die Peregrination bedeutet von der Zeit der Reformation her eine lebendige Beziehung, die die ungarischen protestantischen Schulen und Kirchen mit den ausländischen Brüderkirchen in Verbindung hielt und durch welche neue Gedanken und Ideen überpflanzt waren. Amesius steckt seine Studenten gewiss mit den Ideen des Puritanismus und Ramismus an und mehrere von ihnen sind zu Hause — mit den Gedanken ihres Meisters bereichert — Vertreter der neuen philosophischen, naturwissenschaftlichen und theologischen Bewegungen geworden.

⁹⁹ A külföldre szakadt diáknak a vitatkozás körüli fáradozására félreérthetetlenül utal Bethlen Miklós is: „Disputatiót úgy mint respondens soha sem bocsátottam ki... noha valami hitványkára én is rá tudtam volna talán *vergődni*...” (Idézi az akadémiai vitairatok dolgában egyébként is fontos okfejtés során Bán Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 126—27.) — Szerk.

¹⁰⁰ *Bellarminus enervatus in quattuor Tomos divisus*. Editio ab auctore novissime ante obitum recognita et aucta. Amstelodami. 1658. Apud Joannem Janssonium.

BORSÁTI FERENC METAMORPHOSIS-A

—A protestáns barokk kérdéséhez—

A XVII. század második felének művelődéstörténeti képét alapvetően már a barokk érvényesülésével jellemezhetjük. A protestáns egyházi és iskolai kultúrák virágzása szintén erre az időszakra esik. A puritanizmus szellemi áramlata és annak radikalizálódási iránya szembe kellett, hogy találja magát a mindinkább erősödő barokk kultúrával és művészi termékeivel. Bár a puritanizmusnak a művészetről alkotott felfogásában a legjelentősebb elv éppen a barokk stílus jellemzőinek elvetése, a tudatos díszítésről és gyönyörködtetésről való lemondás volt, képviselői mégsem vonhaták ki magukat a barokk hatása alól, és fokozatosan egyre több barokk motívum került be puritánus szerzők munkáiba is. A puritanizmus barokk felé hajló tendenciájának, a protestáns barokk kérdésének felvetése már több tanulmányban megtörtént. Ezek jórészt protestáns szerzők által fordított barokk munkák elemzése kapcsán mutattak rá arra a folyamatra, amely a protestáns művészet világában a barokk világnézeti és formai elemek meghonosodását jelezte.¹ Az itt elemzendő munka, a váradi puritánus iskola terméke, hasonló jellemzőivel az erdélyi puritánus iskolai színjátszásban jelentkező barokk hatást látszik igazolni.

A váradi puritánus iskolával és az erdélyi színjátszással foglalkozó munkák majd mindegyike² említést tesz egy 1656-ban megjelent „alkalmi költeményről”, illetve annak előadatásáról. A kétnyelvű munkáról eddig csak Szilágyi Sándor tollából került ki egy felületes tartalmi ismertetés.³

A mű címe: *Metamorphosis ... Sigismundi Rakoci*⁴ s vele egy kiadásban, külön címlappal a magyar változat: *Változása ... Rakoci Sigmondnak; az az: Az ő ... tündöklő életének, és boldogul e' világból való ki-mulásának Poetica inventioval való le-írása ...* (Várad 1656).⁵

¹ Mályusz Elemér: *Magyar renaissance, magyar barokk*. Budapesti Szemle 1936. CCXLI. 158—172, 293—318., CCXLII. 86—104. 154—174. Néhány megállapítást tesz a barokk oktatásnak a protestánsokra gyakorolt hatásáról. — Esze Tamás: *A Magyar Napraforgóvirág*. Egyháztörténet 1943. 330—345. Drexelinus *Heliotropium*-nak protestáns fordításairól, Újhelyi István és Komáromi János munkáiról. — Tarnai Andor: *Pax Aulae*. ItK 1968. 273—284. Pápai Páriz francia eredetű fordításáról.

² Alszeghy Zsolt: *Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig*. Bp. 1914. 31—36. — Bernáth Lajos: *A protestáns iskoladramákról*. Protestáns Szemle 1902. 24. — Dombi Béla: *A drámaírás kísérletei Magyarországon a XVI—XVII. században*. Pécs 1932. 117. — Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház története*. Kolozsvár 1897. 20. — Naményi Lajos: *A váradi színészet története*. Nagyvárad 1897. 2. — Makkai László: *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*. Bp. 1952. 170.

³ Szilágyi Sándor: *Borsáti Ferenc ismeretlen iskolai alkalmi költeménye 1656-ból*. MKSzele 1887. 93—97.

⁴ Teljes cím: *Metamorphosis Illustrissimi quondam Herois felicitis memoriae Sigismundi Rakoci; Id est: Ejus eruditae vitae, heroicaeque virtutis cum simili morte seu composita A Francisco Borsati Papensi. In Illustri Gymnasio Sacrae Poeseos p. t. Collaboratore. Varadinii. Apud Abrahamum Kertesz Szencium. Anno M.DC.LVI. (RMK II. 867., RMK I. 914.)*

⁵ A magyar változat teljes címe: *Változása Az Néhaj Tekéntetes és Nagyságos boldog emlékeztű Rakoci Sigmondnak; az az Az ő kegyes, es külömb féle jóságos cselekedetekkel tündöklő életének,*

A szerzőre vonatkozó csekély számú adatot Herepei János foglalta össze, s Borsáti váradi collaborátorságának idejét éppen ezzel a munkával véli meghatározni. Mivel a *Metamorphosis*-t alkalmi költeménynek tartja, feltételezi, hogy keletkezési ideje is közvetlenül a Rákóczi Zsigmond halála utáni időszakra teendő, vagyis „Borsáti művének is az 1652. év április 28-án a fehérvári székesegyházban tartott gyászszertartás alkalmára már készen kellett lennie.”⁶ A kiadást — Herepei szerint — a patrónus által nyújtott anyagi fedezet késlekedése hátráltatta. Így Borsáti váradi collaborátorsága is az 1652—53-as évekre esne, mert a műve előszavát aláíró Enyedi Sámuel és Tarpai Szilágyi András együtt először csak 1653 őszén találhatók Váradon.

Herepei logikusnak tűnő megállapításait több adat is cáfolni látszik: 1. A már említett előszóban, melyet a szerzők Lorántffy Zsuzsannához, Rákóczi Zsigmond anyjához intéztek, nem történik említés a gyászszertartásról, amelynek pedig a közelmúltban kellett lezajlania. (Amennyiben az előszó 1653-ban íródott.) Ugyanakkor a szerzők kiemelik „a minap a szokott módon” történő nyilvános előadást („cum nuper more apud nos consveto”). Nem valószínű, hogy ez éppen a gyászszertartást jelentené. 2. Feltehető továbbá, hogy amikor Tarpai és Enyedi a „mérhetetlen fájdalom megújulásáról” — „licet sciamus infandum renovatum iri dolorem” — beszélnek, nem olyan halál eseményét idézik fel, amely a közelmúltban történt. 3. Tarpai Szilágyi András és Enyedi Sámuel nem csak 1653-ban, hanem 1656-ban is váradi rektorok voltak,⁷ az előszó ezek szerint 1656-ban is keletkezhetett. 4. A szerző a kiadás évében, 1656-ban, mindkét címlapon félreérthetetlenül nyilatkozik *akkori* pozíciójáról („p[ro] t[empore] Collaborator”). 5. Végül: a magyar változat utolsó versszaka:

Váradon írák ez egynehány verseket,
Ezer hat száz es ötvenhat esztendőket,
Mikoron számlálnék. Olvaso ezeket
Meg ne vesd, eléb de csinály te szebbeket.

Megállapítható tehát, hogy a *Metamorphosis* 1656-ban keletkezett, és Borsáti váradi collaborátorsága is erre az időre tehető.

Milyen indítékaik lehettek a szerzőnek, hogy Rákóczi Zsigmond halála után négy évvel költeményt szenteljen emlékének? A választ mindenképpen a váradi puritanizmus történeti fejlődésében kell keresnünk. A puritanizmus két gócpontja, Sárospatak és Várad közül a reakció erőyes puritanusellenes föllépése nyomán az 1650-es években mindinkább Várad erősödött meg. Különösen nagy szerep jutott a váradi főiskolának, melyet Lorántffy Zsuzsanna támogatott és Rákóczi Zsigmondnak „volt a’ Tudományra / Fő gondgya, Tanéto s’ Tanulo iffjakra.”⁸ A váradi puritánus ellenállás radikalizálódási irányát meggyőzően bizonyítja Makkai László, és ő talál igazolást a Borsáti-féle *Metamorphosis* keletkezésére is: „Váradon tovább folyt az agitáció az elcsapott prédikátorok érdekében, sőt a fejedelem ellen is, aminek egyik feltűnő megnyilatkozása az a Rákóczi Zsigmond emléket magasztaló költemény, melyet 1656-ban a váradi nyomda a puritánus tanárok ajánló soraival együtt kiadott.”⁹

és boldogul e’ világbol valo ki-mulásának Poetica inventioval valo le-írása Deákul és Magyarul; Mellyet A’ Váradi Gymnasiumban Poetica Classisnak ideig valo Collaboratora szerzett. Váradon, Nyomtatott Szenci Kertész Abrahám által 1656 esztendőben. (RMK. I. 914., RMK II. 867.).

⁶ Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. II. köt. Bp.—Szeged 1966. 25—27. (A továbbiakban: Herepei: *Adattár II.*)

⁷ Herepei: *Adattár II.* 85. 96.

⁸ A váradi puritánus iskola tanáraival és a Rákóczi Zsigmondhoz és Lorántffy Zsuzsannához fűződő kapcsolatokkal foglalkozik: Herepei: *Adattár II.* 5—137.

A váradi nyomdáról és nyomdászáról, Szenci Kertész Abrahámról lásd: Naményi Béla: *A nagyváradi nyomdász története*. Bp. 1902. 20—35. — Herepei: *Adattár II.* 159—168.

⁹ Makkai: *i. m.* 170.

Rákóczi Zsigmond szerepe és támogatása tehát nem lehetett lebecsülendő a váradi kollégium életében, ha négy évvel halála után is valóságos kultusz alakul ki körülötte. A vers szerzője a megírást így indokolja:

Nem elmém hányása, hanem sorsnak kára
Vitt, hogy ez Herczegnek verseket sorsára
Írnék...

Az elveszett patrónust akarták benne felidézni, illetve emléke felelevenítésével hódolatukat kifejezni, és további pártfogást kérni „egyházunk és igazhittű iskolánk legkegyesebb és legjóságosabb jótévőjétől”, Lorántffy Zsuzsannától.

A *Metamorphosis*-t Szilágyi Sándor alkalmi költeménynek tartja. Előadatasáról több munkában szó esik, de mindegyik csak Szilágyi ismertetéséig, illetve legfeljebb az előszó felületes ismeretéig nyúlik vissza. Szilágyi szerint „a nyári vizsgákon szavalta el egy ifjú”.¹⁰ Hasonló véleménnyel volt Ferenczi Zoltán is: „1656-ban Pápai Borsáti Ferencz, a költészeti osztály oktatója tartott előadást, mely alkalommal a szereplők egyike Borsáti Metamorphosis című latin költeményét szavalta el a megboldogult Rákóczi Zsigmond emlékére.”¹¹ Mindkét felfogás nyilvánvalóan a *Metamorphosis* latin előszavára (illetve Ferenczi inkább csak Szilágyira) támaszkodik, s annak félreértéséből ered. „Cum nuper more apud nos consveto Franciscus Borsati Papensis Poeseos Collaborator suos discipulos exercendi gratia pro actu publico Musarum Chorum exhibuisset; quilibet actorum pro sua quam gerebat persona; de selectu-thematibus elegantam habuit declamationem: Ex iis autem unus, qui Calliopes agebat persona, perorando recitavit non invenustam Illustriss. magna. memortae Herois SIGISMUNDI RAKOCI filii Celsitudinis Tuae dilectissimi Metamorphosim, inventione & stylo satis poetico elaboratam” — mondja az előszó. Itt tehát a színészek mindegyikéről van szó, azon felül pedig közülük egyről, aki Kalliopè szerepét adta elő. Feltehető, hogy Borsáti úgy adatta elő diákjaival a költeményt, hogy a jelentős szerep Kalliopènak jutott, de nem ő volt az egyetlen szereplő. Így válik a *Metamorphosis* a váradi iskolai színjátszás értékes dokumentumává.

Különösen értékesé teszi a *Metamorphosis*-t, hogy puritánus kiadvány, puritánus iskolában mutatták be 1656-ban! Köztudomású, hogy a puritanizmus mennyire ellemezte az iskolai színjátszást. Erdélyben a fennmaradt emlékek alapján csak két ilyen munkáról tudunk, de ezek jóval korábbiak, ismeretlenek, nem az iskolai oktatás és nevelés volt a feladatuk, hanem sokkal inkább a főúri családok által megkövetelt magánoktatási módszert voltak hivatottak elősegíteni: Alsted *Schola triumphata*-ja (Gyulafehérvár 1638) és Bisterfeld *Pallas Dacica*-ja (Gyulafehérvár 1640). Ez utóbbi szintén Rákóczi Zsigmondhoz kapcsolódik, az ő tanulmányainak állított emléket. Iskolai színjáték Sárospatakon hosszabb ideig nem került bemutatásra. Éles ellenzői Tolnai Dali János és követői voltak, akik az iskolai színjátékot mint jezsuita találmányt vallási okokból vetették el. A puritanizmus képviselőinek felfogása szerint az iskoladráma az iskolai élet komolyságát is veszélyeztette volna. „A színpadi játékok ajánlatosak nagyon hasznos voltak miatt” — írja Comenius A Panszofikus Iskola tervezetében.¹² Az ő munkásságának és kudarcoktól sem mentes harcának eredmé-

¹⁰ Szilágyi: i. m. 95.

¹¹ Ferenczi: i. m. 20.

¹² A Panszofikus Iskola tervezetének első részét fordításban közli: Comenius *Magyarországon*. Comenius Sárospatakon írt műveiből. Összeáll. és bev. Kovács Endre. Bp. 1962. 120—154. Comeniusnak az iskolai színjátszás érdekében folytatott harcáról: Iványi Ede: Comenius A. J. élete. Bp. 1906. 171—172. — Rácz Lajos: Comenius Sárospatakon. Bp. 1931. 205—222. — Komor Ilona: Iskoladráma és utópia. EPhK 1958. 601.

nyeként kerülhettek csak bemutatásra Sárospatakon a Janua-drámák, akkor, amikor a jezsuita iskolák már egymás után ontották az iskolai darabokat, felismerve bennük a tanítás és meggyőzés lehetőségét.

A váradi puritánus iskolában a *Metamorphosis* az első ismert iskolai színjáték. Az irodalomtörténeti kézikönyv *A protestáns iskoladráma* című fejezetben említi meg, mint „inkább az udvari reprezentáció világába tartozó deklamációt.”¹³ Azonban a *Metamorphosis*-t iskolában mutatták be, az udvari reprezentációtól függetlenül inkább a polgári színjátszás felé mutat, s a vallási alkalmi jelleg nyomja rá bélyegét. Nem szabad azonban szem elől tévesztenünk az előszó első mondatát — amint erre Szilágyi és Naményi is helyesen felhívták a figyelmet —,¹⁴ Tarpai és Enyedi bevezetője „a nálunk szokott módon” történő előadásról szól. Szilágyi rögtön le is vonja a következtetést, miszerint Váradon „csak úgy mint a többi protestáns iskolákban szokásban volt előadásokat tartani: a színműveket egyik helyen, más alkalmi szavakat másutt.”¹⁵ Nem valószínű, hogy ilyen egyértelműen megállapítható a váradi iskola színjátszó hagyománya, de a szokott módon történő előadás mégis arra enged következtetni, hogy a *Metamorphosis* előadásának volt valamiféle előzménye. Ez a még ki nem derített színjátszó hagyomány annál is érdekesebb, mert éppen erre az időre esik Comeniusnak az iskoladrámákért folytatott harca, a *Metamorphosis* megjelenési éve pedig pontosan a *Schola Ludus* éve is: 1656! Comenius Patakon a Tolnai Daliék támasztotta akadályba ütközött, ugyanakkor az előszó alapján bizonyosnak mondhatjuk, hogy a puritánus váradi iskolában voltak iskolai előadások, és az is bizonyos, hogy az iskola két puritánus szellemű tanára írja az előszót az első fennmaradt színjátékhoz. Úgy látszik a váradi iskola tanárai sokkal több fogékonyságot mutattak az iskolai színjátszás iránt, mint tették azt pataki tanártársaik.

Külön értékelésre tarthat számot a *Metamorphosis* kétnyelvűsége. A XVII. század első felében a magyar nyelvű színjátszás nem volt folytonos, különösen a jezsuita színpadi játékok vetettek gátat az anyanyelvi kultúrának. A protestáns iskolákban általában nem volt zavartalan színjátszó hagyomány, a magyar nyelvű színjátszást tanúsító kezdemények pedig teljesen elsorvadtak. „A latin vagy a nemzeti nyelv kérdése egyébként a protestáns és katolikus iskolákban egyaránt összefügg az iskolai előadás céljával; latin volt, ha csak a tanulóifjúság nevelésére szorítkozott, ha azonban szélesebb nézőközönségre is számított, legalábbis nemzeti nyelvű közjátékok beiktatásával, kétnyelvű programokkal tájékoztatta és szórakoztatta a közönséget” — írja Dömötör Tekla a kétnyelvűségről.¹⁶ Borsáti *Metamorphosis*-a a bevezető tanúsága szerint azért íródott magyar nyelven is, „cum autem plures sint latinae linguae ingari, & inter literatos non quilibet poeticis assuevit phrasibus”, azaz „mivel pedig sokan vannak, akik a latin nyelvet nem tudják, és a literátorok között sem mindenki szokott hozzá a költői fordulatokhoz”. Valószínű azonban, hogy a magyar változat csak a nyomtatás idejére készült el, mivel magyar nyelvű előadásról az előszó írói sem tesznek említést. Nem szerepel a magyar változat Bernáth Lajos és Dombi Béla katalógusában sem. Mégis jelentős a kétnyelvű kiadás, amely a XVII. századi református magyar nyelvű színpadi játék első darabjának tekinthető.

A *Metamorphosis* mindkét változata önálló kidolgozást mutat. Mind a latin, mind a magyar szöveg előtt eltérő latin nyelvű program található. A fő szöveg terjedelemben megegyezik, s csak a magyar részhez csatol a szerző mintegy tanulságul néhány versszakos összefoglalót, a mű megírásának magyarázatául.

¹³ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* Szerk. Klaniczay Tibor Bp. 1964. 261—262.

¹⁴ Naményi: i. m. 2.

¹⁵ Szilágyi: i. m. 95.

¹⁶ Dömötör Tekla: *Dramai szövegeink története a XVII. században.* RMDE I. Bp. 1960. 203.

A két változat nemcsak külső formájában tér el egymástól. A latin változat az eposzírás ókori hagyományainak megfelelően propositio-val és invocatio-val kezdődik:

Divi mutata SIGMUNDI carmine formam
Aurora nascente canam;...
...
Dirige virgo meam navim tua littora versus
Scribere cum tantis ego res sim viribus impar.

Mindez teljesen hiányzik magyar megfelelőjéből. Jelentős az eltérés a vallásos és mitológiai elemek felhasználásában is. A *Metamorphosis* jellemző példája annak a folyamatnak, amikor az irodalom művelőinek tudatában egy új mitológiai világ alakult ki. Az antik humanista eszmék és a protestáns vallási elemek keveredése figyelhető meg a *Metamorphosis*-ban is. A latin költemény többnyire az antik mitológia képvilágát alkalmazza. A mitológiai személyek megjelenítése tekintetében feltűnő, hogy a magyar változatban már nem is szerepel pl. Chloris (a virágok istenasszonya), Phoebus, Polyhymnia stb. Mindkét változatban azonos viszont a cselekmény fő vonala — Zsigmond Krisztus mennyei kertjébe kerül, Gábiel ragadja el. — A puritánus szerző — mint korábban oly sokan — Lucifert, mint a Hajnalcsillag megszemélyesítőjét és istenét, az ókor mitológiájának megfelelő alakban szerepelteti, s munkájában teljes békességben élnek egymás mellett a bibliai alakok (Izsák, Jákob nemzetsége, Magdaléna) és az Olimposz istenei.

A magyar változatban az antik mitológia csekélyebb számú elemei mellett a protestáns eszmevilág érdekes változását figyelhetjük meg. A protestáns predestinációs elemek mellett mintha már a barokk képvilága is megjelenne.¹⁷ Néhány példa: a barokk pompázatosság és csodaelhitetés megnyilatkozása Zsigmond vérének rózsává válása:

Oh! mely csudálatos iffjunak véréből,
Szép rosa fa neve nagy hirtelenségből,
Barsony színnel tellyes rosák ez tőkéből,
Tündöklenek miként Rubint a' gyűrűből.

Jellemző barokk motívum a Mennyei Szerelem is; Jezus érzelemtől fűtött mondatai Zsigmond dicséretére:

Mitsoda vagyon a'te szerelmesedben,
Egyéb szerelemnél te Idvezítődben,
Kinek élsz örökké szentséges keblében,
Ez téged örökké tart az ő kedvében.

Szilágyi értékelésével szemben, aki a magyar változatot nem találta egyenértékűnek a latin szöveggel, sőt még ízléstelennek is minősítette, éppen azt emelem ki, hogy a magyar költemény mozgalmasabb, cselekményesebb, dramatizált előadásra is sokkal inkább alkalmas lett volna!

Jellegzetes eltérés van a két változat között a műzsák és a tudományok kórusának összeállításában. Úgy tűnik, ebben az esetben a magyar változatban volt következetesebb a szerző. A puritánus oktatás minden tudománya megszólal és siratja Zsigmondot, ahogy azt a lapszéli kommentárok is kiemelik: „Grammatica sir. / Poesis gyászban borult. / Logica jajgat. / Physica siránkozik. / Az Astrologia bánkodik. / Theologia sohajtozik. / Az egész bölcsesség szomorkodik.” A tudományok megjelenése, megszólalása egymástól élesen elkülöníthető, a lapszéli jegyzetek pedig akár

¹⁷ Szilágyi is észreveszi a barokk elemeket a latinban, de a magyar változat barokk jellemzőire figyelme már nem terjed ki.

rendezői utasításoknak is felfoghatók. Jellemző módon a tudományok sorát a *Grammatica* nyitja meg, amint az már Comenius iskolájában is az alsó osztályok alapvető tudománya volt, és a kor enciklopedikus törekvéseinek megfelelően a *Theologia* zárja le.

A magyar változat befejező része összefoglaló és tanulság. A szerző vallásos életre, de mindenek előtt a tudományok szeretetére inti az olvasót:

Ha örökké élni kívánsz, te szeressed,
A' Tudományokat, s' a' Jesust kövessed.
Világot Virtuson kívül csak meg-vedd,
A' Bölcseséget de egyedül keressed.

Feltűnő hasonlóság figyelhető meg Medgyesi Pál Rákóczi Zsigmond felett mondott temetési beszédének néhány részlete és a *Metamorphosis* között. Bán Imre idézi például (a barokk kor életérzésének jellemzésére) Medgyesi következő szavait: „Változásokkal, oh sok változásokkal elegyes nyomorult rövid élet, melynek ha mi kicsiny méze, annyi a mérge; ha mi kis jó íz benne, még jól meg sem kóstolhattad, keserű epével fordul fel.” Borsáti munkájának első lapszéli jegyzete így szól a világról: „Mert méznek színe alatt mérget ad ínnya.” Más helyen ezt olvashatjuk:

Mert szeret e világ hízkelkedésével,
Azon olázkodik, hogy s mint ejthessen el,
Sok jokat ígér ő mézzel kent beszéddel,
De belől ígélet van tele méreggel.

Alaposabb vizsgálat nélkül nehezen dönthető el, hogy ez a hasonlóság a köztudatban élő frazeológia egymástól független felhasználását bizonyítja-e, vagy esetleg a beszéd e részleteinek közvetlen hatásáról, átvételéről van-e szó. (Borsátinak ismernie kellett Medgyesi temetési beszédét, ami nyomtatásban — 1653-ban — éppen Váradon jelent meg!)

A kétnyelvű iskolai színjáték különben nem marad folytatás nélkül. Esze Tamás hívja fel a figyelmet (Itk 1958. 1—18.) a rozsnyói és eperjesi iskolai színjátszás két- sőt többnyelvűségére, ahol a latin mellett anyanyelven, adott esetben magyarul, németül és szlovákul is megszólaltak az iskolai darabok. Ennek példája Missovitz Mihálynak, a rozsnyói evangélikus iskola igazgatójának Mátyásról szóló, de a Rákócziakhoz kapcsolódó *Fata Hungariae* (1705) című darabja, vagy az iglói bibliai dráma, *Melos paschale rhythmicum* (1699) latin—német nyelvű bevezetője.

Az antik világi elemek és a keresztény mitológia keveredése, „e színes képzeletvilág alakjai azonban a kortársak számára közérthető jelképek, melyek nemcsak az esztétikai igényt elégítik ki, hanem egyúttal a világ dialektikus ábrázolására is módot nyújtanak.”¹⁸

Minap ez verseket egy iffju magában
Írá, gondolván hogy nincs semmi világban,
Örökké-valo; csak vadnak változásban
Mindenek; s' bölcsesség halhatatlanságban.

Összefoglalásul: Borsáti *Metamorphosis*-ának kétségtelenül jelentős szerepet kell tulajdonítanunk a református iskolai színjátszás történetében, mint az eddig ismert első kétnyelvű iskolai színpadi játéknak. Magyar nyelvű változata talán a nemzeti nyelvű református iskolai színjátszás első emléke. Hármasképvilága — antik mitológia, protestáns predestinációs elemek és barokk képek — a váradi puritanizmusnak a sárospatakitól eltérő fejlődését tanúsítja.

¹⁸ Dömötör: i. m. 204.

A kiadvány bővebb elemzése, esetleges forrás felderítése és a teljes szöveg kiadása a további kutatás feladata. A latin ajánlás magyar fordítását közöljük, ezuttal először hiánytalanul.

A felséges fejedelemasszonynak,
a néhai
nagyaságos fejedelem,
Rákóczi György
özvegyének,
Lorántffy Zsuzsannának,
kegyes urnőknék,
igazhitű egyházaink és iskoláink
jóságos pártfogójának
üdvösség és hosszú boldog élet!

Amikor a minap a nálunk szokásos módon Pápai Borsáti Ferenc, a poétika segédtanára növendékeivel gyakorlás céljából nyilvános előadáson előadatta „A Muzsák kará”-t, a színészek mindegyike szép szavakat mondott megvalogatott témákról az általa megszemélyesített szerep nevében. Egyikük, aki Kalliópé szerepét játszotta, szavalva előadta felséged hön szeretett fiáról, a dicső emlékeztető, hős, nagyaságos Rákóczi Zsigmondról szóló, nem csekély költői ihlettel és stílusban kidolgozott szép „Metamorphosis”-t. Ezt valamennyien, az iskolához tartozók és a nemes tudósok, e dicső név tisztelői, mohó figyelemmel, mély gondolatokra fakasztó sóhajokkal hallgattuk. Mert felöleli ez a kegyes emlékeztető Zsigmond fényes életét, ékes erényét, szeretetreméltó szokásait, a tudományok iránti szeretét, a tudósok iránti bőkezűségét és nagyrabecsülését, isten és vallás iránti kegyességét és odaadását, egyszóval: egy dicső szív életének és halálának költői képekkel és leleményekkel választékosan feldíszített összefoglalása. Ha tehát igaz az, hogy a dicsőség túléli az embert, és a műsák halhatatlanok, helyesnek véltük ezt a költeményt dicsősége hirdetőihez hozzacsatolni, hogy Nagyságod és az utókor megtudja, milyen pártfogót veszített a tudomány, és mekkora tiszteletben tartották és tartják e dicső hőst még a művészetek művelői, azaz a költők is, akik bár életre kelteni nem tudják, dicsőségét szüntelenül hirdetik. Minthogy pedig sokan nem tudnak latinul, és az irodalomkedvelők közt sem mindenki szokott hozzá a költői stílushoz, a vers tartalmát a nevezett Pápai Borsáti Ferenc magyar rigmusokban is közli, és a lapszéli jegyzetek megmagyarázzák, hogy mit jelentenek a képlet leírások. A Te nevednek akarjuk szentelni ezt a művecskét, Felséges Fejedelemasszony, mert Nagyságod szeretett fiának dicsőségét hirdeti, s mert a szerzőnek nem volt más szándéka, mint Nagyságodnak háláját leróni, s mert senki előtt nem kétséges, hogy más iskolák mellett Nagyságod a miénket is mekkora bőkezűséggel karolta fel, ha tehát hálánkból bármit is törlesztünk, az teljes joggal Felségedet illeti meg. Tehát tiszteletünk nyilvánítását és különleges odaadásunkat Felséged iránt ezzel a nevezett tanítványunk által készített kis ajándékkal juttatjuk kifejezésre, habár tudjuk, hogy kimondhatatlan fájdalom fog felszakadni, de azt is bizonyosra vesszük, hogy a kegyes léleknek mindig megvan a maga vigasztalása. Fogadja hát Felséged ezt a kis ajándékot, mely a háláját kifejezni akaró lélek érzelméből született. Adja Isten, hogy felséged hálánkat még több tanújeléből tapasztalhasa. Ezen túlmenően imádkozunk ahhoz, aki az élet és minden jó adója, hogy hosszabbítsa meg Felséged életének napjait, sokszorozza meg éveit az ő nevének dicsőségére, az egyház és a haza hasznára, az iskolák és a tudósok segedelmére, ámen.

Nagyságod alázatos hívei:

Tarpai Syl. András
a váradi iskola tanára

Enyedi Sámuel,
az orvostudományok doktora
a váradi iskola tanára

S. Katalin Németh

DIE METAMORPHOSE VON FERENC BORSÁTI (Zur Frage des protestantischen Barocks)

Im Jahre 1656 wurde in Varad ein zweisprachiges Werk, die Metamorphose von Ferenc Borsati herausgegeben. Das Werk erinnert an den alten Patron der Varader Schule, Sigismund Rákóczi — der im Jahre 1652 gestorben war — und wurde als Schuldrama aufgeführt. Die Metamorphose ist als das erste, bisher bekannte reformierte Schuldrama in ungarischer Sprache zu betrachten. In der Verwendung von Bildern aus der antiken Mythologie, Elemente der protestantischen Prädestinationslehre und dem Barock — zeigt sich die Entwicklung des Varader Puritanismus, die von der des Puritanismus in Sárospatak wesentlich verschieden ist. (Varad: ung. Nagyvárad, rum. Oradea, dt. Großwardein: Stadt in Rumänien).

TIZENHETEDIK SZÁZADI MAGYAR UTAZÓ SPANYOLORSZÁGBAN

A gyöngyösi ferences kolostor birtokában van* egy 16-rét alakú, bőrbe kötött könyvecske; egy 17. századi latinnyelvű kéziratot tartalmaz. A nem könnyen olvasható szöveg előtt, a címlapon, a következő címfelirat olvasható: *Via Hispanica Anno Domini 1670 peracta*, ami magyarul annyit tesz: Spanyolországi utazás, melyet az Úr 1670. esztendejében tettek. (E cím mellett piros ceruzajelzés: 828/9.) Néhány üres lap után az út közben érintett fontosabb városok és falvak jegyzéke következik. Előbb nagyjából, csak az öt legfontosabb város említésével, két lappal utóbb már 16 város és község felsorolásával rajzolódik ki előttünk az útvonal. Végül a hetedik lapon az utazókról s a kézirat szerzőiről is megtudunk valamit. Afféle tájékoztató megjegyzés mondja el, hogy ez a kézirat beszámoló arról a hispániai utazásról, melyet Jászberényi Gáspár, a minorita rend provinciálisa és Podiebradsky Ambrus atya, ugyanennek a rendnek a custos-a tett meg 1670-ben, hogy rendjüknek Valladolidban tartott capitulum generale-ján résztvehessenek.

A kézirat százegynéhány lapból áll, s ennek mintegy a felét, a 68. laptól a 106-ig a spanyolországi rész tölti meg. Maguk a szerzők is ennek a résznek tulajdonítottak nagyobb fontosságot; bizonyítja, hogy az egész kézirat címét a spanyolországi út adta meg. Az igen szűkszavú jegyzetek, melyekkel a szerző Német- és Franciaország látványosságait kísérte, valamivel szubjektívebb hangú s bővebb feljegyzéseknek adnak helyet, mikor már spanyol földön folyik az utazás.

A két szerzetes tél derekán, január hetedikén indult el Magyarországról, s április 13-áig tartott, amíg a francia-spanyol határra elvergődött. Több mint egy negyedévig tartott hát az az út, melyet ma három nap alatt könnyűszerrel tehetünk meg vonaton. Ennek oka nagy szegénységük, meg az európaszerte dúló inség, pusztulás: kocsira tehát csak nagyritkán, könyörületből kaphattak fel, a legtöbbször az apostolok lovain, tulajdon edzett lábukon haladtak előre. Spanyolország határán azután már vánszorgás lett a buzgalommal kezdett nagy utazásból.

A határt Sanctus Johannes de Luz (a mai St. Jean de Luz) és San Sebastian között lépték át. Vajon milyen gondolatokkal? Tudjuk, hogy mit látott és figyelt meg a spanyol városokban, erről rövid, de világos jegyzeteket készített. Azt is ki tudjuk következtetni, milyen lelkiállapotban, milyen kedvvel gyalogoltak előre a még mindig többszáz kilométer messzeségben fekvő célpont felé, mert keserves szenvedéseik leírása megsejteti velünk kedélyviláguk elszomorodottságát. Gondolataikat azonban, amellyel az országot és népét illették, a bírálatot, melyet öntudatlanul is gyakorolhattak, nem ismerjük. Legfeljebb csak megközelítőleg hámozhatjuk ki figyelő magatartásukat s az ebbe rejtett gondolatvilágot azokból a megjegyzésekből, melyek majd mindig ugyanazokra az épületekre, ugyanazokra a tárgyakra vonatkoznak, mintha a Magyarországon kialakított lelki világuk és magatartásuk a távoli külföldön is a

* Vagy volt. A kéziratot az 1940-es évek elején tanulmányoztam, akkortájt készült — előadás céljából — e közlemény.

hazai asszociációk jellege és mértéke szerint szűkítette volna le figyelmük s tekintetük horizontját.

Már San Sebastian leírásában megfigyelhető sajátos érdeklődése. A legjobban a város földrajzi helyzete érdekli, védettsége, melyet elsősorban az Óceánnak köszönhet. Megjegyzi azt is, hogy igen sok és igen nagy hajókat látott a kikötőben, különféleképp feldíszített hajókat, de ezen a látványon — bár ez szokatlan lehetett magyar ember szemének — nem időz hosszasan. Annál inkább a városfalakon! Hatalmas, három oldalról védő falat ír le, mellyel IV. Fülöp király tette bevehetetlenné a várost. De máshelyütt is tekintete először a városfal felé irányul. Mi az oka ennek? Alighanem magyarországi beidegzettség, megszokás: a török hódoltság utolsó évtizedeinek magyarországi lakosa öntudatlanul is azokat a helységeket értékelte leginkább, melyek erős várfalaik mögött védelmet s biztonságot nyújtottak. S mi érdekli magában a városban? Műveltségének, úticéljának megfelelően szinte egyedül a vallásos élet intézményei s tárgyai. Céltudatos érdeklődése tehát igen szűk területre szorítja össze mondanivalóját, távolról sem szövi azt olyan gazdag és sokszínű elbeszéléssé, mint Szepsi Csombor Márton vagy Szenci Molnár Albert. Míg az előbbi a 17. század polgárának, az utóbbi a humanistának, Jászberényi Gáspár a céltudatos, világi dolgokkal nem sokat törődő vallásos embernek jellegzetes útinaplóját hagyta ránk. Ennélfogva nem is gazdag ez a napló helyi érdekességek, szubjektív megfigyelések, művészi árnyaló részletek leírásában, elsősorban a terület maga érdemel figyelmet, amelyet bejárt, elsőnek azok közül a magánszemélyek közül, akik úti élményeiket leírásra is érdemesnek találták. Az útleírás érdekességét tehát nem a tartalmában látjuk, hanem inkább abban, hogy az első Spanyolországról szóló személyes beszámoló.

Mint mondtuk, figyelme elsősorban az egyházi épületek, templomok, kegytárgyak felé fordul. „Ezt a várost látogatva”, írja San Sebastian-ról, „szemünkbe tűnt a plébániatemplomban egy feszület. Csodálatraméltóan szép és kitűnő mester készítette, aranyból van s akkora, hogy négy ember alig bírja vinni. Értékes drágakövekkel és gyöngyökkel van borítva.” A városban sok papot látott. Nemcsak világnézete, hanem életkörülményei is érthetővé teszik, miért ír elsősorban a vallási tárgyakról s személyekről: rendesen nem vendégfogadóban szálltak meg, hanem szerzetársaiknál vagy a klarisszák zárdájában.

Személyesebb megnyilatkozásai az úti terepről és az időjárásról szólnak. Már április 10-én megkezdődik egy végeszakadatlan esőzés s erős fagy is volt, úgy hogy jégeső is esett nagy bőségben. Ilyen körülmények között érkeznek el Tolosába, ahol szerzetársaiknál jó fogadtatásra találnak. A következő két hét alatt sehol sem kapnak jó szállást és elegendő ételmet. A vidék, az időjárás, a nélkülözések igen elkeserítik a vándorokat. Ezenkívül a Vitoria-tól Palenzuelá-ig tartó út közben többször eltévedtek. Ezt nem írja a kézirat szerzője, de az útvonal, bizonytalan s néha visszafelé vezető kitérőivel, világosan mutatja. Nem is csoda, hogy utat tévesztettek. Mindenütt magas, átlag 1300—1400 m-re felnyúló hegyek vették körül őket. A lakatlan, gyér növényzetű, nehezen járható hegyvidéken mai értelemben vett út nem is vezetett át. A hiányos útbaigazítások alapján sokszor csak sejtelmük szerint haladtak előre, délnyugati irányban. Az út keserveiről már részletesebben számol be a szerző.

„Mihelyt felvirradt, kemény utunkat folytatnuk kellett, s hegyeken és völgyeken át, egész nap kínszenvedéssel mentünk, csak mentünk, amíg egy Villa Regal nevű faluhoz nem értünk; itt éjjeli szállásra egy özvegyasszony fogadott be bennünket; nagyon keveset ettünk nála s ott is maradtunk. Kora hajnalban keltünk fel s indulunk útnak, ebédre Onate-ba érkeztünk, ételmünk azonban igen nyomorúságos volt... A hatalmas esők és sár miatt alig bírtunk elvergődni Vitoria-ba; míg ide eljutottunk,

egy Salinas nevű, nyomorult fészekben szállottunk meg; még egy korty bort, egy falat élelmet sem kaptunk; minthogy pedig pénzünk nem volt s hiába is kéregettünk, pusztán azzal a kenyérrel kellett beérnünk, amit magunkkal hoztunk. Ilyen nyomorúságban feküdtünk le.” Április 18-án erős fagy köszöntött be, a szokott napi 15—20 kilométeres utat nagy fáradtan tették meg. Így „értünk el Arganson-ba” (a mai La Puebla de Arganzón), „ahol az obszervánsok kis monostorában szállottunk meg”. A hely maga igen szegényes s itt is megjegyzi, hogy nagyon sanyarúan látták el őket.

Szenvedéseik azonban nem hogy enyhültek volna, még csak fokozódtak. A Miranda-Pancorvo-Briviesca községektől jelölhető útvonal a legkegyetlenebb próbára teszi utasaink testi-lelki ellenállását. A növekvő hideg, a csak nem szűnő magas hegyvidék s a folytonos nélkülözések kétségbe ejtik a két szerzetest.

Alig hagyták el Mirandát, hatalmas szél támadt. „Egyenesen szemközt fújt, oly erősen, hogy ujjainkat a hideg miatt sem kezünkön, sem lábunkon nem éreztük, hiszen meleg felső ruhánk nem is volt, minthogy azt Galliában, a növekvő melegben, levettük magunkról; azt hittük ugyanis, hogy Hispániában nagyobb meleg lesz, pedig hát hitünkkel ellentétben nem meleget, hanem fagyos hideget kaptunk; s még hozzá nemcsak itt van hideg, hanem Hispániának még az Óceán mellett fekvő része is állandóan fagyos: de hát mit tehettünk volna? akár fagyban, akár szélben, csak mennünk kellett.” Így értek el Pancorvo-ba, mely altissimis montis, igen magas hegyektől van körülveve, s út közben csak azt ették, amit magukkal hoztak.

A 24-étől 27-éig számítható három nap csupa szenvedéssel van tele. Az elbeszélésnek is, a kínlódásoknak is a csúcspontja közeledik. Briviesca-t már elhagyták, mikor nagy viharba kerülnek. A jégeső annyira veri őket, hogy a földre buknak s kezüket össze-vissza sértik, lábukon meg újabb sebek keletkeznek; kétségbeesetten kiált fel itt a szerző: „forse jam hic in via perire debemus?” — „talán itt út közben kell majd elpusztulnunk?”

Mi önt beléjük mégis reményt? Az, hogy utolsó állomásuk helyén azt a felvilágosítást kapták, hogy e nagy hegyek között a közelben van S. Stephanus de Olmos monostora. Ide tartanak. De eltévednek s útkon halálfélelem s végkimerülés kísérik őket. „Ezt a kolostort jó időben meg lehet találni, minekünk azonban semmiképp sem sikerült ráakadnunk, úgyhogy kétségbeesve már azt gondoltuk, hogy az éjszakát a hegyek között fogjuk eltölteni; egyikünk az egyik, másikunk a másik hegyre mászott föl, hogy megnézzé, látható-e már a monostor, de csak hiába; végül is, alig értünk le a hegyekről a közöttük fekvő völgybe, váratlanul nagy vihar támadt s a jégeső oly erővel kínosza rendesen még be sem gyógyult lábunkat s a fagyott lábakban olyan fájdalmakat idézett elő, hogy a földre kellett ülnünk s ott elterülnünk, várva arra, hogy a jégeső megszűnik s pimaszságának véget vet. S itt már arra gondoltunk, hogy ha ilyen jégesőtől készített ágyban elterülve kell megpihennünk, mi módon leszünk képesek életben maradni az éjszaka? Amikor megszűnt a jégeső, nem kis szomorúságtól bágyasztva, a már közelgő éjszakában végigjártuk azt az igen mély völgyet, s mikor a végére értünk, innen ismét körültekintettünk, vajjon láthatnók-e valami jelét a kolostornak; meg is pillantottunk messziről valamit, és pedig sok igen magas fát, amint a völgy torkolatában magasra emelkedtek; azt gondoltuk, hogy talán arra van a kolostor, sietve a felé indultunk, s mikor közelebb jutottunk, megláttuk a derék falat, mely körülvette a föléje emelkedő fákat; amint a falat megpillantottuk, azonnal azt mondtuk: az a monostoré.”

Igyekvésük ellenére is csak késő éjjel értek be a kolostorba. A kiállott szenvedésekre különös ellentétként következik a pompás fogadtatás, a hely csodálatos szépsége és gazdagsága. Hárminc személy él itt, jegyzi fel utazóink álmélkodva, honnan veszik ezek azt a sok ételt, italt, ami ellátásukhoz szükséges? Őket, a vándorokat is

igen jól tartották. Három napra itt is maradtak. Ezalatt bejárták a kolostor területét, mely maga is gyönyörű hely, „pulcherrimo horto”, igen szép kerttel, benne sok gyümölcsfával s szebbnél-szebb forrásvizekkel és szökőkutakkal.

Három nap elteltével, április 30-án tovább indulnak Szt. István kolostorából. A hosszas és majdnem végzetessé váló bolyongás és szenvedés leírása elé, a lap szélére, piros tintával jegyezte fel előbb ez emlékeztető szavakat: conventus in deserto, kolostor a sivatagban. Most megismétli e megjelölést, mellyel egyszersmind a spanyol élet és táj végtelenségét is érzékelteti: a „sivatagnak e kolostorából, melyet Olmosi Szt. Istvánról neveztek el, Burgos felé indultunk tovább”.

Az útleírás érdekességének csúcspontjához kétségtelenül az idézett, úti szenvedésekről szóló beszámolóban érkezünk el. Azt azonban, ami ezt a leírást különös erővel látja el s oly egyéni jelleggel, mint amilyennel kevés más útleírásban találkozunk, elsősorban az egymásra következő események kontraszt hatásában fedezzük fel. Éspedig azoknak az ellentéteknek a hatásában, amelyek leginkább Spanyolországra illenek rá, az ország időjárására, tájának meglepetéseire, embereinek végtetes, hol nyomorúságos, hol fényűző bánásmódjára.

József Szauder

EINE SPANIENREISE AUS UNGARN IM 17. JAHRHUNDERT

Der Verfasser bespricht kurz eine Handschrift in lateinischer Sprache, die sich einst im Besitz des Franziskaner Klosters zu Gyöngyös befand. Diese Handschrift beschreibt unter dem Titel „Via Hispanica anno domini 1670 peracta” die Reise des Minorit-Provinzials Kaspar Jászberényi und seines Begleiters nach Spanien. (Sie fuhren zum „Capitulum generale” ihres Ordens, das sich in Valladolid stattfand.) Ausser der Beschreibung von Städten, Kirchen und Kirchengeräten sind die Versinnlichung und das Bewusstmachen der grossen Kontraste zu beachten, die ihren wechselvollen monatelangen Weg begleiten (Grosser Reichtum und Elend, extremes Klima usw.).

KOLOZSVÁRI KÖNYVEK BARANYÁBAN*

Misztótfalusi Kis Miklós, Kolozsvár híres könyvnyomtatója, *Mentség*-ben¹, amelyben irigyeinek vádaskodása ellen védekezett, a könyv 88. lapján ezeket írta:

„Az előtt csak Baranyából (amint én hallottam) elhozának kötött könyvekért néha másfélezer forintot is, de most egész Magyarországból is nem hoznak csak tíz forintot is kész könyvekért a biblián kívül, azaz melyeket itt nyomtattunk volna. A könyvnyomtatók itt az előtt mind kompaktorok is voltak, akik ezt a mesterséget is szorgalmasan űzván, úgy iparkodtak (minden materiálék és eszközök akkor olcsók lévén, és az eleség is), hogy nekik igen kevésbe tölt; de én ...”

A *Mentség* e részletére még senki sem figyelt fel, pedig jelentős adalék. Arról tudósít, hogy a török hódoltság alatt élő távoli Baranyát a XVII. század vége felé Erdély látta el szellemi táplálékkal, a baranyai református magyarok időnként felfekeresték a kolozsvári tipográfiát, s előfordult, hogy másfélezer forintot hagytak ott könyvekért. Roppant nagy összeg volt ez abban az időben. Misztótfalusi tudósítása fontos dokumentum a kolozsvári nyomda történetéről és a Hódoltság művelődéséről. E tanulmányban történeti és művelődési hátterét szeretném felderíteni.

Misztótfalusi szövegéből világosan kitűnik, hogy az ő idejében — 1693-tól 1702-ig igazgatta az erdélyi református egyház könyvnyomtató műhelyét — a baranyai reformátusok már nem vásároltak könyveket Kolozsvárról; nem is tehették, mert ekkor már élet-halál-harcban állottak a kiirtásukra törekvő ellenreformációval:² A baranyaiak emlékezetes könyvvásárlásai Veresegyházi Szentyel Mihály idejében történtek: ő 1668—1684 között működött a kolozsvári nyomdában. Ezt halála után fia, Veresegyházi István vezette 1693-ig. Misztótfalusi nyilván tőle hallott a baranyaiak vásárlásairól. Az idősebb Veresegyházi jeles könyvnyomtató volt: tizenhat évi működése alatt 85 magyar és 23 latin könyvet adott ki, 24 300 lapnyi terjedelemben.³

Próbáljunk meg tájékozódni a Hódoltság igája alatt élő Baranya szellemi életéről.

Reformációjának történetét nagyjából ismerjük az Eszéki Imre, Sztárai Mihály és Szegedi Kis István reformatori működéséről fennmaradt adatokból. Területén,

* Az alábbi tanulmány egyik első eredménye Esze Tamás — a Hódoltság szellemi életével foglalkozó — kutatómunkájának. Azért is szívesen közöljük, mert egyúttal a magyar puritánus mozgalom eddig ismeretlen fejezetére világít rá. K. B.

¹ Misztótfalusi Kis Miklósnak maga személyének, életének és különös cselekedetinek Mentsége, melyet az irigyek ellen, kik az közönséges jónak azaránt meggátolói, írni kényszerítettett Kolozsvárrát, 1698. Esztendőben. Sajtó alá rendezte és magyarázta Bán Imre. Bp. 1952.

² Galambos Ferenc: *A pécsi jezsuiták működése 1687—1728*. Bp. 1942. (Kiadványok Jézus Társasága Magyarországi Történetéhez. Tanulmányok. 8.) — Pinzger Ferenc: *Emlékezzünk régi-ekről*. I—II. (Jézus Társasága pécsi Pius-gimnáziumának Értesítője az 1933—1934., 1935—1936. iskolai évről.)

³ Fitz József: *A magyar könyv története 1711-ig*. Bp. 1959. 156. — Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. II. Bp. 1961. 167—168. — Herepei János: *A XVI—XVIII. századi kolozsvári nyomdászok iskolai és szakmabeli végzettsége*. Bp. 1963. 174—175. (Különlenyomat a Magyar Könyvszemle 1963. évi 3. számából.)

illetve az egykori pécsi katolikus püspökség határain belül, két református egyházmegye alakult: az alsó- és a felsőbaranyai.⁴ Életüket az 1576-ban kiadott Hercegszöllősi Kánonok szabályozták.⁵ A helvét irányú reformáció Baranyából áradt szét a Duna két mellékén települt falvakba és mezővárosokba.

A baranyai reformátusságot mindjárt kezdetben heves támadás érte az erdélyi antitrinitáriusok részéről. Először 1570-ben, amikor is a Székesfehérvárra befészkelődött „arianusok” indítottak akciót elhódításukra a Tolnán és Laskón lezajlott hitvitákon. Majd nemsokára a Basilius István által irányított unitárius misszió tört be — Szegeden áthaladva, a reformátusoknak a küllői disputáción szenvedett veresége után — Baranyába: elfoglalta, s csaknem teljesen unitárius várossá formálta Pécsét, s körülötte 62 eklézsiát hódított el a reformátusoktól. A török segítette és oltalmazta az unitáriusokat s oltalma alá húzódva fenn tudták tartani magukat a hódoltság egész ideje alatt.⁶

E két protestáns korporáció — a református és az unitárius — XVII. századbeli életéről alig tudunk valamit. A református egyházmegyék száma négyre növekedett, s ezek 1608-ban önálló egyházkerületet alkottak és saját püspökük igazgatása alatt éltek 1705-ig. A reformátusokat — szervezeti önállóságuk ellenére is — a tan és az érzület erős szálai fűzték a dunamenti, a tiszatáji és az erdélyi hittestvérekhez, az unitáriusokat azonban következetesen vallott és talán a szombatosság felé is elhajló, Krisztus imáadását megtagadó, non-adorantista teológiájuk elszakította az erdélyi gyökerektől.⁷ Az erdélyi unitárius egyház püspökei csodálkozva hallgatták a híreket arról, hogy „egy részecskéjében országunknak”, „messze való hely”-en olyan gyülekezetek élnek, amelyek „mindenben velünk edgyeznek”.⁸ A teológiai feszültség a XVII. század folyamán már alighanem feloldódott valamennyire az erdélyi és a magyarországi unitáriusok között, de eddig még nem került elő olyan adat, amely arról szólna, hogy az erdélyi unitáriusok támogatják a baranyaiakat. Pedig rászorultak volna, mert a református kánonok hatékonyan tiltották a híveket attól, hogy velük az

⁴ Tóth Ferenc: *A Magyar és Erdély Országi Protestáns Ekklesiák Historiája*. I. Komárom, 1808. 264—275.

⁵ Mokos Gyula: *A hercegszöllősi kánonok*. Más egyházi kánonokkal egybeveté —. Bp. 1901. (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság Kiadványai.)

⁶ „Az unitarizmusnak a váradi disputatio — 1569 — után megindított és főleg az alföldre és a dunántulra kiterjeszkedő hódításairól részletes, de csak kellő kritika mellett használható adatokat találunk Kanyaró Ferenc munkája (*Unitáriusok Magyarországon*. Tekintettel az unitarizmus általános történetére. Kolozsvár, 1891.) 78. s. köv. lapjain” — írja Pokoly József (*Az erdélyi református egyház története*. I. 1556—1604. Bp. 1904. 223.). Ez a helyes kritika azonban Pokoly véleményére nézve is érvényes: Basilius István, Karádi Pál, Óvári Benedek, Jászberényi István az ismert apostolok, a kik Váradról kiindulva, Belényesen, Békésen, Gyulán, Makó, Hódmezővásárhelyen, Temesváron át Baranyába s innen a Dunamentén fel, egészen Nagy-Marosig elvitték az unitarizmust.” — A Hódoltság területén folyó unitárius misszió történetének még nincs modern feldolgozása. L. Esze Tamás: *A Debreceni Disputa*. (A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Műlész életműve. Bp. 1967. 431—472. Studia et Acta Ecclesiastica. II.)

⁷ A baranyai unitáriusok teológiájáról I.: Pokoly József: *Az unitarizmus Magyarországon* (Protestáns Szemle. X/ 1898. 444—445.)

⁸ Kanyaró Ferenc: *Enyedi György egyházi beszédei. Concio XCIV.* (Keresztény Magvető. XXXIII/ 1898. 22—29., 77—86.) — Benczédi Gergely: *Radczy Bálint püspök levele a baranyai unitárius papokhoz 1632.* (Uo. XXVI/1891. 100—103. — E tekintetben nem értek egyet Kathona Géza fontos tanulmányával: *A baranyai unitarizmus a XVII. sz. végén.* (Theologiai Szemle. Új folyam. VI/1963. 341—347.) Ő ugyanis ezt írja: „A baranyai unitarizmus szellemi tekintetben mindvégig az erdélyi hitsorosok egyházi életének függvénye volt. Prédikátorait és iskolatanítóit onnan nyerte s annak irodalmát élvezte. Az 1588. évi pécsi hitvita leírásán kívül semmi önálló szellemi produktum nem maradt utána. Nem csodálható, hogy egyházi élete az erőforrás nagy távolsága miatt a XVII. század második felében erősen hanyatlásnak indult.” — A pécsi disputációról és előzményeiről I.: Kanyaró Ferenc: *Unitáriusok Magyarországon a XVI. és XVII-ik száz évben.* (Keresztény Magvető. XXIII—XXIV/1889—1890.)

élet bármely területén is érintkezzenek, ezért elszigetelődtek.⁹ Körülzárt, befelé forduló, török szimpatiákkal megterhelt életük már sorvadóban volt, amikor — a törökök kiverése után — gyülekezeteiket elsöpörte az ellenreformáció.

Midőn a baranyai reformátusok helyzetét vizsgáljuk, figyeljünk fel arra az érdekes adatra, melyet Herepei János tárt fel és közölt is Veresmarti Gáspárról szóló dolgozatában: I. Rákóczi György, Erdély fejedelme, egy harangot küldött 1646 őszén Baranyába, Veresmartra.¹⁰ Ez az adat csak egyik jele volt a fejedelmi pár: György fejedelem¹¹ és Szuszsanna fejedelemasszony¹² távoli — a királyi Magyarországon és a török Hódoltságban fekvő — veszélyeztetett református gyülekezetekre kiterjedő nemzeti és művelődési politikájának. Gondoskodásuk nem csupán a gyülekezetek fenntartásának gondján nyihított, hanem vigyázott a tan, a kultusz és az erkölcs tisztaságára is. Lorántffy Zsuzsanna megintette az érsekújváriakat: még mindig eltűrik a templomban az oltárt, megdorgálta a prédikátort: magaviseletével jóhírével veszélyezteti.¹³ A fejedelem bizonyára nem csupán harangot adományozott a történetileg

⁹ Baranyai Kánonok. XXI.: „A prédikátor kerülje az eretnekeket, hogy tőle meg ne csalassék, s ha megintette őt, de foganata nem lett intésének, hagyja veszni magára.” — Majores. LX.: „Az eretnekeket, ha tévelygésükben folyvást megmaradnak, kerülni kell: például a Sabellius, Eblion, Arius, Servet követőit.” (Maklári Pap Lajos: *Egyházi régiségek*. 4. *Majores*. 9. *Baranyai kánonok*. Sárospataki Füzetek. Új folyam. II/1865. 380—387., 544—547.) — A református hívek elzárkózására, az eretnekek kerülésének társadalmi következményeire nézve l.: Kis Farkas pécsi és Ötvös Imre tolnai főbíró levélváltását, 1588. júl. 15., júl. 27. (Hetényi János: *Honi városaink' befolyásáról nemzetünk 'kifejlődésére és csinosbulására*. Buda, 1841. Történettudományos Pályamunkák. I. XXIII—XXVIII.)

¹⁰ A Kolozsvár-városi sáfárpolgárok számadáskönyvében 1646. szept. 6.: „Erkezek Zathmari Janos masod magaval Munkaczrol, Urunk eo Naga kwld Egi Harangot Baraniaba Veres Martra.” (*Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. II. Apáczai és kortársai. Bp., 1966. 223.) — Révész Imre azt írja (*Magyar református egyháztörténet*. I. Debrecen, 1938. 311. Református Egyházi Könyvtár. XX.), hogy a török „a magyar területeken is, szórványos, drágán megvásárolt kivételektől megválva, eltiltotta a harangozást, a toronyórahasznaletot”. — A tilalomra nézve l. a váci ref. gyülekezet folyamodványát 1671. márc. 3-án Apafi Mihály fejedelemhez: „Az harangozás, mely már mintegy húsz esztendőül fogvást nem szabad, az fényes portátul vagy más török méltóságatul, az Nagyságod istenes és hathatos fogolódása által megengedtessek itt mi közöttünk Vác városában.” (Szilády Áron — Szilágyi Sándor: *Török-magyarokori állam-okmánytár*. V. Pest, 1871. 10—12. Török-Magyarokori Történelmi Emlékek. VII.) — 1642-ben I. Rákóczi György a gyöngyösi reformátusok számára öntetett harangot (Rákóczi két gyöngyösiékhez írt rendeletét: 1642. máj. 28. és jún. 5. L.: Garády, Sárospataki Füzetek. X/1866. 77—79.)

¹¹ Esze Tamás: *Az öreg Rákóczi György*. (Az Ut. V/1952. 27. sz.)

¹² Szilágyi Sándor: *Lorántffy Zsuzsanna*. Történeti család- és jellemrajz. Pest, 1872. (A M. T. Akadémia Könyvei. XIII. 9.) — Esze Tamás: *Lorántffy Zsuzsanna arcképe*. (Az Ut. V/1952. 3. sz.)

¹³ Az érsekújvári ügyre nézve l. a következő dokumentumokat: 1639. júl. 5. „A mátyusföldi Senioratus folyamodását a fejedelemhez: „Minket az emberek ide nem oltalmaznak, inkább minden jogtalansággal illetnek az evangéliomi vallásért, melynek szabadsága meg nem tartatik.” — 1651. „Az újvári orthodox egyház patronusai” Klobusiczky Andrásnak, a Rákóczi-birtokok jószágigazgatójának: Az eklézsia „mind vitézlő rendből áll, s ha ebben valami hiba vagy fogyatkozás talál lenni, ... a többi is igen meg fog erőtlenedni, mivel a mátyusföldi ekléziának ez a székvárosa, s ide vagy on szegényeknek minden reménységük”. — 1954. szept. 23. Lorántffy Zsuzsanna adománylevele az érsekújvári gyülekezetnek: „Bizonyos pénzt összegyűjtöttünk nekik, hogy azt valami külső jószágunk vagy padig bizonyos kamatra kiadván, annak hasznát és jóvedelmét esztendőnként prédikátorok, de kiváltképpen iskolamesterek és iskolák tartására fordítsák.” — 1656. szept. 25. „Szatmári István, az érsekújvári igaz hitű ekléziának egyik tanítója” a fejedelemasszony-
khoz: „Oltalmazzon a felséges Isten engemet, hogy ezen szent és méltóságos tisztet, ilyen ellenkezők között Istentől és olyan méltóságos személytől ide küldetvén, magam viseletlenségével mocskolnám, annál is inkább, hogy már az Isten mutatott keresztyén istenfélő házas társat ...” — „Temp-
lomunkat mostan újítottuk meg, de az embereknek keménysége és régi szokásunk követelése miatt az oltárt mégis nem hordattuk ki, noha bizony mind közönséges helyen, mind magánosan eleget rajta voltunk és az oltár ellen szólottunk ...” (Thury Etele: *A dunántúli református egyházkerület története*. I. Pápa, 1908. 446—447., 463—465., 475—477. — Szathmári Ötvös István: *Titkoknak Jelenése* c. könyvének kiadásáról l.: Esze Tamás, *A magyar Praxis Pietatis*. Bp. 1963. 72—73. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei. 36.)

legjelentősebb baranyai gyülekezetnek, hanem gondja is volt rá. S az erdélyi református egyház is odafigyelt Baranyára, már korábban is, s támogatásának része lehetett abban, hogy a baranyai református egyházkerület sok viszontagság közepette is fenn tudta tartani magát az „ottomán pokolban”, az ellenséges és a török hathatós támogatását élvező unitáriusok szomszédságában, sőt mintha erősödött is volna. 1672-ben kilencvennél több gyülekezete volt. 1678-ban a hercegszöllősi zsinaton 102 prédikátorról hallunk, közülük 81 meg is jelent rajta. Az élet jelensége az is, hogy a zsinaton 21 papot ordináltak.¹⁴ De ne felejtkezzünk árnyoldalairól sem: a török környezet fellazította az egyházfegyelmet, megfertőzte, idegen elemekkel elegyítette a református tanítást, s megrontotta a jó erkölcsöt. Semmi lehetőség nem volt arra, hogy a baranyai reformátusság belülről újljon meg és a maga ereje által emelkedjék fel elesettségéből. A reformot egy Baranyába vetődött 22 esztendőös prédikátor kezdte el: Gyimóti István,¹⁵ Veresmart¹⁶ papja.

Debreczeni Ember Pál, a Baranya történetében járatos történetíró, így jellemezte őt: „Vir multijugae eruditionis, pietatis & pro Christo multa passus.” Sok viszontagsággal járó pataki, kolozsvári és debreceni diákoskodás, gyülekezetekben való sok hányódás után 1672-ben került Baranyába. Hogy milyen viszonyok közé, erre nézve önéletírásának¹⁷ néhány sorát idézzük:

„El is ment a híre egész Baranyában az ő hasznos tanításának és ditsérete, mely dologért nem kevésbé nehezteltek Istvánra, a Püspök is, kivált a többi Papok. Ugyanis, a kik köztök tanultabbak voltak, csak a Dominikákat predikáltatták, még pedig immel ámmal, a tudatlanabbak pedig, aminéműek legtöbben voltanak, a Magyarul nyomtatott vagy írt Predikatiozat, melyeket többnyire maguk sem értettek, sőt a Református Vallással ellenkezők is voltak benne, azokat olvasták a Hallgatók előtt minden haszon nélkül. Az emberekkel való társalkodások és vendégségek tréfaságokból és bujja beszédekből állott. A Poharakat úgy köszönték el, hogy tsókkal köszönték s tsókkal vették el egymástól, t. i. a férfit az Aszszonytól, az Aszszony a férjfitől, akár Török, Rátz, Öreg, gyermek, gazdag és szegény lett legyen, még a Papok is így tselekedtek. Estve soha nem tettek könyörgést a Papok a Templomban, de István tett, amelyért haragudtak reá a Papok, még a Püspök is rá izent, hogy ha el nem hadja, a Török meg bünteti érte, mint Ekklézsia háborítót.”¹⁸

¹⁴ Forrásának hiteléül Debreczeni Ember Pál megjegyezte: „In qua idem relator consecratio-nem obtinuit.” Nagy egyháztörténeti művét Lampe, Fr. A. adta ki: *Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania* ... Trajecti ad Rhenum, 1728. 675.

¹⁵ Esze Tamás: *Az utolsó baranyai püspök.* (Az Ut V/1952. 9. sz.) — U. ő: *Gyimóti István, Baranya utolsó püspöke.* (Képes Kálvin Kalendárium az 1965. évre. 39—41.)

¹⁶ Fábíán Zoltán könyve *(A vörösmarti református egyház története 1547—1910-ig. Bezdán, 1911.)* a XVII. századra nézve nem nyújt használható új adatot. Gyimóti veresmarti prédikátorságát pl. az 1669. és 1705. év közé teszi.

¹⁷ A „Gyimóti István életének folyása” latin szövege (*Cursus Vitae Temporalis admodum Reverendi D. Stephani Gyimóti, olim in Barovia Superintendentis*) az Országos Széchényi Könyvtár, magyar szövege a budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratrárában található. Először Tormácssy János (1744—1814) említette *A dunamelléki ref. egyházkerület történeté*-ben (kiadta Fábíán Mihály: Sárospataki Füzetek. XI/1867. 119—120.), majd Polgár Mihály az egyházkerület 1836. évi névtárában (*A Dunamelléki Helvétizáti Vallástételt követő Egyházi Kerület rövid Historiája. Egyházi Almanak 1836-dik Esztendőre.*), végül Mokos Gyula (*Íróink életéhez.* Bp. 1907.30.), midőn kiigazította Szinnyi József tévedését, aki a kézirat szerzőségét Földvári Sámuel sellyei prédikátornak, Gyimóti unokájának, tulajdonította: „Nem meg, hanem csak leírta, hisz azt is elpanaszkodja, milyen nehezeze esett kibetűzni, a mit lemasolt”.

¹⁸ A baranyai egyházkerület püspökeinek névsorát Zoványi Jenő állította össze: *Ismeretlen püspöke a baranyai református egyházkerületnek* című dolgozatában. (Egyháztörténet III/1945. 94—95.) Gyimóti első ízben való baranyai időzésekor előbb Veresmarti K. István kopácsi lelkész (1665—1678), majd Veresmarti S. János vörösmarti lelkész (1678-tól, 1684 végén is) volt a püspök. — Gyimóti önéletírása szerint módosítanunk kell Zoványi adatait, ő ugyanis ezt írja: „Kopátsra vitetett a Püspök helyében 1681-ben.” Ezt az adatot nyilván úgy kell értelmeznünk, hogy Veresmarti K. István 1681-ben még püspöke volt a baranyai kerületnek. Ő volt az a püspök, aki Gyimótit fenyegette. Mikor pedig Veresmarton rektorságot vállalt, a gyülekezet papja Veresmarti S. János volt.

Gyimóti azonban „az Istennek nála levő kevés ajándéka szerint minden igyekezettel szorgalmasan, hűségesen szolgált, a Leányokat mind közönségesen, mind magányosan tanította, a Sóltárokat a Templomban magyarázta Tremellius¹⁹ jegyzetése szerint”. Paptársai mocskos szavakkal gyalázták érte, s azzal vádolták, hogy a „Pápista Vallást akarná be hozni”. Kérlelték „a Török Urakat is, s egyéb nagy Tiszteket: verjék ki Baranyából”. De a törökök nem bántották, „mivel a Veresmartiaknak nagy gratiajok volt a Törökök előtt”. A Gyimóti ellen való hajszát végül is az erdélyi református egyház fékezte meg valamennyire: „Levelet küldöttek Baranyában a püspöknek s több Papoknak is, hogy ne bántsák Gyimótiit, s az ő jó akaróit.”

Gyimóti bizonyára maga kérte az erdélyieket: fogadják védelmükbe. Megtehetette, mert otthonos volt a fejedelemségben: két ízben is diákoskodott Kolozsvárott, s akkor Erdély püspöke, Kovásznai Péter²⁰ és Pataki F. István,²¹ a kollégium neves professzora megszerette őt. Miért pártfogolták Gyimótiit, a Kolozsvárra vetődött pataki diákot, akivel sok baj volt a kollégiumban, még azután is, amikor már Veresmart papja lett? — erre a kérdésre is feleletet keresünk most, amikor összefoglaljuk a kolozsvári diákoskodásáról előkerült adatokat.

Két ízben is meglakta a kolozsvári iskolát.²² Először akkor „bujdosott el Erdély Országába”, 1670 tavaszán, amidőn I. Rákóczi Ferenc felkelésének kudarca után²³ „a Pataki Collegiumnak is baja lett, mert meg tiltatott a Tanítás”. „De ismét ősszel és Téltre a tudomány ugyanott rendes folyására térvén, Gyimóti is vissza jött tanulni” Patakra. Másodízben akkor távozott innen, amikor Rákóczi elfoglalta a kollégiumot, elűzte diákságát és professzorait. 1671 november 25-én írta alá a kolozsvári iskola törvényeit.²⁴ Itt való diákoskodása alatt egyik baj a másik után érte. 1672 januárjában a pataki iskola Gyulafehérváron telepedett meg. „Gyimótinak is azért oda kellett volna menni, mindazáltal meg maradt Kolosváron, amelyért őtet a Professor Buzinkai keményen meg pirogatta, mint háládatlant, hogy meg nem tiszteli mint Annyát a Pataki Collégiumot.”²⁵ De Kolozsvárott sem volt sokáig maradása. A bajt az okozta, hogy nem fogadta el az iskola megisztelő ajánlatát: vállalja el a syntaxisták tanítását, „holott illetén tisztességet és promotiót köszönettel kellett volna venni”. Ettől kezdve gyanakodtak rá, sőt vádolták is, „mintha indítója lett volna Tolnai István Professor²⁶ dolgában való zenebonának”. Azzal a váddal is illették, hogy „ő zendítette volna fel a Collegium Se-

¹⁹ Tremellius, John Immanuel (1510—1580). A zsidó nyelv tanára Heidelbergben, Metzben és Sedanban. Bibliafordító. Kálvin kétáját is lefordította zsidó nyelvre. (F. L. Cross: *The Oxford Dictionary of the Cristian Church*. London, 1958.)

²⁰ Bod Péter: *Smirnai Szent Polikárpus, Avagy ... Erdélyi Püspököknek Historiájok*. (Nagyenyed, 1766.) 98—104.

²¹ Pataki Tóth István (1641—1693) 1668-tól 1688-ig tanított a kolozsvári iskolában. 1673-ban őt is megidézték a radnóti zsinatra „a Coccejana theologia és Cartesiana philosophia miatt”, s főként „Bánffy Dienes autoritása és Kovásznai püspök moderatioja tartá meg, hogy a professzorságból ki nem veték őt”. Az Apáczai Album szerint: „Professor Philosophiae, Physicae et Lingvarum et Controversiarum Theologicarum”. (Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. I. Kolozsvár, 1905. 83—87. — Újabb életrajza: Herepei János: *Pataki István kollégiumi professzor, Tótfalusi pártfogója*. (Adattár III. 135—142.)

²² Török István három kötetre terjedő monográfiájában Gyimóti István neve nem fordul elő.

²³ Az eseményekre nézve l.: Pauler Gyula: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése*. 1664—1671. 2 köt. Bp., 1876.

²⁴ „Stephanus Gyimati satisfecit, profectus Albam.” (Török István: *A kolozsvári collegium tanulóinak névsora*. A kolozsvári ev. ref. collegium Értesítője az 1905/6. tanévről. Függelék: 1—94. A névsor nincs datálva.) — Az 1—131. sz. a felsorolt tanulók pontos névsorát, életrajzi adalékokkal kiegészítve l.: Herepei János: *A kolozsvári református kollégium Apáczai utáni diákjainak névsorából*. (Adattár III. 334—349.)

²⁵ A kolozsvári bejegyzés szerint mégiscsak átment a kolozsvári kollégiumból a gyulafehérváriba.

²⁶ Tolnai F. István (1630—1690) 1665-től 1685-ig volt a kolozsvári kollégium teológiai és filozófiai professzora. Amésius *Medulla*-ját és Ramus *Logica*-ját használta. Az iskola ifjúsága ragaszkodott hozzá: midőn a fejedelem át akarta vinni udvarhelyi prédikátorságra, „az egész iskola nagy zendülésben van ... Ha ő kegyelme közülök kiesik, valóban nagy árvaságra jutnak és a szép iskola ő kegyelme eltávolásával éppenséggel eloszol és elpusztul”. (Török, I. 79—83.)

niora²⁷ ellen a Deákságot". E két ügy indítékait és részleteit nem ismerjük, Gyimóti önéletírása ezeket épp csak említi. De milyen melegen ír Kovásznai püspök és Pataki professzor iránta tanúsított emberségről! „Ezek ellen az hamis gyanúságok és félelmek ellen biztatták ötet, vigasztalták s kérték, mind az Erdélyi Püspök, Kovásznai Péter, mind Professor Pataki István bátorították, tanácsolták ígérekkel, hogy el ne mennyen...” De ő mégis eltávozott Kolozsvárról, „mivel nem szüntek meg csufolni ötet”. Hová ment? Az önéletírás szerint Debrecenbe, neve elő is fordul a *Series Studiosorum*-ban: 1672. június 17-én subscribált.²⁸ Viszont a pataki iskola anyakönyvében azt jegyezték fel róla, hogy egyideig rektor volt Vizaknán.²⁹

Ne elégedjünk meg azzal, hogy felsoroltuk a Gyimóti kolozsvári tartózkodásáról fennmaradt szűkszavú adatokat, hanem figyeljünk fel arra a különös jelenségre is, hogy bár ő engedetlennek bizonyult, s helyzete egyébként is tarthatalanná vált a kollégiumban, mégis két kiváló ember figyelt fel rá és vette védelmébe. Kovásznai Péterről tudnunk kell azt, hogy a puritánus mozgalom bátor harcosa volt, s alakját méltósággal hordozott méltatlan szenvedés glóriája övezte. Midőn hazatért a hollandiai peregrinációból, mielőtt még hivatalt kapott volna, máris eljárást indítottak ellene puritánus elvei miatt, és a szatmárnémeti zsinat (1646) csak kemény kikötések mellett engedte meg, hogy lelkipásztor lehessen. Váradon volt prédikátor, amikor puritánus volta miatt állásából elmozdították, fogságra vetették, három hétig raboskodott. 1662-ben püspökkévé választotta Erdély református egyháza, de csak rövid ideig viselte magas tisztségét, 1673. július 21-én meghalt.³⁰ Pataki István, Gyimóti másik pártfogója búcsúztatta. „Halotti beszédében azt is felhozta dicséretére, hogy abban az irányban működött, melyben az embereknek meg akarták mutatni, hogy a szentírás nem olyan theológiát tanít, mely üres speculatiókból áll, hanem amely élő hitet, lángoló kegyességet és minden lelki kötelesség gyakorlását nyomja be a lélekbe s tökéletesen átalakít.”³¹ Gyimótit tehát két olyan ember karolta fel, aki a puritánus reformot tekintette a valóban megújításra szoruló egyház megújulásáig egyetlen lehetőségének. Gyimótit azért védelmezték és tanácsolták, mert nem az orthodoxiához, hanem a puritánus eszmékhez ragaszkodott. S nem csupán megfontolásból, hanem lelki alkata szerint is. A puritánus mozgalom képviselője és harcosa gyanánt jelent meg és működött Baranyában, Kovásznai püspök és Pataki professzor tudásban, erkölcsben és bátorságban méltó követőjeként. Vajon nem puritánus meggyőződése és magatartása miatt bántották és csúfolták-e Gyimótit a kolozsvári iskolában? — e kérdésre majd csak akkor tudunk felelni, ha részleteiben is feltárjuk az erdélyi egyház és a kolozsvári kollégium teológiai ellentétekkel és emberi indulatokkal terhes világát.

Mikor Erdélyből távozott, Gyimótinak még eszébe sem jutott, hogy Baranyában vállalon gyülekezeti szolgálatot, de bizonyára alkalma nyílt arra, hogy bepillantást nyerjen a távoli Baranya egyházi életébe, s talán hallott valamit Veresmartról is. Kovásznai elődje a püspöki székből Veresmarti Gáspár volt, s Gyimóti egyik diák-

²⁷ Talán Torjai György, aki később máramaroszigeti rektor lett. — A kolozsvári kollégium széniorait 1668-tól kezdve sorolja fel a *Nomina Studiosorum*, de éveket nem említ. Torjai elődei a széniorásban: Selyki Péter, majd Rozgoni János. Mindkettőjük neve mellett: külföldre ment 1671-ben. (Török, III. 98.)

²⁸ „Stephanus Gyimóthi. Anno 1672. die 23. jun. receptus. Venit in Baroviam pastorum. Pastor Papensis et Tractus Senior 1710. (*Series Studiosorum in Schola Debrecina Helveticae Confessionis addictorum*. — Thury Etele: *Iskolatörténeti adattár*. II. Pápa, 1908. 145.) A bejegyzés arra utal, hogy Gyimóti már korábban is diákja volt a debreceni kollégiumnak.

²⁹ „1669. Stephanus Gyimóthi. 4. Octobris. Praecept. poeseos. Rector Vizaknensis in Transylv., tandem Pastor Trans Danub. et in Barovia. Nunc Senior Tractus Papensis. Obiit A. 1730.” (Gulyás József: *A sárospataki főiskola diákjai*. VI. Egyháztörténet. III/1945. 102.)

³⁰ Pokoly, II. 1605—1690. 285—288. IV. *Egyházi intézmények története*. 197—201.

³¹ Zoványi Jenő: *A coccejanismus története*. Tanulmány a protestans theologia múltjából. Bp. 1890. 134.

társa: Veresmarti P. János³². Magyarországon Gyimóti a Wesselényi-összeesküvést követő katonai megtorlás és a következményeképpen kibontakozó kuruc ellenállás szörnyűségeivel találkozott, s „az hadakozások és futások miatt” vagabundus diákként egyik gyülekezetből másikba bújdosott. Vándorútjának állomásai: Mád, Miskolc, Gyöngyös, Kecskemét, Halas. Miskolcon „tökéltette el magát, hogy a Törökökhöz mennyen”. Így került a Hódoltságba, a puritán tanoktól már megérintett Kecskemétre. A török földön levő gyülekezetek voltak ekkor a hitük miatt üldözött reformátusok menedékvárosai. Közpéldabeszéd volt ekkor: „Ha vallásunkat itt helyben nem gyakorolhatjuk, elég tág számunkra a török birodalom.”³³ A kurucok győrkői veresége³⁴ után „Gyimóti is kéntelenített el szaladni Mádról.” A halasi lelkipásztor³⁵ — Halas ekkor a baranyai szuperintendenciához tartozott³⁶ — „tanátlotta Istvánnak sokáig s ugyan ösztönözte mind maga, mind az, aki véle utazott Mesterség keresés végett, hogy mennyen el Baranyában, rá is vette magát, el ment Veresmartig, ott meg is marasztották Lelki pásztornak ötött 1673. die 10. Februarii.”

Dicséretére válik, hogy nem vesztette kedvét, s nem futamodott el a reá váró nehéz feladatok elől, s megküzdött a tunya és tudatlan baranyai papsággal, amely nem csak személyét támadta, nem csupán reformtörökvéseit akadályozta, hanem még a törököt is mozgósítani akarta ellene. Sikerét annak köszönhetette, hogy a baranyai gyülekezetek melléje álltak, s az erdélyi egyház az erkölcsi támogatáson kívül még anyagi segítségben is részesítette: „A Veresmarti Ekkleziára különös gondjok volt az Erdélyi Papoknak és Uraknak, ugyanis adakoztak a Veresmarti iskola fent állítására.” A papok segítségéről — az egy Szatmár-Németi Mihály professzort kivéve — nincsenek adataink. Az urak közül Gilányi Gergely³⁷ 50 forintot, Bánffi Dénes özvegye Bornemisza Kata³⁸ 40-et, Teleki Mihály³⁹ 30-at adott, s adományaikat évről évre megújították. E segítő akció mozgatója Pataki István professzor volt, 1683. augusztusában ezeket írta Telekinek: „A mely 30 forintot szokott volt Uram kegyelmed esztendőnkint adni Baranyába, a Veresmarti Scholára, arra mostan is expediálta ide

³² A 112. sz. bejegyzés a kolozsvári diákok névsorában: „Joannes P. Veresmarti satisfecit.”

³³ Liszkay József: *A kuruc lázadásra vonatkozó okmány.* (Magyar Protestans Egyházi és Iskolai Figyelmező. V/1874. 487—491.) — „Az Szegény Zarándok Predikátorokra költöttünk Forintokat 9” — olvassuk a halasi ekkleziára 1675. évi számadásában.

³⁴ Az 1672. okt. 26-án vívott csatában „számos protestans pap és diák esett el”. (Pauler Gyula: *A bujdosók támadása 1672-ben.* Századok. III/1869.) — Köztük Gyimóti fiatalabb diáktársa, az 1671-ben subscribált Sárói András „decidit in proelio ad Györke”. (Gulyás, VI. Egyháztörténet. III/1945. 104—105.)

³⁵ Kölköldi János. Tormássy szerint 1668-tól 1678-ig volt halasi prédikátor. (*Halas Város Ekkleziája Historiája.* ... Írta 1801-ben. Kiadta: Nagy Szeder István, *Adatok Kiskun-Halas Város történetéhez.* II. Kiskunhalas, 1925. 221—250.)

³⁶ 1674-ben Decsi András alsóbaranyai esperes végez vizitációt Halason. (A gyülekezet számadáskönyve szerint.)

³⁷ Berniczházi Gilányi Gergely előbb I. Rákóczi Györgynek, majd Apafi Mihálynak konyhamestere, vagyonát az erdélyi református egyházra hagyta. A „Gilányianum” történetére nézve l. Bod, 114—128. — Gilányi Teleki Mihállyal való barátságára: Konc József, *Tofeus Mihály erdélyi ref. püspök élete.* Kolozsvár, 1893. 29.

³⁸ Bánffiról l.: Zsinka Ferenc, *Losonczy Bánffy Dénes és kora.* (Életrajzi vázlat.) Bp., 1914. — 1674-ben Apafi kivégeztette, s Pataki István volt mellette utolsó óráján. Pataki Bánffi alumnusa volt, neki ajánlotta disputációját: *Disputatio Philosophica De Libertate Voluntatis.* Franakerae. 1664. — Bánffi „atyja volt a kolozsvári ekkleziának és iskolának”: „Tíz szegény ifjú részére 200 forintot rendelt segélyül, többnek külföldi iskoláztatását segítette elő”, továbbá „rendes pénzsegélyen kívül még külön birtokot is juttatott az iskola céljaira”.

³⁹ Herepei János: *Adatok Teleki Mihály és udvara életéhez.* (Adattár, III/1970. 13—31.)

1871
1872
1873
1874
1875
1876
1877
1878
1879
1880
1881
1882
1883
1884
1885
1886
1887
1888
1889
1890
1891
1892
1893
1894
1895
1896
1897
1898
1899
1900
1901
1902
1903
1904
1905
1906
1907
1908
1909
1910
1911
1912
1913
1914
1915
1916
1917
1918
1919
1920
1921
1922
1923
1924
1925
1926
1927
1928
1929
1930
1931
1932
1933
1934
1935
1936
1937
1938
1939
1940
1941
1942
1943
1944
1945
1946
1947
1948
1949
1950
1951
1952
1953
1954
1955
1956
1957
1958
1959
1960
1961
1962
1963
1964
1965
1966
1967
1968
1969
1970
1971
1972
1973
1974
1975
1976
1977
1978
1979
1980
1981
1982
1983
1984
1985
1986
1987
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006
2007
2008
2009
2010
2011
2012
2013
2014
2015
2016
2017
2018
2019
2020
2021
2022
2023
2024
2025
2026
2027
2028
2029
2030
2031
2032
2033
2034
2035
2036
2037
2038
2039
2040
2041
2042
2043
2044
2045
2046
2047
2048
2049
2050
2051
2052
2053
2054
2055
2056
2057
2058
2059
2060
2061
2062
2063
2064
2065
2066
2067
2068
2069
2070
2071
2072
2073
2074
2075
2076
2077
2078
2079
2080
2081
2082
2083
2084
2085
2086
2087
2088
2089
2090
2091
2092
2093
2094
2095
2096
2097
2098
2099
2100
2101
2102
2103
2104
2105
2106
2107
2108
2109
2110
2111
2112
2113
2114
2115
2116
2117
2118
2119
2120
2121
2122
2123
2124
2125
2126
2127
2128
2129
2130
2131
2132
2133
2134
2135
2136
2137
2138
2139
2140
2141
2142
2143
2144
2145
2146
2147
2148
2149
2150
2151
2152
2153
2154
2155
2156
2157
2158
2159
2160
2161
2162
2163
2164
2165
2166
2167
2168
2169
2170
2171
2172
2173
2174
2175
2176
2177
2178
2179
2180
2181
2182
2183
2184
2185
2186
2187
2188
2189
2190
2191
2192
2193
2194
2195
2196
2197
2198
2199
2200
2201
2202
2203
2204
2205
2206
2207
2208
2209
2210
2211
2212
2213
2214
2215
2216
2217
2218
2219
2220
2221
2222
2223
2224
2225
2226
2227
2228
2229
2230
2231
2232
2233
2234
2235
2236
2237
2238
2239
2240
2241
2242
2243
2244
2245
2246
2247
2248
2249
2250
2251
2252
2253
2254
2255
2256
2257
2258
2259
2260
2261
2262
2263
2264
2265
2266
2267
2268
2269
2270
2271
2272
2273
2274
2275
2276
2277
2278
2279
2280
2281
2282
2283
2284
2285
2286
2287
2288
2289
2290
2291
2292
2293
2294
2295
2296
2297
2298
2299
2300
2301
2302
2303
2304
2305
2306
2307
2308
2309
2310
2311
2312
2313
2314
2315
2316
2317
2318
2319
2320
2321
2322
2323
2324
2325
2326
2327
2328
2329
2330
2331
2332
2333
2334
2335
2336
2337
2338
2339
2340
2341
2342
2343
2344
2345
2346
2347
2348
2349
2350
2351
2352
2353
2354
2355
2356
2357
2358
2359
2360
2361
2362
2363
2364
2365
2366
2367
2368
2369
2370
2371
2372
2373
2374
2375
2376
2377
2378
2379
2380
2381
2382
2383
2384
2385
2386
2387
2388
2389
2390
2391
2392
2393
2394
2395
2396
2397
2398
2399
2400
2401
2402
2403
2404
2405
2406
2407
2408
2409
2410
2411
2412
2413
2414
2415
2416
2417
2418
2419
2420
2421
2422
2423
2424
2425
2426
2427
2428
2429
2430
2431
2432
2433
2434
2435
2436
2437
2438
2439
2440
2441
2442
2443
2444
2445
2446
2447
2448
2449
2450
2451
2452
2453
2454
2455
2456
2457
2458
2459
2460
2461
2462
2463
2464
2465
2466
2467
2468
2469
2470
2471
2472
2473
2474
2475
2476
2477
2478
2479
2480
2481
2482
2483
2484
2485
2486
2487
2488
2489
2490
2491
2492
2493
2494
2495
2496
2497
2498
2499
2500
2501
2502
2503
2504
2505
2506
2507
2508
2509
2510
2511
2512
2513
2514
2515
2516
2517
2518
2519
2520
2521
2522
2523
2524
2525
2526
2527
2528
2529
2530
2531
2532
2533
2534
2535
2536
2537
2538
2539
2540
2541
2542
2543
2544
2545
2546
2547
2548
2549
2550
2551
2552
25

Lytle & Co.

[illegible]

Kgdt + usanna wizen ar jkr' olivim ban kmetik
 'rntk Baranaban Lovo' Banan Com

1. 3. 19. die ~~erste~~ ^{zweite} secundär achs (sen.)

Das ist die
officielle Bank
für die meiste
erhöhte Pre-
mium, &c.

Lili parenti Girak
Es es Elysek munda
ilabeh kotyap:
Zurak jingyak.
Kette.

emberét az oda való praedicatori szegény társaság, melyről én informálván az Aszsonyot ő kegyelmét, a pénzt ő kegyelme meg adatá.”⁴⁰

Láthatjuk, hogy az erdélyi patrónusok elsősorban Gyimóti pedagógiai törekvéseit támogatták. Őt megelőzve bizonyára senkinek sem jutott eszébe Baranyában, hogy leányok oktatásával is törődjék.⁴¹ A veresmarti iskolát minta-iskolává akarta fejleszteni. Első segítsége ebben a törekvésében az a diák volt, akit magával hozott, őt tette meg iskolamesterré Veresmarton. Tizenhárom esztendei prédikátori szolgálat után — 1673-tól 1681-ig Veresmarton és Darócon, 1681-től 1686-ig Kopácson volt prédikátor — ő vállalkozott a veresmartiak iskolájának igazgatására, akik az erdélyiek segítségével „szép oskolát tsináltak”. Gyimóti iskolaépítő igyekezete, tanításban való buzgósa Szegedi Kis István nemes példáját juttatja eszünkbe: az iskolában való tanítást ő sem tartotta kisebb rangú szolgálatnak, mint a szószékről valót.⁴²

A baranyai iskolák helyzetéről abból a levélből tájékozódhatunk, amelyet a Veresmarthoz közelfekvő Karancs község bírása és esküdtjei 1679. május 18-án írtak a Kolozsvári kollégium professzorainak és széniorának, s „ecclesiabeli böcsületes személyekkel, úgy mint Martónfalvi Urammal és Uzoni Thamás Urammal” juttattak el Kolozsvárra. Iskolamestert kérnek: „Egy böczületes, szegény országhoz illendő, szeléd, jámbor erkölcsű, tiszta tudományu Ifjait szörösszön es külgön Kegyelmetek Ecclesiankban Schola mesterül, had epülyön s gyarapogyék mi közöttünk is az Istennek Anya szent egyháza, es fiaink had növekedgyenek az szép tudománban, melyet Kegyelmetek is akarjon az Idegenek között”. Ez a folyamodvány szép bizonyíték a Baranyában történt változásról: egy kicsiny falu előljárói annyira szívükön viselik iskolájuk sorsát, hogy mikor mestert keresnek belé, nem elégszenek meg valami vagabundus diákkal, vagy írást tudó falusi mester szolgálatával, hanem „academicus rectort” kérnek a kolozsvári híres kollégiumból. S költséget, fáradságot nem kímélve követeket küldenek érte, „mely böczületes szöméyek Földünknek, sőt ugyan falunknak is állapotját, nyelvet is meg tudgyák beszélleni”. A levélből kitűnik, hogy a karancsiak (nyilván a többi baranyai gyülekezet előljárói sem) nem kértek korábban iskolamestert Kolozsvárról. Úgy látszik, nem fáradtak hiába: az 1678. febr. 7-én subscribált Farczádi Péter neve mellett ezt olvassuk az Erdélybe menekült pataki iskola diáknévsorában: Alvinci rektorságából önként távozott Baranyába.⁴³

A veresmarti iskola pártfogói között Gyimóti hálával említi Veresegyházi Szentely Mihályt, a kolozsvári tipografust: „20 könyveket adott: t. i. Rudimentát, Grammaticát, Catechesist, Énekes könyvet minden esztendőben hűségesen”. Veresegyházi tankönyv-kiadványait nem ismerjük, aligha maradtak fenn korunkra, katekizmus- és énekeskönyv-edícióit nyilvántartja a bibliográfia, de valószínű, hogy voltak azóta elkallódott kiadásai is.

⁴⁰ Kontz József: *Egyháztörténeti adalékok. V. Pataki István kolozsvári ref. tanár Teleki Mihályhoz 1683.* (Protestáns Közlöny. XXVI/1896. 161.) — Ezt az adatot már Tóth Ferenc ismerte: „Teleki Mihály ... nem felejtkezett el a Veresmarti régi Oskoláról-is: mellyben hogy a' Baranyai gyermekek annál könnyebben taníttassanak, esztendőnként 30 forintot adott.” (Históriája, I. 100.)

⁴¹ A nemzeti nyelvű vagyis leányiskolák létesítését a puritánusok agitációjára a szatmárnémeti zsinat V. végzése és Geleji Katona István XCVII. kánona rendelte el. (*Egyházi Kánonok*, mellyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánalmaihoz képest több másokkal is bővített és kissé jobban rendbeszedett Geleji Katona István az erdélyi igazhitű egyházak püspöke. 1649. — S függelékül a Szatmár-Németiben 1646. évben tartott nemzeti zsinat végzései. Magyar nyelvre fordította Kiss Áron. Kecskemét, 1875.)

⁴² Földváry László: *Szegedi Kis István élete s a Tisza-Duna mellékeinek reformációja.* Bp., 1894. — Esze Tamás: *Szegedi Kis István emlékezete.* (Reformátusok Lapja. VI/1962. 43., 44. sz.)

⁴³ Kontz József: *Egyháztörténeti adalékok. I.* A karancsiak mestert kérnek. 1619. (Protestáns Közlöny. XII/1892. 97.) Konce az évszámot rosszul olvasta: a levél nem 1619-ből, hanem 1679-ből való! — Mellékelten közöljük a levél kéziratának foto-másolatát (OL).

Fejtegetésünk rendjén már is visszatérhetünk Misztótfalusi Kis Miklós tanulmányunk elején idézett soraihoz: „Baranyából ... el hoztanak kötött könyvekért másfél-ezer forintokat is.”⁴⁴ Kik voltak e könyvek vásárlói és olvasói? Azok a baranyai értelmiségi emberek: prédikátorok, iskolamesterek, deákos műveltségű mezővárosi polgárok, mintegy 200 ember, akiket felébresztett restségükből, szellemi tunyaságukból Gyimóti István puritánus tendenciájú egyházi reformja. Önéletírásából is kitűnik: munkássága széleskörű mozgalmat támasztott, a jószándékú prédikátorok melléje állottak, hiszen személyét és tevékenységét az erdélyi államegyház hitelesítette, és bizonyára már működésének első, 1686-ig terjedő szakaszában is hívogatott le Baranyába jeles tudományú és jó erkölcsű ifjakat a kollégiumokból.⁴⁵

Az egyházi rendből való pártfogói közül Gyimóti egyedül csak Szatmár-Németi Mihály kolozsvári prédikátort említi, nyilván azért csak őt, mert az ő támogatásának és együttérzésének — a felajánlott évi 5 forint segítségével kívül — különös fontosságot tulajdonított. Szatmár-Németi korának legjelentősebb egyházi írója volt. Ortodox teológusnak szokták mondani, pedig ő már kilépett a skolasztikus ortodoxia merev és tudálékos világából és a gyakorlati lelkigondozás számára írt könyveiben (*Mennyei Tárház Kulcsa* 1673. — *A Négy Evangelisták szerint való Dominica* 1675. — *Dominica Catechetica* 1677. — *Sz. Dávid Psalteriuma* 1679.) már a puritánus pasztorizáció elveit érvényesíti: „Jóakarátú olvasó ... ne bíráld stílusom egyszerűségét, hanem vedd figyelembe, hogy ezeket egyszerűeknek és tudatlanoknak írtam, akiknek nem kemény eledel, hanem téjnek itala való.” *A Mennyei Tárház Kulcsa*, „Egyigyű Elmékhez alkalmaztatott Imádságok”, amelyek „nem szárnyalnak, hanem kézen fogva vezetik az embert élete nehéz útján minden bajában”.⁴⁶ A Hódoltságban, a tudatlanságba süllyedt Baranyában kiváltképpen ilyen könyvekre volt szükség, s azt hiszem, főként ezeket vásárolták Veresegyházi műhelyében a baranyaiak. Arról se feledkezzünk el, hogy Gyimótinak azért is kedvesek lehettek Szatmár-Németi munkái, mert bennük a korabeli egyházi viszonyok éles kritikáját is olvashatta.⁴⁷

⁴⁴ Összehasonlításl: Egy kolozsvári professzor — pl. Pataki István évi fizetése: 257 forint, 185 veder bor, búzából 15 nagy véka. (Török, I. 87.) — A búza vékája Debrecenben 1684 nyarán: 45 dénár. (Zoltai Lajos: *Debreczen a török uralom végén. A város háztartása. 1662—1692. Bp., 1905. Különlenyomat a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemléből.*)

⁴⁵ A pataki iskolában subscribált diákok közül a Catalogus szerint (Román János: *Catalogus Studiosorum Illustris Scholae S. Patakinæ 1672—1678. Egyháztörténet. Új folyam. I—II/1958—1959.*) ezek vállaltak szolgálatot Baranyában: 1. Petrus Kausai Hungarus, A. D. 1673. die 16. 8bris. Pastor in Barovia ... factus est. Vele Gyimóti önéletírása is foglalkozik. 2. Petrus Farczadi A. 1678. Die 7. Februarii. Ductus ad officium Rectoratum Al Vinczinum, tandem Baroviam sponte discessit. 3. Petrus Bánfalvi A. 1678. Die 12. Septembris. In Baroviam ductus pro Pastore. — A debreceni iskolából (Thury, II.) 1. Michael Szilágyi. Anno 1678. die 21. febr. In Barovia pro nunc 1690. pastor excellens. 2. Stephanus Herendi. Anno 1679. die 1. maj. In Baroviam ductus pro rectore. — Debreczeni Ember Pál név szerint csak három iskolát említ Baranyából: „Nostra ætate in Oppidis Veresmart, Lasko, N. Harsany etc. Scholas sat floridas fuisse ...” (Lampe, 679.), Barcsa János iskolátörténete (*A debreceni kollégium és pártikulái. Debrecen, 1905.*) sem ismer többet.

⁴⁶ Czeglédy Sándor: *A Heidelbergi Káté magyarországi magyarázatainak története 1791-ig. (A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Bp. 1965. 149—150. Studia et Acta Ecclesiastica. I.)* — Esze Tamás: *Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc történetéből. A debreceni tipográfia termése 1703—1705. Bp. 1964. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei. 42. 92—94.)* — Herepei János így jellemzi: „Noha maga Németi Mihály aligha tartozott a korszerű nézeteket valló újítók közé — mégis feltűnik a művelődés ügye iránti rendkívüli odaadása.” *A Négy Evangelisták szerint való Dominica*, „ajánlásában ... a felsorolt patrónusok kiemelkedő érdeméül éppen az iskolákról s a tanulóifjúságról való gondoskodást említi. Ezt a jelenséget azután — legalább részben — föltétlenül Comenius hatásából eredőnek kell tulajdonítanunk.” „Legelsőbbben is Teleki Mihály nevét, Scholánkhoz való buzgó szerelmét dicséri.” (*Az öreg Comenius néhány magyar híve. Adattár. III/1971. 408—413.*)

⁴⁷ Sámuel Aladár: *A református pap a XVII-ik században. (Protestáns Szemle. XXX/1918. 52—64., 165—178.)*

De leginkább az unitáriusokat cáfoló könyvére volt szükség Baranyában (*Az Örökké-való Egy Isteni Állatban lévő Három Személyeknek Mutató Tüköre* 1673.). Ebben kátészerűen, kérdés és felelet formájában cáfolja az unitáriusok tanait s különös érdekessége az, hogy az utolsó kérdésben tájékoztatást nyújt az erdélyi antitrinitarizmus eredetéről. Gyimóti a baranyai unitáriusokat egy szóval sem említi, de más forrásból tudjuk: az ő idejében is versengtek egymással a reformátusok és az unitáriusok. „1767dik Esztendőben ... Nagy Harsányi Lakos Szabó István 93 esztendő ember azt állította, hogy még mikor ő Ifjú volt, ért ebben a Hejben Ariánusokat, és disputált is velük, a' mint tudott.”⁴⁸ A *Mutató Tükör* kelendő könyv lehetett Baranyában, hiszen éppen abból a célból készült, hogy általa unitárius papokat és híveket térítsenek át a református vallásra.

Gyimóti baranyai működését megszakították azok a szörnyűségek, amelyeket 1683-tól kezdve a „nagy felszabadító hadjárat” és a vele együttműködő jezsuita ellenreformáció zúdított Baranyára. E kettős tendenciájú hadviselés a baranyai protestáns művelődés — úgy látszik — minden irodalmi dokumentumát megsemmisítette. A pécsi jezsuiták — missziói útjaikról hazatérve — azzal dicsekedtek, hogy sokan, akik beszédüket hallgatták, hazasiettek, hogy elhozzák eretnek könyveiket és felajánlják azokat elégetésre.⁴⁹ A protestáns könyvek és iratok összeszedése általában a *Sodalitas Studiosae Juventutis* gondja volt, s az atyák ezeket nyilvános ünnepség keretében „áldozták fel Vulcanusnak”.⁵⁰ Nyilván a pécsi könyvmagyán hamvadtak el a Kolozsvárról Baranyába került szép Veregyházi-könyvek is.

Tamás Esze

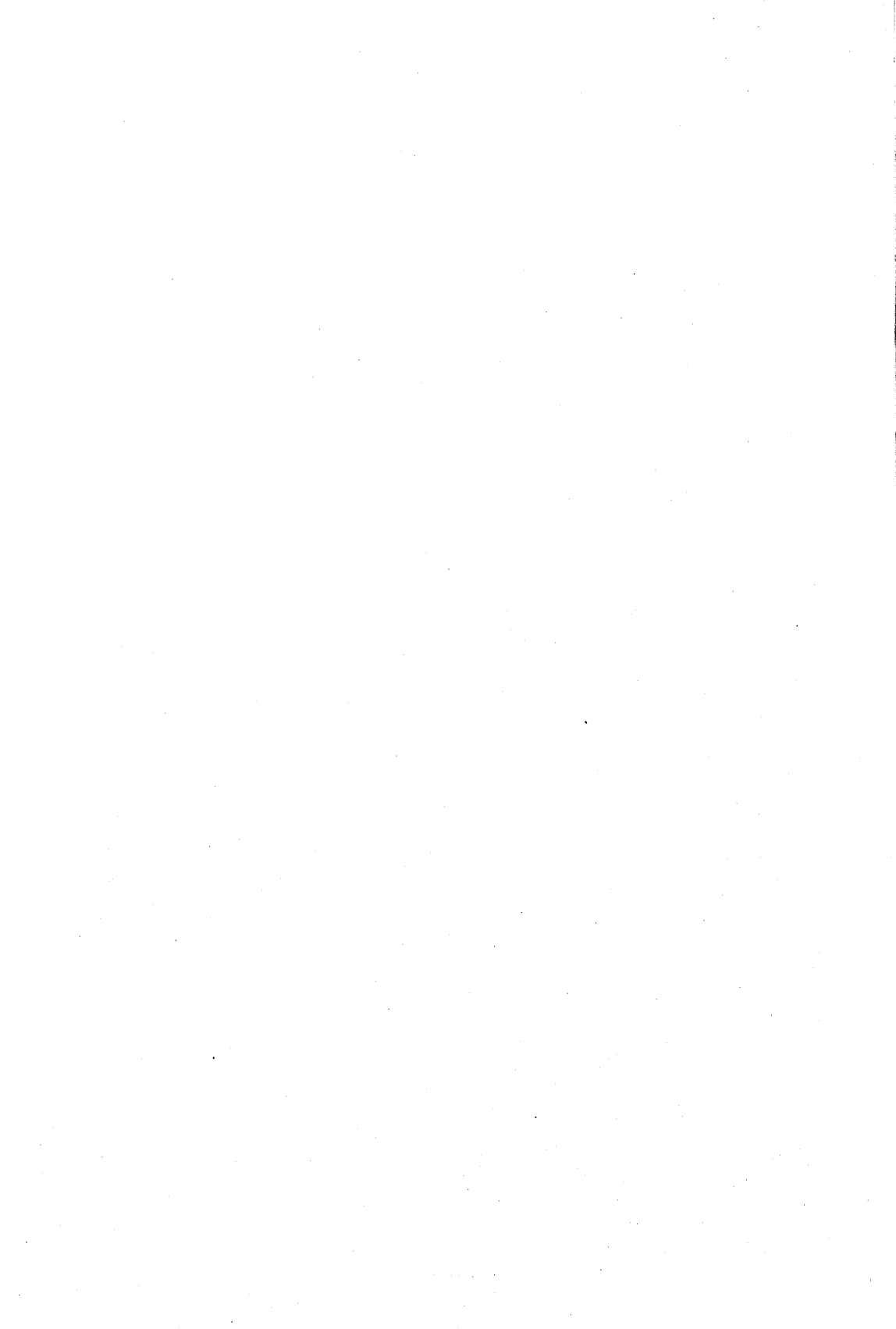
BÜCHER AUS KLAUSENBURG IN KOMITAT BARANYA

Im Komitat Baranya bestanden während der Türkenherrschaft mehrere christliche Konfessionen in relativer Freiheit und in einer beispieillos merkwürdigen Zusammensetzung nebeneinander. Dieser Aufsatz weist auf einige wichtige Fakten hin, so auf das Weiterbestehen der antitrinitären Bildung und Literatur, vor allem aber auf die reformierte Kirche und ihre innere Erneuerung im puritanischen Geist unter der Führung von Pastor István Gyimóti. Auch das literarische Leben nahm zu dieser Zeit (cca 1673—1686) eine bedeutende Aufschwung, wobei die Bücher in ungarischer Sprache — die in dem fernliegenden Fürstentum Siebenbürgen, hauptsächlich in Klausenburg herausgegeben wurden — eine wichtige Hilfe leisteten.

⁴⁸ Báthory Gábor dunamelléki püspök vizitációja Baranyában. (Kerületi lt.: G. 124.)

⁴⁹ Galambos, 58—59. „Vulcano dicati, Vulcano consecrabant” és hasonló kifejezések az elégetésre vonatkoznak.” — Hasonló dicsőra jutottak az erkölcsstelen tartalmú szerelmes versek: Libelli amatorii ... Vulcano dicati.”

⁵⁰ A budai jezsuiták „az eretnek lelkeket a babonás nyomtatványoknak, sőt a debreceni könyvtár idehozott könyveinek elégetésével félemlítették”. (Schoen Arnold: *A budai Szent Anna templom*. Bp. 1930. Budapest Székesfőváros Monografiái. 12. 1.) Schoen idézi forrását: „Hist.Soc. Jes. Bud.” 1707. évi feljegyzés: „Libri haeretici ex famosa Debreciensium Lutheranorum bibliotheca huc allati quinquagesium numerum excedentes igni traditi.”

EGY KURUCKORI VERS SZÖVEGTÖRTÉNETÉHEZ

(Descriptio fortunae inconstantiae)

A kuruckor költészetének vizsgálata Thaly Kálmán *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez* c. kétkötetes gyűjteményének megjelenése (1872) óta a magyar irodalomtudomány legérdekesebb és egyben legnehezebb feladatai közé tartozik. A hitelesség kérdését felvető tanulmányok óta napjainkig, a marxista igényű kutatások kibontakozásáig sok új adat és versszöveg került felszínre, számos részvizsgálat és becses összefoglaló igényű tanulmány látott napvilágot.¹ Mégsem mondhatjuk lezártnak, minden vonatkozásában megoldottnak ezt a fontos problémát. Az általunk tárgyalt részletkérdés első pillantásra talán jelentéktelennek tűnik, mégis úgy érezzük, hogy — bár megfigyeléseink csupán egyetlen vershez kapcsolódnak — a további tágabb horizontú kutatások számára sem lesznek haszontalanok.

A *Magyar Költészet Bocskaytól Rákócziig*² c. kötet a 80. szám alatt közöl egy, a kuruc szabadságharc elején keletkezett éneket; a *Descriptio fortunae inconstantiae* címűt, melyet először Thaly Kálmán adott ki a *Tanulmányok*³-ban, gyűjteményében levő egykorú kézirat alapján. E kézirat ma is megtalálható Thalynak az OSzK-ban őrzött hagyatékában. (Jelzete: Fol. Hung. 1390/I. 148a—149b.) Egykorúságában kételkedni semmi okunk, az eddigi kutatás is hiteles kuruckori költeményként könyvelte el és megbecsüléssel szolt esztétikai értékeiről: „Formai tekintetben kiváló költemény: invokációval indul, ajánlással zárul, bár terjedelmes, nem terjengős és mind magasabbra szárnyal. Énekelve — nyilván énekszóval adták elő — hatása nagy lehetett. — Eredetéről semmit sem tudunk.”⁴

Az eredet és szövegtörténet problémáit a hírhedt gróf Listius László (1628—1663) Zrínyi ösztönzései nyomán keletkezett *Magyar Márs avagy Mohács mezején történt veszedelemnek emlékezete*⁵ (Bécs, 1653.) c. eposzi igénnyel írt művének vizsgálatával tudjuk megközelíteni. A *Descriptio fortunae inconstantiae* névtelen szerzője ugyanis Listius munkáját alaposan kiaknázta. Céljának megfelelő strófákat — szinte változtatás nélkül — szakított ki a *Magyar Márs*-ból és saját elképzelése szerint művészi egésszé komponálta, vagy még inkább kompilálta. A szükségszerűen adódó hézagokat-hiányokat pedig maga alkotta versszakokkal pótolta ki:

¹ Nem sorolhatjuk fel a kuruc költészet teljes szakirodalmát, csupán egy-két összefoglaló igényű tanulmányra utalunk: Varga Imre: *A kuruc költészet hitelessége*. ItK 1936. 29—45. 171—187. 276—292. — Esze Tamás: *A kuruc költészet problémái*. It 1951. 31—47. — Varga Imre: *A kuruc költészet kérdésének története (Adalékok a pozitivizmus és a szellemtörténet bírálatához)*. ItK 1961. 19—31.

² Esze Tamás—Kiss József—Klaniczay Tibor: *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig*. Bp. 1953. 277—282.

³ Thaly Kálmán: *Irodalom- és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Toldalékok kuruczvilági kiadatlan költemények tára*. Bp. 1889. 388—390.

⁴ Esze Tamás—Kiss József—Klaniczay Tibor: *i. m.* 487.

⁵ Komáromy András kiadását használtam: Bp. 1891.

1. Tekintetes, nemes,
Te nagy úri hírrel
Fényesen tündöklő,
Megromlott hazánknak
Felszabadulását
Szívesen ohajtó,
Csekély verseimet,
S kevés ritmusimat,
Kérlek, légy meghallgató!
2. Nosza tehát ékes
Szólás termetivel
Felvirágozott Orpheus!
Légy most segítségül!
Apolló társoddal
Ritmusimhoz közel juss!
A magyarországrúl
Irandó versimtül,
Kérlek, mессze el ne fuss!
3. Szép dolog az virtus,
Drága ametistus,
Magában viaskodik.
Nardus oroszlánnyal,
Erő az illattal,
Egymással tusakodik.
De mint hold újsága,
Ennek ő jósága
Igenis nevekedik.
4. A rómaiaknak
Hadakozásoknak
Emlékezeit hallom,
Jeles vitézségit
S győzedelmességit
Írásokban találom.
Diadalmok után
Hírek esett méltán,
Krónikákban olvasom.
5. Földön eláradott
S égre is felhatott
Világi dűcsőségek.
Hadviseléseknek
S karok ereinek
Hatható sérínységek
Mint a nap tündöklött,
S mindeneknél fénlött
Híres jó vitézségek.
6. Nem hozom most elő
Szép diadalmokkal
Ékesült friss Hannibált,
Aki hazájáért
S megmaradásáért
Nem rettegte az halált,
Népe példájára
S Hercules módjára
Maga elsőben próbált.

- (I. 1.) Szép dolog a virtus,
Drága Amethystus
Magában viaskodik
Nárdus oroszlánnyal
Erő az illattal,
Egymással tusakodik,
De, mint hold újsága,
Ennek ő jósága
Égen is nevekedik.
- (I. 2.) A romaiaknak
S hadakozásinak
Emlékezeit hallom,
Jeles vitézségit
S győzedelmességit
Írásokban találom,
Diadalmok után,
Hírek esett méltán,
Chronikákban számlálom.
- (I. 3.) A földön elfutott
S égre is felhatott
Világi dűcsőségek,
Hadviselőinek
S karjok ereinek
Hatható sérínységek
Mint a nap tündöklött
S mindeneknél fénlött,
Híres jó vitézségek.
- (I. 4.) A Cárthágobélit,
S nagy méltóságbélit,
Említhetem Annibált
A ki hazájáért
S megmaradásáért
Nem rettegte az halált,
Népe példájára,
S Hercules módjára,
Maga elsőben próbált

⁶ A *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig* szövege szerint.

⁷ Komáromy kiadása alapján.

7. Így midőn Pompejus,
Mint fene Marius,
A Juliust megveré,
Sok hadi eszközt,
Éppen birodalmi
Vitézséggel elnyeré
Még holta után is
Fennhéjázott s van is
Nagy neve s fénlő híre.
8. Mert szintén az ember
Koporsóban szálljon,
E szép virtus követi.
Világon pediglen,
Ember elméjében
El sem is temetteti.
Sőt még egekben is,
Az isten előtt is
Szépen tündökölteti.
9. Hát a Corvinusról,
Hazánk királyáról,
Mit hozzak most elődben?
Szerencsés voltárul,
Hadakozásirul
Mit találjak elmében?
Aki országunkat
S vitézlő rendünket
Hatta vőlt békeességben!
10. Mert ennek csak neve
A török országot
Oly igen megrettenté,
Hogy neve hírére
Bőcsőbeli gyermek
Hirtelen felsekene,
S a török országnak,
Tágas határinak
Fiait elrettenté.
11. De ennek véletlen
Ő halála után
Az Magyarország sorsa
Változék s megfordult.
Villongó kockája
Vettetett s esett vakra.
Kikrűl tragédiák,
Sokféle krónikák
Hagyattak irattatva.
12. Oh te kis magyarság
Vizsgáld meg szívedben:
Minémű szabadságunk?
A széles világon,
Ily nagy tágasságon,
Mi lehessen országunk?
Véren fundáltatott,
Országunk nyeretett!
Nem találhatik másunk!
13. Dűcső halálárul
S nagy bajvivásárul
László magyar királynak
Bár semmit ne szóljak.
- (I. 14.) Midőn a Pompejus,
Mint fene Marius,
A Juliust megveré,
Sok hadi eszközt,
S ebben bizodalmit
Vitézséggel el nyeré,
Sokságú népeknek,
Mint ellenséginek,
Ebben is végét éré.
- (I. 9.) Ember bár meghaljon
S koporsóba szálljon,
E két jószág követi,
Sőt még egekben is,
Az isten előtt is
Szépen tündökölteti;
Világon pediglen,
Ember elméjében
El sem temettetteti.
- (I. 31.) Hát ama Cyrusról
Persák királyáról
Mit mondjak verseimben?
Szerencsés voltáról,
S hadakozásiról
Mit találjak elmében?
A ki hazájának,
S oszlopa házának
Vala reménységében.
- (IX. 12. 1—6.) Találd fel elmédben,
S vizsgáld meg szívedben,
Minemű szabadságunk,
A széles világon,
Ily nagy tágasságon,
Mi lehessen országunk,
- (IX. 11. 7—8.) Véren fundáltatott,
S országa adatott
- (IX. 12. 9.) S nem találhatik másunk.
- (IX. 14.) Dűcsű haláláról,
S nagy bajvivásáról
László magyar királynak,
Bár semmit ne szóljak

Mástól inkább halljak
Dicsőretiről annak.
Diadalmas voltát
S az ég is nagy voltát
Számolja dolgainak.

14. Ez Wladislaus mint
Agesilaus, sok
Győzelmei után
Császár sátoráig,
Fenemódra addig
Ment mind török hátán!
Várnánál vitézen,
Vérontással készen
Adá ki lelkét osztán.
15. Mohács mezejéről
És király vesztéről
Nem akarok szólni,
Karas fenekiben
Megfulladásáról
Nem kívánok beszélni,
Mert sok vérontások,
Keserves csapások
Adják magát szemlélni.
16. Kinek veszte után
Magyarország sorsa
Mely nagy inségben nyögött,
Mindenek jól tudják.
Gyászos állapotja
Mely igen keserves volt:
Az Austriának
Nagy kegyetlensége
Égig már felhatott volt.
17. De a mindenható isten
Ki mennyégben s földön
Általlát mindenekeket,
Széles e világon,
Minden gazdagságon
Vizsgálja a szíveket,
Rejtett tanácsával,
Bölcs rendelésével
Intézi szerencséket.
18. Ébredj fel, magyar Márs,
Régi vitézi társ,
Bellona szeretője!
Vérszomjúzó Pallas,
Mintegy erős Atlas,
Nevek felemelője!
Árpád nemzetinek
S Attila véreinek
Ki voltál segítője:
19. Rákóczi Ferencce,
Bercsényi Miklóssal
Fordulj ellenségedre!
Hazádnak romlásán,
Ennyi pusztulásán
Gerjedj az vitézségre!
Skanderbégnek kardját,
Sándor diadalmát
Szolgáltasd segítségére!

Mástól inkább halljak,
Dicsőretiről annak,
Diadalmas voltát,
S az ég is nagy voltát,
Számolja dolgainak.

- (IX. 15.) Ez Wladislaus,
Mint Agesilaus,
Sok győzelmi után,
Császár sátoráig,
Fene módra addig
Ment mind a török hátán,
Várnánál vitézen,
Vérontással készen
Adá ki lelkét aztán.
- (IX. 1.) Mindenható isten,
Ki mennyben és itten,
Általlátsz mindenekeket,
A széles világon
S minden gazdagságon,
Vizsgálod a szíveket,
Egyedül vezérled,
S magadban intézed
A forgó szerencséket;
- (I. 38.) Hol vagy te, Magyar Márs?
Régi vitézi társ,
Bellona szeretője,
Vérszomjúzó Pallas,
Mint egy erős Atlas,
Egek felemelője,
Mágog nemzetének,
Scythia véreinek,
Te vagy-e segítője?
- (I. 39.) Vedd melléd Achillest,
Vagy amaz Herculest,
Fordulj ellenségedre,
Hazádnak romlásán,
S ennyi pusztulásán,
Gyerjedj az vitézségre,
Jósuét hadnagyúl,
Isten után társul,
Híjad a mezőiségre.

20. Buzduljon bennetek
 Ősi magyar fiak,
 Fogjatok fegyvert kézben!
 Idegen nemzetről
 S gyűlölt ellenségről
 Triumfáljatok, mint régen!
 Ha mi vitézi vér,
 Aki nevedhez fér,
 Szorult meg testetekben!

21. Hogy ez kiáltassék
 És trombitáltassék
 Hazánknek nagy hírére,
 Kivel az római
 Sokság és uraság
 Szokta köszöntenie
 Vitézlő rendeket,
 S triumfált népeknek
 Kedveket jelenteni:

22. Oh nemes vitézek,
 Kik hazánkért készek
 Minden hadviselésre!
 Hazánk reménségi
 S szemünk fényességi,
 Méltók nagy dicsőretre!
 Tétessék laurusból
 S mind tiszta aranyból
 Korona fejetekre!

23. Mint hazánk hívének
 S szabadítójának
 Verseimet ajánlom.
 Gyámoltalanságát
 Magyarországunknak
 Hogy enyhíthesd, kívánom!
 Kit isten engedjen
 S szerencsésé tegyen,
 Szívem szerint kívánom.

(I. 40.) Buzduljon fel benned
 Igaz magyar véred,
 S fogj fegyvert jobb kezeden,
 Idegen nemzetnek,
 S pogány nemzetségnek,
 Ne légy csufja éltedben,
 Ha mi vitézi vér,
 A ki nevedhez fér
 Szorult még a testedben.

(I. 21.) Oh te nemes vitéz!
 Ki vagy hazánkért kész
 Minden hadviselésre,
 Hazánk reménsége
 S szemünk fényessége,
 Méltó vagy dicsőretre!
 Tétessék laurusból,
 S mind tiszta aranyból
 Korona a fejedre.

A névtelen szerző értette a dolgát. Leleményessége, fejlett kompozíció-érzéke, a Balassi-strófát könnyedén uraló, gördülékeny verselése egyaránt elismerést érdemel. A Listius *Magyar Márs*-ából kiválasztott versszakok, azok helyenkénti „megjobbítása” (legszebb példái: 9. és 19. vsz. 1—2. sora), valamint szellemi sajátjának tekintendő összekötő-hézagztöltő strófái megkapó, hármas tagozódású, művészi egységet alkotnak: invocációval indul (1—2. vsz.), majd a virtus dicsőretét zengi a római és a magyar történelem példáival (3—22. vsz.) és ajánlással fejeződik be. A költemény töretlen ívben egyre magasabbra szárnyal, becses eszmei és esztétikai értékek hordozója. Szinte természetes, hogy a kuruckori költészet kutatóinak eszébe sem jutott, akárcsak feltételezni is, hogy ennek az oly egységes benyomást keltő éneknek egyes strófái, sőt azok túlnyomó többsége (23-ból 15!) korábban egy másik, már nyomtatásban is megjelent munka részei voltak.

Ha a szerzői jogról alkotott mai fogalmaink szerint ítélnénk, az egész kérdés rövid úton elintézhető lenne; hiszen a névtelen költő alkotása kétségtelen plágiumnak minősülne. A XVII—XVIII. századi kéziratos költészet, valamint a népköltészet rokon jelenségei azonban arra figyelmeztetnek, hogy másról, bonyolultabb és érdekesebb dologról, a kontamináció egy sajátos fajtájáról van szó: „Ez a jelenség a XVII. századi kéziratos költésben kezdeti fokon és szórványosan található meg. Legtöbbször csak egyes strófák vándorlásáról lehet szó és aránylag ritka az olyan szöveg,

amelyről kimutatható vagy feltételezhető, hogy strófáinak többsége más énekből való. A XVIII. századi kéziratos énekeskönyvekben már gyakoribbak az olyan énekek, melyeknek egészükben nincs variánsuk, holott szélteiben ismert versszakokból állanak, tehát feltételezhető, hogy elterjedt rövidebb énekek egyszeri, alkalmi kontaminációi. Még gyakoribb, sokszor megfigyelt jelenség ez a népköltészetben.⁸

A kontamináció fogalma persze az ének keletkezését csak általánosságban világíthatja meg. Azt jelezheti, hogy e vers a népköltészet és kéziratos énekköltés XVII—XVIII. században ismert és gyakorolt alkotásmódjának egyik szép példája. Látnunk kell azonban azt is, hogy a művészi egységbe foglalt részletek lényeges ellentmondásokat takarnak. Listius László, akinek művét szerzőnk forrásul felhasználta, lojális, az ausztriai házhoz feltétlen hűséggel ragaszkodni látszó főúr volt s ragaszkodását olykor otromba hízelkedéssel fejezte ki:

A míg az ég fenáll s a föld is elromlik,
Nemzedeknek ága soha meg nem bomlik,
Előbb egész világ mind együveomlik,
Hogy sem császárságtúl Austria elvállik.⁹

A *Magyar Márs* pedig Brodaries István kancellár *A magyaroknak a törökökkel Mohács mezején vívott ütközetének igaz leírása*¹⁰ c. történeti munkájának versebe szedése, lényegét tekintve a históriás énekekkel rokon epikus alkotás. Hogyan oldható fel az az ellentmondás, hogy e szép lírai kuruc éneket egy labanc érzelmű főúr elbeszélő művével vérségi kötelék kapcsolja össze? Hogy epikus mű strófáiból lírai ének kontaminálódhatott, ebben az esetben könnyen megmagyarázható. Listius László ugyanis — noha mindenáron eposzt akart írni — lírai tehetség volt, mégpedig jó színvonalú, mert ezt szép Mária-himnusza és a Balassi-strófákban írt *Magyar Márs* számos lírai részlete, leírása bizonyítja. Nem tudunk azonban kielégítően válaszolni arra a kérdésre, hogy az ismeretlen kuruc énekszerző miért épp ezt a labanc költőfőurat tisztelte meg azzal, hogy munkáját ily szerencsés kézzel kiaknázták. Közrejátszhatott talán, hogy Listius Zrínyi követője volt a költészet mezején s a kuruc mozgalom is Zrínyi körül kezdett kirstályosodni? Nem tudhatjuk. Mint ahogy arról sem tudunk semmi biztosat; ki lehetett az ének szerzője? A versfők nem adnak értelmes szöveget és nem ismerünk olyan adatot, mely perdöntően eligazíthatna a szerzőség kérdésében. Ismerünk azonban *Descriptio fortunae inconstantiae* alkotó módszerével szinte teljesen megegyezően készült és személyhez köthető verseket.

Eszterházy Pál nádor (1635—1713) Zrínyi és Listius verseit annyira kuruc énekek alkotó módszeréhez hasonlóan használta fel, hogy ha csak ezt a mozzanatot vennénk figyelembe, akár Eszterházyt gyanúsíthatnánk a szerzőséggel. Kéziratait az OL őrzi, de nyomtatásban is megjelentek versei.¹¹ Értékelésükre azonban mindaddig nem kerülhet sor, amíg Eszterházy viszonya mintáihoz teljes egészében nem tisztázódik. A kutatás már felhívta a figyelmünket arra, hogy Zrínyi lírai verseiből és eposzából sorokat és versszakokat vett át változtatás nélkül (pl. a török apród énekét a *Fülemüle énekének magyarázattyá*-ban, stb.)¹². Mi most arra mutatunk rá, hogy leíró versei közül a Kézikönyv¹³ által is legsikerültebbeknek tartott darabok: *A kikeletről*

⁸ Stoll Béla: *A Pajkos ének és a népköltészet*. ItK 1962. 181.

⁹ *Ferdinandus tertius*. Komáromy-kiadás 542.

¹⁰ Pintér Jenő: *Listius László Mohácsi Veszedelemének forrásai*. ItK 1906. 152, 380.

¹¹ OL Eszterházy Pál nádor iratai 11.896. — Merényi Lajos: *Eszterházy Pál nádor versei*. ItK 1892. 129—146, 340—357.

¹² Kanyaró Ferenc: *Zrínyi legújabb epigonja*. EPhK 1893. 15—36. — Ballagi Aladár: *Eszterházy Pál nádor verseiről*. ItK 1892. 522—525.

¹³ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk. Klaniczay Tibor Bp. 1964. 201.

való ének, Az nyárról való ének, Az ősziről való ének, Az télről való ének, valamint az Égi madarakról való versek úgy keletkeztek, hogy Listiusnak *A szerencsének állhatatlanságáról* c. versét szétszabdalta, a fenti címek szerint csoportosította a megfelelő strófákat és lemásolta. Itt-ott változtatott néhány szót, vagy a strófán belül megváltoztatta a sorok egymásutánját, és egy-egy maga alkotta záróversszakot fogalmazott. Még sincs elégséges okunk arra, hogy Eszterházy nevét kuruckori versünkkel kapcsolatba hozzuk. A *Descriptio fortunae inconstantiae* és Eszterházy Pál két külön világa. Eszterházy ugyan fiatal korában — lírai verseinek írogatása idején — Zrínyit tekintette példaképének, az évek során azonban egyre távolodott tőle és megtagadta. Amikor a Nádasdy-féle képtárat megvásárolta, Wesselényi, Zrínyi Péter, Frangepán és a költő Zrínyi Miklós arcképét visszautasította. Törvényszerűen vezetett az útja oda, hogy a kurucok gyűlölt ellenségévé lett. Költeményei az epigon barokk főúri verselők alkotásainak tipikus példái.

Ezzel szemben a *Descriptio fortunae inconstantiae* — bár szövegtörténeti szempontból a főúri epigon lírával áll kapcsolatban — a kuruc középnemesség kéziratos közösségi költészetének szép darabja, „melyet a discantisták talán a fejedelmi udvarban énekeltek”,¹⁴ vele ébresztgetve a nemzeti tudatot, buzdítva a régi katonarényyek követésére. Deákos műveltségű kuruc középnemes szerezte ezt az éneket s belső világa azokat a szálakat mutatja erősebbeknek, melyek a kéziratos költészetet a népköltéssel kötik össze, nem pedig azokat, melyek a főúri epigonlira felé mutatnak. Azok a szövegtörténeti és alkotásmódszertani problémák, melyeket felvázoltunk, jól megvilágítják kuruckori költészetünk tisztázatlan kérdéseinek egyik típusát, és reméljük, újabb szempontokat adnak a további kutatásokhoz.

Márton Tarnóc

ZUR TEXTGESCHICHTE EINES „KURUTZENVERSES“

Die Entstehung- und Textgeschichte des Gedichts *Descriptio fortunae inconstantiae* (Die Beschreibung des wechselnden Glücks), das in der ersten Periode des kurutzen Freiheitskampfes (zwischen 1703 und 1705) entstanden ist, steht in Zusammenhang mit den Grundfragen der „Kurutzendichtung“. Der unbekannte „Mann von der Feder“ schöpfte aus dem epischen Werk *Cladis Mohachianae* (Der Verfall von Mohács) von Ladislaus Listius (1628–1663), dessen Vorbild *Obsidio Sigetiana* (Der Fall von Sziget) von Graf Nicolaus Zrinyi (1620–1664) war. Die Erschaffungsmethode des unbekannten Dichters war die Kontamination. Er wählte aus dem Listius-Werk wohlklingende Strophen aus, nahm eine kleine Änderung vor und ergänzte den Text. Diese Methode ist auch in der ungarischen Volkspoesie bekannt. Der Nachweis der Kontamination in der „Kurutzendichtung“ bietet neue Möglichkeiten für die Forschung der Text- und Quellengeschichte der handschriftlichen Poesie im 17. und 18. Jahrhundert.

¹⁴ Esze Tamás bevezető tanulmánya a *Bocskaytól Rákócziig* c. kötetben, a 47. lapon.

ERDÉLYI LEVELEK A BRITISH MUSEUMBAN

Herepei János emlékének, 1945-47-i
bonyhádi találkozásainkat visszaidézve

Az angol—magyar kultúrkapcsolatok eddig legismeretlenebb, legtöbb fehér foltot mutató térképe a XVII. század 3. harmadától a XVIII. század végéig terjedő korszak. Régebbi adatokat összegezõ kutatások¹ után Herepei János valóságos kincsestárba enged bepillantást. Az õ példátlan adatgyűjtõ tevékenysége az ismeretlen adatok és nevek tömegét tárja elénk.² Mintaszerű módszerével, amely apró adatokat is megõriz, szem előtt tart és ilyen mozaikokból állítja össze az összképet, vizsgáljuk meg a Londonból most hazakerült három levelet.

A Londoni Okmánytár történetét nyomozva a British Museum Harley-gyűjteményéből egy lengyel—magyar aktacsomóból került elő ifj. Pápai Páriz Ferenc saját és hozzá intézett három levele.³ Magyar ember eddig csak az egyébként derék, túl korán elhunyt Petrovics Frigyes látta ezeket, amikor 1834-ben Teleki László gróf kísérőjeként a nyugati fővárosok közgyűjteményeiben magyar történeti okmányok után kutatott. Ebben az iratcsomóban, amely egyébként Tótfalusi Kis Miklós egy fontos adatokat közlõ levelét is tartalmazza,⁴ Petrovics a következõ észrevételt tette és ezt is terjesztette be a M. Tud. Akadémia elnökségéhez: „Csupa deákos historia minden köz érdek nélkül”.⁵

Ez a levélcsomag közelebb visz az ún. „enyedi angol pénz” problémájához. Ifj. Pápai Páriz Ferenc 1711 és 1726 között tartózkodott nyugaton, elsõsorban Hollandiában és Angliában. Az 1711-i erdélyi tatárdúlás után azzal a feladattal küldték ki Angliába, hogy a már hosszabb idõ óta a magyar protestánsok segélyezésérõl híressé vált angol protestáns hatóságokat fõlhívják a segélyezés nagy szükségére.⁶ Az irodalmi köztudat és a szájhagyomány különbözõképpen emlékezik az 1716-i angliai magyar célzatú egyházi gyűjtés körülményeire és eredményeire. A szájhagyomány még ma is úgy tudja, hogy ifj. Pápai Páriz Ferenc nem volt méltó fia a tudós apának; elõnyben részesítette a jó polgári életet hazafias kötelességénél, — az enyedi skólára gyűjtött pénzt nem küldte haza, hanem saját huzamos angliai tartózkodására fordította. Az irodalmi tudat azonban patetikusabb képet õriz az enyedikiek angliai akciójáról:

¹ Gál István: Magyarország, Anglia és Amerika... Vázlatok a nemzetközi vonatkozások körébõl. Bp. 1945. — Trócsányi Berta: Református teológusok Angliában a XVI—XVII. században. Angol Filológiai Tanulmányok V—VI. Yolland Emlékkönyv. Bp. 1944. 115—146. — Berg Pál: Angol irodalmi hatások XVII. századi irodalmunkban. Debreceni Angol Dolgozatok XII. Debrecen 1944.

² Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. k. Herepei János cikkei. Bp.—Szeged, 1971. 419—440.

³ British Museum, Harley MSS. 7013. fol. 147.

⁴ Gál István: Tótfalusi Kis Miklós angliai összeköttetéseinek nyomában. Itk 1971. 339—341.

⁵ Tudománytár. A M. Tudós Társaság Évkönyve. III. k. 1834. 67.

⁶ A 300 éves nagyenyedi Bethlen-Collegium emlékalbuma. 1622—1922. Nagyenyed 1922. 19, 111. — Dézsi Lajos: Pápai Páriz Ferenc (1649—1716). Bp. 1902. 302—303. — Gergely Pál: Pápai Páriz-album a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai 21. Bp. 1961.

„Mikor a labandulás után a földönfutó tanárok koldus diákjaikkal visszazárlingóztak Enyedre, először is körülnéztek, hogy miből szerezzenek maguknak betevő falatot, megszenesedett iskolájuknak pedig alapot? Ekkor a Kard és a Toll összebeszéltek: Teleki Sándor drágaköves kardját, Páriz-Pápai professzor meg díszkötésű szótárát elküldték Páriz-Pápai diákoskodó fiának Angliába, hogy juttassa el őket az udvarnak, s kérjen az angol protestánsoktól pénzt az enyedi iskolára. A fiú nemsokára tizenegyezer fontsterlinget küldött haza. Így mentette meg egy bújdosó magyar diák Bethlen Gábor hányatott főtanodáját.”⁷

Magyar protestánsok részére az angol udvar nemegyszer engedélyezett már gyűjtéseket. Erzsébet királyné 1566-ban még csak imádságokat rendel el a török által szorongatott magyarságért.⁸ Valószínűleg Sir Philip Sidney közép-európai tartózkodásának eredménye az a kérvény, amelyet 1576-ban a cseh, a magyar, a lengyel és a svájci protestánsok együttesen küldtek Angliai Erzsébetnek.⁹ A XVI. század végén és a XVII. század első felében számos angol irodalmi műben a magyarok mint az akkori London legforgalmasabb helyén, a Szent Pál székesegyház körül és máshol is kéregető „hungry ones”, tehát mint kiéhezett, lerongyolódott koldusok szerepelnek.¹⁰ A londoni holland egyházközség irattára az általuk erősen pártfogolt cseh—morva menekültek folyamodványai mellett magyar és erdélyi diákok kérvényeit is megőrizte anyagi támogatásuk ügyében. Battai János, Mátyás Péter és Horváth Mihály az első a hosszú sorban. 1651 januárjában Kis Hatházi Miklós, Somosi P. János, 1659 júliusában Halmi S. András, 1661. május 16-án Harsányi Mátyás, Szendrei Ferenc és Szombati L. János, 1663-ban Köpeczi Bálint, 1664 áprilisában Samareus Sámuel folyamodott a hollandokhoz pénzsegélyért.¹¹

1676. február 6-án kelt II. Károly király terjedelmes proklamációja, amelyben felszólítja az angol egyházi és világi hatóságokat és tisztségviselőket, hogy a protestáns hitük miatt kegyetlen gályarabságra ítélt és Nápolyból kiszabadult 30 protestáns magyar lelkész segélyezésére szerte Angliában pénzgyűjtéseket kezdeményezzenek. II. Károly külön röplapon kiadott engedélye, annak ünnepélyes hangú szövege és körülményes végrehajtási utasítása élénk bizonyossága, hogy egy ilyen országos gyűjtés kicsoda körültekintéssel történt.¹² Valóban megelőzte azt a holland kormány háromszori felirata. A gyűjtés eredményéből néhány adat világot vet az enyedi angol pénz összegének kivételes nagyságára. A westminsteri apátság tőszomszédságában, a St. Margaret templomban 1677. április 1-én 10 3/4 fontot gyűjtöttek össze, az oxfordshirei Stanton St. Johnban pedig 7 shilling 3 pennyt. (Ugyanebben a templomban 1670. augusztus 14-én a török fogságból szabadult két magyarnak 2 1/2 fontot adtak össze.)

Az ifj. Pápai Páriz Ferenc által gyűjtött „angol pénz” összege körül mesébe illő számok terjedtek el. Több történeti forrás 100 000 forintot emleget. Valószínűleg közelebb állónak látszik az a 11 000 font, amelyet az eddig ismert egyetlen angol forrás, John Paget emleget, hiszen az előbbi gyűjtések csekélységéhez képest ez is horribilis összegnek tűnik. Paget értesülése szerint az összeggyűjtött pénz 1716-ban

⁷ Cs. Szabó László: Búcsú a vándorévektől. Apollo III. 1935. 303.

⁸ E. M. Tenison: English Prayers for Hungary (1566). Angol Filológiai Tanulmányok. 4. köt. Bp. 1942. 36.

⁹ Földolgozásom alatt.

¹⁰ Országh László: Adalékok az angol renaissance magyarság-képéhez. Angol Filológiai Tanulmányok. 4. köt. Bp. 1942. 37—53.

¹¹ Ecclesiae Londino-Bataviae Archivum. Ex autographis mandante Ecclesia Lond.-Batava edidit Joannes Henr. Hessels. Cantabrigiae, 1898. 3124, 3494, 3539, 3642. sz. akta.

¹² Proclamation of King Charles II. authorizing the Archbishops, Bishops etc. to make a Collection in behalf of distressed Protestant Hungarian Ministers of the Gospel. From a printed broadside. Uo. pp. 2611—14. 3808. sz. akta.

¹³ John Paget: Hungary and Transylvania. Vol. 2. London 1839. 386.

nem egyenesen Magyarországra került, hanem az Angol Nemzeti Bankba lett elhelyezve és ennek kamatait vagy éppen kamatos-kamatait nagyobb összegben csak a reformkorban, a szabadságharc előtti két évtizedben vették igénybe, évente 1000 font formájában.

Paget ezt írja 1839-ben megjelent Erdély-leírásában: „Amikor a kollégiumot az a veszély fenyegette, hogy anyagiak hiányában megszűnik, Erdély protestánsai küldöttséget menesztettek Angliába, hogy hittestvéreiktől pénzsegélyt kérjenek. A kérésre nagylelkű válasz érkezett, alapítvány létesült, amely ma is az Angol Nemzeti Bankban van és amelyből az enyedi kollégium évi 1000 font kamatot kap. Bámulatos, hogy ez az adomány, amelyről mi tökéletesen megfedkezünk, a barátságnak micsoda érzését, a testvériség micsoda tudatát jelenti még ma is az erdélyi protestánsok között. Az ebből a forrásból eredő összeget pár év óta diákszállásokul új épületek sorának építésére fordítják”.¹³

Az itt közlésre kerülő három levél egyike Pathai János levele Marosbogátról Londonba. Pathai Balogh János (1674—1736) Leydenben, Utrechtben és Franekerben végzett, Marosbogáton lelkészkedett. Bizalmasa volt Pápai Páriz Ferencnek, akinek gyöngélkedéséről ír is levelében; s akinek halálára azután gyászverset írt. A második levél ifj. Ferenc levele Imre öccséhez Londonból Leydenbe; gyakorlati tanácsok a tapasztalatlan kezdő vándordiák részére. A harmadik levél Ajtai Szabó András tollából Bázeltől Londonba irányul.

Valamennyi levél a korabeli viszonyokról, a magyarok kinti fogadtatásáról, gazdasági helyzetükről, előljáróikhoz, professzoraikhoz való viszonyukról és hazájuk iránti állandó érdeklődésükről nyújt adatokat. „Informállyon Kgelmed az otthon való pennára méltó novításoknak summájáról” — kéri a peregrináló diák. A három levél külön értéke és jelentősége, hogy azok Anna királynő kézirat- és műgyűjtő külögyminiszterének, Robert Harleynek a gyűjteményében maradtak fenn. A gyűjtő följegyzése szerint Hum. Wanley adta neki a leveleket 1717. július 31-én.

Angliai levéltárak legújabb magyar vizsgálata az eddigi iratközléseket messze meghaladó méretekről számolnak be. A legutóbbi sommás szemrevételezések sajnos éppen annak a kornak az anyagáról nem tudnak részletes helyzetjelentést adni,¹⁴ amelyből a három levelet idéztük. De ez a három dokumentum is bizonyítéka annak, hogy még a nem rendszeres vizsgálódás is fontos adalékokkal szolgálhat.

1. Pathay János ifj. Pápai Páriz Ferencnek

Aperta Londini 11. 9br. 1715.
(*Marosbogát, 1715. július 21.*)

Kedves nagj Jo Uram, Pápai Uram!

Régen nem tudhatunk kglđ felől semmit, el hiszem, meszsze vetődöt Uram kglđ mi ide alá, elünk, a kitől mint lehet, kglđ édes Attya, köszvenjes, jotskán van, mindazonáltal, és az ő kglme haza békeségben van. Mi is, harman ego uxor, et Christina leanjom eldegelünk, kglđ Szolgálatyára, Köpetzi Ur candidáltatta magát vásárhelyi Professor, — még nincs felesége. Némethi András uram nem tudom hová lott, Lipsiai Szent Györgji Sokadalomra, küldöttem 5 aranjat ő kgl d. Sperlette uramhoz, nem tudom vetteé. Amivel kglđ[ne]k tartozom arra hogj fel küdgjem nogat ur kglđ per manus Alex[andr]i Teleki jaj mint már elhetem, cum [?] alig huzom az leplet tudgja az I[ste]n, meg most interressivel, refundálni fogom. különbenis meg lássa kglđ hová concentráltattya, kglđ/.kihez 11. Kglđnek itt alá szep hire van varja az haza. Szivessen in usum suu[m] kívano[m], hogj az Nemes ország reménsege, quam de te vir bene concepit, complemento beetur Melyben nemis ketelkedem. Ajtai Ur[am]nak ajánlom köteles szolg[á]latomat, rabja vagjok ő k[egyel-méne]k is de ki szabadit I[ste]n.

¹⁴ Bácskai Vera: Magyar vonatkozású levéltári anyag Angliában és Belgiumban. Levéltári Szemle 1969. 446—454. — H. Haraszti Éva: Nagybritanniai levéltárakban. Levéltári Szemle 763—770.

Kgld Lejdai levelét btstel vettem ... dato 9. Xbr. 1714. 22. Januari. 1715, nagj örömmel s—
betsülettel, Szebenben letemben, és magam vittem, fasciculusban kgld Attyához Enjedre. Kivanom
hogi I[ste]n az Kgld peregrinatioiban legien, Istene Kgldnek. Padvanak, itt nem sok hire van, ac si
nec esset, nisi apud paucissimos scientia ... látom, valet, et ejus fundamento, quod vir Generose,
superstruxerit bene est. Semmi ujságom nincsen, mostani üdömhöz képest, hanem mely o hir az
Fejervar epületi es Kolosvártis a Czitadellaje. Az en Felesegem Kgld jo Szolgálója I[ste]n[től] minden
jot kíván kgldnek es kgdt enis I[ste]n oltalmába ajánlván maradok kgldk, mint jo fautor Ur[am]n[jk],
mindenkor

kész, köteles szolgálja
Pathay János

M[aros]Bogath — 1715. 21. Júl[y]

[Címzés:] A Monsieur, Monsieur Francois Pariz Papai, Candidat en Medicine, mon tres honore
tanteur presentement. à Lejda — Adresse Chez Mr. Docteur et Professeur Alberti à Halle.

2. Ifj. Pápai Páriz Ferenc öccsének, Imrének

Londini 7. Aug. St[ilo] v[eteri]. 1716.

Isten a kglmed el kezdett dolgait és minden igyekezetit vigye a tökelletességre, kívánom.

Édes Öcsém Ur[am]! Szintén busultam kglmeden es a kglmed késedelme miatt tartottam a
confusiotol, hogy a Régenssel és T. Déési Uraimékkal való kglmetek[ne]kis haza régen meg jelentett
compositionk szerint ad terminum el nem érkezhetik, már peniglen hálá legyen Istennek, hogy a
kglmetek ámbár nem felette siros és fényes, mindazaltal hasznos és előmeneteles egy ideig valo
subsistentiájának helyéből informaltatván, ezen gondom alol ha nem egészenis ugyan csak vala-
mennyre fel szabadultam. Énnékem egész Februariustol fogva kglmed felől semmi hirem nem volt,
akkor írja T. Sogor Nadudv[ari Péter] Ur[am] a kglmed készületit hogy majusban el indulhasson,
és hogy uttyát kglmetek Hálára s onnan idébb continuallya; melyre nézve jo ideje hogy kglmednek
szollo leveletem Halában bocsátottam hogy ott meg várja kglmedet. Az én kedves régi kis Professo-
rom és mostani fidelis Correspondensem Alberti Ur[am] szállásán, kinekis külön irtam hogy kglme-
teknek a miben requiralni fogja assistallyon, de a mint a kglmed irásából sajditom Halát el fogta
kglmetek kerülni és az én levelem még mostis várja kglmeteket, melyet ha meg olvashatott volna,
leg alább nyakravalóra és egyéb fejér ruhára (melly kétszerte ölcsebb a táján, mint sem itt és Hollan-
diában) most olly nagy gondgya nem volna. már ezt a defectust kárunkal kell supplalni de quo alias
plura [b]jusulok hogy a kglmetek kívánsága szerint illy hirtelen által nem evezhetek és a ... atlan
gondban és ujj oeconomiában kglmeteket nem segíthetem, ha magam Ura vol[nék] könnyű löt
volna bizony a resolutio, és praeter ventos et imbres semmi egyéb meg [nem] tartoztatott volnat,
de tudgya kglmed mi impediál szintén most lévén szerencsétlenségünkre dolgainknak sullyán utinam
felici et expectato jam diu eventu. Ami penig a successiot és a kglmetek instellatioját illeti abban a
vesztő féltől alig tarthatok, ámbár a Clarissimus Regens plenaria resolutiot mindgyart nem adhatott,
mert Hagatol dependal, holottis nagyob gond volt ujj fundust erigalni, mint már a készit conti-
nualni és csak a két Régens Patronusunk legyen (kiknek jo affectiojokat a T. Déési Ur[am] lineáiból
értem, melyhez továbbbrais bizom annyivalis inkább hogy az első Alumnusok az elmúlt esztendőben
és az idénis mind eddig, ritka meritumokkal és szép accommodatiojokkal magokat nagyon signalizal-
ták.) Sufficit et majori etiam morbo nostro medicina est imo quod adhuc residuum erit, ipsi facient.
Nem kell azért ki ijedni mindgyárt a dologbol. Orandum et sperandum. Egybet mostan nem irok,
hanem leveletem vévén a leg első postán bővebben informallyon kglmed a Lejdai állapotrol és az
otthon valo pennára mltó novitasoknak sum[m]lájáról, hogy ebből többet értvén dolgaimat ugy
Disponalhassam, hogy kglmedhez által fordulhassak (jollehet mostani szükségemben ezt az extra-
ordinaria expensát nem örömost tenném) mert hogy finaliter innen el bucsuzhassak in hoc rerum
nostrar[um] publicar[um] statu et paucitate sumtus lehetetlen.

A mi aprolék vásárlásokra szüksége van kglmed[ne]k halaszsa kglmed ha lehet az én által
fordulásomig, vagy bővebb tudositasomig, addig segítse magát kglmetek Déési Uraimékkal. Köszön-
töm szeretettel Bandi Uramot a kglmed fidus Achatessét, bezzeg most kezdi hasznát érzeni a szakállat-
lanságnak egynéhany stiferét meg menti vélle. Szivesen várom a kglmed válaszsát és maradok

kglmed igaz attyafia, bátyja P. F.

P. S. Az én szandékom és tanácsom e volt hogy vagy most a Lejdai vacation ha elébb érkezett volna
kglmetek, vagy ezutan, a mig én itt temporizalok, kglmed ide által fordult volna egynéhany nap,
könnyeb lévén most az experientia az én praesentiamban, mint az utan egyedül. Videbimus &
[Címzés:] Monsieur Monsieur Emeric Papai Etudiant en Theolog. et Philos. present à Lejde — en
Holland — in het Duitsche Colleg. Theolog.

Basle, 25. Aug. 1716.

Isten minden áldást szállítson a' kld munkajira, kivált a' 7berire kívánom.

24 Junij es 22 Julij curr[iculo?] datalt kld leveleit vöttem az includált Teleki Mihály Uréval edgjütt, restat a' Clarisi posta által küldött job a Párisi addressé a' kldénél, mert mind hamaréb, mind oltsob, az utolsó levél másfél forintba került eddig, mindgjárt nem felelhettem, mert mikor érkezett a' levél Bernában voltam, holott emberséges emberekre akadtam, noha ígéretnél egiebet nem obtineál igj gondolkodtam, eddig I[ste]jn után valamire ment klték s' engemet segíthet, nem kívántam az én 50 fontból kldtől semmit, se hogj költsön reám pénzt kérjen, nemis tudom ki adna nékem költsön, én azt kívántam s' mostis azt kívánom quod justum est, s' a' mire kldis consentiált, hogj kevés létemben lótt, ismét, köz jora költ, tudom ez iránt kld sem scrupulizál, tsak legjen honnan refundalni, másként én semmire nem mehetek. Az kld utamrol, költségtelenségemről valo sincera sollicitudoján nem kételkedem, s' köszönöm, az Földi Uram, salutot. opinója szerint kellene ugjan lenni, hogj viaticumot adnának ezek, de ezek[ne]k nagyobb a' hírek mint magok, s' azt mondják bletsüllik a' magyar Ecc[lesi]jakat, de nem tudják jól azoknak állapottyokat, ha az levelet akkor meg nem adtam én mindennek jó Uram tanácsát követtem, ez utanis az Alumniát sem felejttem, tsak hogj igen nehéz kettőt egjszersmind obtinealni. Édes jo Uram s' barátom az ut iránt kld projectuma jo, de jaj bizony irtozom tsak meg gondolniis, én ugj el fáradtam immár, hogj alig hiheti kld, és ugj látom tsak szalmájában tépelünk, költség kellene a' mig az ember Haláig vagj Fránkfurttumig menne, s' ha oda jutna kétség az 40 taller dolga, mivel, ugj tudom, Theologiát nem Medicinát illet az a' beneficium. Jablonski Vram által az félben szakadott collectát meg ujjitani jo volna, de ez is el fára- dott Bréma és Hássia felől is jól projectizál kld, de deest medium, én az én opiniomat utolsó levelem- ben megirtam, s' ha lehetséges mostis a' mellett maradok, ugj látom, ha mindenikünk még ide nem voltam, mindenek felett az költségtelenség és az idő rövid volta miatt, az is urgeál, hogj az Vr egy Disserta[ti]o iránt, mely dedicanda esset illis, ha meg nem lesz örök gjalázat, azt sem tudom kik, nesajnállyá kld, első levelében, az kld Disserta[ti]ója inscriptioját vagj dedica[ti]oját. vellem communi- cálni, oblgal kld. — bár tsak azt tudhatnám, hogj a' 7beri publica[ti]o után segíthet kld rajtam, inkább tudnám magamot resolválni, itt ezek kívántatnak. a' mint irtam vala Wilkins által az Archi- episcopus commendatoriája mindenik cantonnak specificé és a' patens párja, propter cautelam, irtam Jablonski Vramn[al]kis commendatoriáért, nem felel, ezek ugjan töllem ezeket nem kívánták expressé, de jonak ítélik, a' Landgraviusn[al]k praesentálendo levél iránt, tselekedje azt, a' mi job. Ha mondját talállyá Hollandiai egjetmásinkat Hálla vagj Berlin felé szállítani el ne mulassa, nékem egy kalapot, theát mindkét félét, és a' régi végezés szerint, mindenikünk[ne]k egy egy jo erős szederjes szép köppenyeget viszza jőtiben Angliából vagj Hollandiából hozni, el ne felejtse én az köntösömöt, mely velem vagjon propter necessitatem (!) el adni kényszerítet[em] az Hollándiait, ha el nem rotha- tosság mene innen az minap egész Angliáig a' vizen, köszöntök mindeneket, minden ismeroimet, és kérem kldet, ha ez előtt valo levelemre meg nem felelt, midgjárt felellyen erre és arra, mivel majd mindenik argumentuma egy, kivált, lehete az én opiniom szerint valamelyikünk[ne]k haza gondol- kodni. Kldé

[Címzés:] A Monsieur Monsieur François Papai chez Mr Sheibell Apotiquaire, dans Suffolk Street — A. Ajtai London.

István Gál

TRANSYLVANIAN LETTERS FROM THE BRITISH MUSEUM

Under Nr. Harley MSS. 7013. fol. 147. the British Museum keeps several letters from Transyl- vanian students. Their historical background is the application of the Calvinist College of Nagy- enyed (today's Aiud in Rumania) to the British Protestants for financial help to rebuild their devasta- ted school after the Tartar raid in 1711. The authors of the letters are: 1. J. Pathay Balogh to F. Pápai Páriz jr., whose father commissioned him to collect the alms. 2. F. Pápai Páriz jr. to his brother; 3. A. Ajtai to F. Pápai Páriz jr. The letters contain valuable information about the political struggles in the homeland, about the social condition of the peregrinating students and about their contacts with German, Swiss, Dutch and British leading Protestant personalities.

A LEVÉLÍRÓ BETHLEN MIKLÓS ARCKÉPÉHEZ

—Két kiadatlan levél közlésével—

Az önéletíró kancellár után ismerjük már az imádságíró¹, az építész², de még így is nagyon sok vonás hiányzik Bethlen Miklós portréjából, amely nem lehet teljes ieveleinek vizsgálata nélkül. Hiszen az önéletírások alapkérdésével, a „költészet és valóság” viszonyával kapcsolatos kétségek eloszlatását — vagy megerősítését — leg-
hatékonyabban a levéltári kutatás segítheti elő. A ma sem nélkülözhető levéltári bűvárlat fontosságára és nélkülözhetetlenségére jó példa a Bethlen Miklósról is sok adatot összegyűjtő Herepei János munkássága.³

Bethlen Miklós felbecsülhetetlen értékű és mennyiségű levelezése nincs összegyűjtve. Ezért közleményünk inkább ama próbálkozások számát szaporítja, amelyek a nagy erdélyi államférfi és író személyének és pályájának képét próbálják árnyalni, levelei alapján, s egyúttal sejtetni a Bethlen Miklós-i levél sajátosságait. Az itt bemutatott levélrészletekkel, illetve levelekkel azt is szeretnénk bizonyítani, hogy Bethlen Miklósnak is vannak művészi megformálású, irodalmi értékű levelei, akárcsak mesterének, Zrínyi Miklósnak, s hogy e levelek közül a korábbiak esetleg az *Önéletírás* irodalmi igényű — ha nem is szándékú — előzményeit jelenthetik. A levelek *művészi értékének* feltárása nem volt az eddigi kutatások középponti kérdése, a legtöbb levélközlőt (és olvasót) a levelek forrásértékének vizsgálata érdekelte. Ennek talán az lehet az oka, hogy Bethlen Miklós missziliseinek legnagyobb része közügyekkel, pere-
rekkel, kereskedelemmel foglalkozik; rendelkezik és utasításokat ad, s a levelek tartalma természetesen megszabja azok formáját is. Nyilvánvaló hát, hogy az ilyen levelekben hiába is keresnénk a lírai hangot, a személyességet. A sok gazdasági jellegű levél között mégis meg-megbújik egy-két bensőséges hangvitelű részlet, csak hogy a kergesebb nyelvű környezet rákövül ezekre a Németh László-definiálta „szépírói szigetekre”.⁴

Elöljáróban még annyit, hogy vizsgálódásainknak objektív határai vannak, és közleményünk egy nagyobb, átfogóbb munkának a részlete, amely kiterjed Bethlen Miklós viszonylag teljes levélanyagának feldolgozására. Jelenleg figyelmünket a kiforrottabb, az *Önéletírás*-hoz időben közelebb álló levelekre összpontosítottuk.

A legkorábbi időpont, amelyhez visszanyúlunk, a Bethlen Miklós első házasságát (1668) megelőző időszak. A leendő feleséghez, Kún Ilonához írja a következő levelet, amelyben érdemes megfigyelni a barokkos kifejezőmódot, azt a szóáradatot, amellyel gyengéden öleli körül kedvesét:

„Édes egyetlen gyönyörűségem! Mivel az vak és bolond szerencse vagy hogy a pogányok istenit ne imádjuk, vagy csak emlékezettel is az dolgok úgy hozzák, hogy az mikor tő egyik

¹ Gyenis Vilmos: *Bethlen Miklós Imádságoskönyve*. ItK. 1957. 63—78.

² B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest 1970. 158—170.

³ Bethlen Miklós ifjúkoráról az *Önéletírás*-on kívül máig is legtöbb adatot Herepei János *Néhány adat [gróf] Bethlen Miklós tanuló-éveiből* című írása közöl: Erd. Múz. 1938. 291—298. és *Adattár II.* 593—603.

⁴ Németh László: *Az én katedrám*. Bp. 1969. 134.

ország szegletében, és akkor az másikban lakjam, ha mikor közelb esnénk is egymáshoz, mint, most, én ismét eltávozom...” „Ha Isten módot ad benne, selyemből csináltatok egy bokrot, de megkívánom édes görlicém, hogy rászolgálj, az mit elődbe írtam, írd meg. Az bibliát szorgalmasan olvasd, én nékem is igen szépen írn, s tudósíts egészségedről, s arról is, mennyit írtál már s az bibliát is meddig olvastad. Arról bár ne tudósíts, hány himet varrottál, vagy hány orsó fonalat fontál, mert az ügyis talám gyertyabélnek volna jó, vagy annak sem, édes szerelmes kis nagyanyám... mert te kis tolvaj mind elraboltad az szívetem még az tavasszal. Maradok is, édes szerelmes szívem, szép kis görlicém holtig tökéletes szeretőd, igaz hü mátkád.”⁵

A férfi Bethlen Miklós sok tulajdonságát elárulja e levél, most a benne rejlő évdőd, gyengéd humorra hívnánk fel a figyelmet, amely már Mikes hangját ígéri.

Közben a tiszttségével járó, hivatalos minőségében írt levelek száma nő, s egyúttal a stílusa levetközi kezdeti darabosságát. 1674-ből való az üldözött Bánffi Déneshez írt levél, amelynek különösen érvelő, rábeszélő része méltó a figyelemre, ahol a stílus a cél szolgálatában áll:

„Istenért uram gondold el hazádnak következhető veszedelmét, szép régi familiádnak hírét, nagy jószágodnak virágzó állapotját, az egy gyermekednek szerencsáját, feleségednek fogságát és ez világi mulando dolgoknak utána az örökkévalóságot, és ne légy oka az vérontásnak, ne fegyverkezzél, mert mit nyersz vele?”⁶

A levél emlékét megtaláljuk az *Önéletírás*-ban is:

„...írek én külön néki egy levelet, hogy küldje hiteles emberét, hadd vigyem ki abból a tévelygésből az elméjét, hogy nekünk egynehány ifjú legénynek tulajdonítja; bizony megcsalja magát, mert országgal vagyon dolga, mű csak szolgák vagyunk, eszközök benne”⁷

A fenti két idézet bizonyosság az *Önéletírás* forrásként való használhatóságára.

A Bánffi-per után nem sokkal Bethlen is börtönbe kerül. A „fogarasi korszak” néhány remekbe szabott levelet eredményez, főleg Teleki Mihályhoz írja őket, amelyekben megszorodnak a hasonlatok, metaforák, bibliai idézetek, „locusok”. A levelek központi témája igazságtalan bebörtönzése és a kiszabadulás reménye:

„...mert oh! lelkem Uram, ki nagy bűn az büntetésre méltó nagy gonoszt büntetlen eltűrni, de bizony szintén olyan nagy, vagy talám még nagyobb az ártatlant büntetni...Én pedig ...oly ártatlan vagyok mint az Kegyelmed legkisebb gyermeke.”⁸

Mindkét rabságában érzékenyen reagál a külvilág jelenségeire. „Az lakatot is szinte most veték fel az audientiás házam ajtajára, mely jele, hogy már le kell feküdni”⁹ —, Bécsben pedig csatlakozott a kis magyar kolóniához „Egy Mokus melyis nem regenn jött ide s — olyan Sziligy massat nem lattam”¹⁰

„Igazságtalan rabsága ha meg nem is törte, elkedvetlenítette, megnövelte elkese-redését. Felesége hosszas betegsége, majd halála, kisgyermekének egymás után való pusztulása csak súlyosbította a rászakadt sorsot, s a korábban világi hatalomról, dicsőségről álmódzó lelkes, tüzes ifjú magabafordult, töprengő, elmélyedő, mindent százszor is megfontoló, óvatos férfi lett. Mind többet gondolkozik a vallás dolgain — mély hite vezette át a megpróbáltatás súlyos napjain is —, s lassankint egyetlen vígaszává, örömévé a Szentírás lesz.

⁵ Lukinich Imre: *A bathleni gróf Bethlen család története*. Bp. én. [1927]. 302—303. Nem betűhív közlés.

⁶ Lukinich: *i. m.* 324.

⁷ Bethlen Miklós *Önéletírása*. Bp. 1955. I. köt. 249. Bev. Tolnai Gábor. Kiad. V. Windisch Éva.

⁸ Teleki Mihály *Levelezése*. Kiad. Gergely Sámuel. Bp. 1916. 238. VII. köt.

⁹ *U. o.*

¹⁰ Géber Antal: *Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról*. ItK 1905. 161.

Értsd: ...olyan szelid, hogy mását nem láttam.

A politikai élettől nem húzódik vissza, de régi hevesességét hiába keresnénk már.”¹¹ A 90-es évek közepétől kezdenek szaporodni azok a levelek, amelyekben „nyomorúságos állapotáról” panaszkodik. Az 1696—98-ból származó levelek alaphangja szomorú; ligát szerveznek ellene, nem érzi biztonságban magát. Rosszakaróinak száma növekszik, a gubernium is állandó „szomorusagra es panaszokra” ad okot; javaslatait nem veszik figyelembe, leveleit válaszlatlanul hagyják, az eseményekről, határozatokról nem értesítik. A kancelláriához címzett feliratainak visszatérő motívuma jó hazafiságának kényszerű bizonygatása.

Ezzel már az *Önéletírás* világához jutottunk. E korszakhoz tartozik az a két kiadatlan levél is, amelyet teljes terjedelmében közreadunk.¹² Az első levélből csak úgy kilángol a lelkiállapotára utaló néhány sor; jól illusztrálja azt a légkört, amelyből az *Önéletírás* táplálkozik, és amely Bethlen Miklós-i megfogalmazásban adja tudunkra ugyanazt, amit a korról fentebb mondtunk.

„en nem tudok mind ezekről a’ fenn forgo materiáról mar többet es jobbat írni. Es úgy el untam hogj maid leis tettem mar elmemet tam de publicis Quam privatis omnib[us] Es vettem magam[na]k tsak az en I[ste] nemmel valo Soli loquiumot, mentere hagvan mind Hazám, mind Hazam dolgat a’ hova az I[ste]n ki vezérli ebből a’ szelveszből. A 146. Soltart gjakran eneklem, Ugj latom Vilag Ur[na]k nem en leszek ados, hanem ő leszen nekem. Senki sem mondhatja. Domum accipit, Libertatem vendidit. Proroga[ti]onem imaginatam Leges non admittunt. Ista materia dila[ti]one corrupta est, & dila[ti]one si adhuc fiat emoriatur”.

A védtelen ember reakciója a 146. zsoltár éneklése: „Az kic méltatlan szenvednec, / Megmenti az jó Isten, / Az nyomorult éhezőknek / Ő ád eledelt bőven, / Az foglyokat kihozza, / Rabságból kioldozza.”¹³ A levélidézett azért is érdekes, mert előre vetíti azt, amit Tolnai Gábor „féldeák — félmagyar”¹⁴ megoldásnak nevezett: Bethlen magyarul ismerteti az eseményt, és latinul kommentálja vagy vonja le a tanulságot.

A másik levelet azért találtuk közlésre érdemesnek, mert a gyilkosságot leíró sorokban a „szépírói sziget”-ek — igaz, távoli — előzményét látjuk. A leíró rész jelentőségét nem túlozzuk el, hiszen a tartalom, és a megjelenítő szándék választotta a levélíróval ezt a módszert. Úgy érezzük, akadozó nyelve ellenére is érzékletesen rajzolja a egykori bűnesetet, s a két levél jelzi az utat a Bethlen Miklós-i próza kialakulásához.

A következőkben érdemes még az *Önéletírás* utáni, a bécsi fogságban született leveleket is szemügyre venni. A császári ítélet fordulatot hozott Bethlen levélírói tematikájában és módszerében is. Míg életének előző éveiben állami, országos ügyekben levelezett, most *belterjessé* válnak levelei, kisebb-nagyobb családi, gazdasági intézkedések foglalkoztatják. Ha a korábbi levelekre azt mondtuk, hogy memoárjának előzményei, akkor most az állapítható meg, hogy ezekben a levelekben az *Önéletírás*-ban jól bevált módszerek élnek tovább. A helyzet ugyanaz, mint fogarasi rabsága idején: a levelek *képanyaga* bővül:

„Regen Huzzát megölte az isten, hogy az Frigy Ladához nyúlt, nem azért mert az esestől tartani jó dolog volt, hanem azért, hogy miért töttek volt á Ladat ökör szekeerre, mint Philistaeusok, miért nem vittek az Vallakonn az Isten rendelete szerent. Enis az Isten Ladajat akarám

¹¹ Benda Kálmán: *Bethlen Miklós kancellár*. Hítel 1942. 395.

¹² A két levél lelőhelye: OL Bethleni Bethlen család levéltára, P. 55. 1697. Ebben a csomagban található Bethlen Miklós leveleskönyve, amely az 1696. okt. 10. és 1697. szept. 18. között írt leveleinek a „párját” tartalmazza. A 42. lapos füzetecske 38 levelet foglal magába, amelyek címzettjei: Kálnoki Sámuel, Bethlen Gergely, Keresztési Sámuel, Apor István, a kancellária és a gubernátor. A 42 lapból mindössze 14 üres. Az alább közlendő levelek a 7. illetve a 26—27. lapon olvashatók.

¹³ Szenci Molnár Albert Oppenheimeri énekeskönyve. Oppenheim 1612. 108. RMK I. 435.

¹⁴ Tolnai Gábor: *Tanulmányok*. Bp. 1970. 74.

az Esestől oltalmazni s — meg estem, de nem úgy, mint Huzza, mert semmi vetkem nekem abba, ha masok eleitől fogva az en akaratom ellen Ökör Szekerre töttek, vagy ugyan magok felrugtak vagy döytöttek.”¹⁵

A levélnyitó és -záró formulák már megmerevedtek, nem sok változás észlelhető: a Bethlen Lászlóhoz írt tizenhat levél¹⁶ legtöbbje „Édes Öcsém Uram”-mal kezdődik, s „K[e]g[y]e]lmed köteles atyjafia szolgálja”-val zárul, de van néhány érdekes kivétel, amelyben „rab” vagy „vén rab” jelző szerepel az aláírás előtt.

A feleségéhez és a József fiához írt levelek már a 70-en túllévő zsémbes öregurat mutatják. Megmosolyogtat, ahogy az otthoni „szófogadatlankodókat” regulázza. Az otthonmaradottak ügyetlen gazdálkodása által okozott károkról szóló híreket dühösen fogadja. Az istenes Bethlen Miklós ilyen bosszús hangulatában a szokásos „isten megaldgyon Edes Felésegem benneteket” helyett „Isten tegyen Strutz madár tojást bellőletek”-kel búcsúzik szeretetteitől.¹⁷ Majd pedig nemsokkal halála előtti utolsó levelei egyikében így írt fiának, aki anyja temetésére túl sokat költött:

„Be elvétetted-é; vagy mi a veszélyt irsz, hogy 20 vég fekete posztót vettetek, talám az utat is posztóval terítettétek be az Háztól fogva a Temetőig?”¹⁸

Ezt már akár Mikes Kelemen is írhatta volna.

*

A két kiadatlan levél szövege a következő:

[1]

Sz[ent] Kereszti Edes Komam Uram. Ult[ima] Xbr[is] 1696.

K[e]g[y]e]l[me]d 15 es 19 praesentis költ leveletis vettem. Ugj latom megh akkor k[e]g[y]e]l[me]d nem vette volt az en leveleimet Komornyik Ur[am] által, en nem tudok mind ezekről a’ fenn forgo materiáról mar többet es jobbat irni. Es ugy el untam hogj maid leis tettem mar elmemet tam de publicis Quam privatis omnib[us] Es vettem magam[na]k tsak az en I[ste]n[nemmel] valo Soli loquiu[m]ot, mentere hagyjan mind Hazám, mind Hazam dolgát a’ hova az I[ste]n ki vezérli ebből a’ szel-veszből. A 146. Soltart gjakran eneklem, Ugj latom Világ Ur[na]k nem en leszek ados, hanem ő leszen nekem. Senki sem mondhatja. Domum accepit, Libertatem vendidit. Proroga[t]ionem imaginatam Leges non admittunt. Ista materia dila[t]ione corrupta est, & dila[t]ione si adhuc fiat emotionem. Komam Aszszony betegseget kivanom szívesen I[ste]n gyógyítsa. A Barsony Csipke Arany mü mind kellene sietve.

Az Expeditiók Cathalogussat Taxator Ur[am] Ra[t]iojat el varom, mert latom, hejába varom en á Cancellaria önként való discretiojat, ha maskeppen nem fogok k[e]g[y]e]l[me]l[me]ltekhez. Azt tudom I[ste]n lat velle Ezer Taller arru Argenteriaival szerencseltettek az Uj Esztendőben leg alabb. Ez Joco serius. Ajanlom I[ste]n K[e]g[y]e]l[me]be K[e]g[y]e]l[me]det, es kivanok örvendetes uj [esz-tendőt] K[e]g[y]e]l[me]l[me]l. V. Kamaras. ult[ima] Anni. 1696.
Az Aran[us] mivét bar csak ad 28. Jan[uar] Vajara a’ Lakadalomban vihetne Komam Absolon Ur[am], kinek is írta[m] rolla. A Vasarlastol Csipketől maradó penztis kerem külgje le mind K[e]g[y]e]l[me]l mind Caradin Ur[am]

En felek Palatinus Ur[am] miattam bünteti Maramarost, es mind a’ Guberniumert az egesz Partiumot, Ezt illik Palm, Kinszký s-Lichtenstein Ur[na]k megh mondani.

Certe de Maramaros actum est, si non corrigitur, Quare non possunt idem facere, quod Heizler Anno praeterito, semel 800.

Portiones ex pungendo & dicendo Forfitan non vultis unquam amplius habere Maramaros.

¹⁵ Géber: i. m. 161.

¹⁶ Lukinich: *Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról*. ItK 1906. 80—93.

¹⁷ Gyárfás Elemér: *Bethlen Miklós kancellár*. Dicsőszentmárton 1924. 222.

¹⁸ Gyárfás: i. m. 225.

Keresztesi Samuel Ur[na]k Sz[ent] Miklos 1. 7br[is] 1697.

K[e]g[ye]lmed 29 Augusti költ levelet becsüllettel vettem. Hogy K[e]g[ye]l[me]d az Boer Simon Ur[am] levelet nekem megh küldötte megh szolgalom. Ami penigh a Sorol valo K[e]g[ye]lmed egész irásat nezi, en arra most nem irok, hanem csak hagyom Seradara, akkor az Ur Gubernator Ur[am] Bogatra jöven s az több Urakis ugy hiszem, az K[e]g[ye]l[me]d irasat megh mutatom, mivel enis oda megyek, talam K[e]g[ye]lmedis ott leszen, mindazaltal ha K[e]g[ye]lmed ott n[em] lenneis, en megh mondom. Hogy K[e]g[ye]lmed az Hirekről engemetis tudositott megh szolgalom K[e]g[ye]lmed[n]ek nekemis írják azt, hogy az Török melle most igen Keves Tátár Johetett, mert az Muszka es Kozák igen megh nyomván a Tátárt, megh az Bucsaki Tatarnakis mind Krim segicsegere kellet mennie.

Azomban hogy az Saxoniai Elector már Krakkoban bement, es benn az Kiralyi Varban lakik, mindazaltal az Elenkező felek mostis kemenyked[n]ek], de az Orszagnak nagyob resze[n] Ugyan az Electorral tartya, az Hadok[na]kis az Elector megh fizetven, igen nagy kedvesseget nyert előtők.

Olah Püspök[n]ek kit töttek en nem tudom, mert ez az mi Jambor Püspökünk nekem ket rendbeli levelemre sem teszen választ, irtam volt enis felölle, hogy tudoscison engemetis, de en nem erdemlettem megh azt eő K[e]g[ye]lmetől, hanem az Ur Gubernator Ur[am] írja hogy már tettek de nem írja kit es hogy eő K[e]g[ye]lme már Passustis adott neki az Confirmatioert valo be menetelre Havasalföldébe[n], ennekemis Tordán volt ugyan értésemre hogy azt akarjak de en nem Javallotta[m] s-felek hogy az I[ste]n minket bizony megh büntet azért az Olah Nemzetcségért hogy ollyon semmirevalok[na]k tartyak őket, es különben nem viselünk gondot rajok, Ugy hiszen leszen kezfogojok Baranyai Uramek reszeről ha I[ste]n megh n[em] gatollya, mert az minap Apor Uramek memorialetis adanak az Olah Püspöki teteleről az Guberniumnak a Catholica Religio reszeről.

Ilyen szomorú Casusrol kell K[e]g[ye]lmed[n]ek irnom, es egyszersmind K[e]g[ye]lmed tisztis s kötelességere kenszeritenem: Tegnap szinte estvefele Groff Pekri Lőrincz Ur[am]n[al]k] egy Kiraly Istvan nevű Istvan hazan lako Biraja Sülybebe[n] lako Pap Andrassal edgjut egy nehany embereket fel veven Sülyeből majd mind említett Pekri Lőrincz Ur[am] Jobbagyit rea mentek a Medvesi szena füre, melyet a[m] memoria[m] hominu[m] mind bekessegesen ezek birtak, es ott valami praetentiojakra nezve fel raktanak harom buglya szenát, és el vittek, ott kaszalván az Medvesiek töttek Medvesreis hirt, es osztan mind az ott kaszalok, mind penigh az falubeliek ki mentenek oda, holis osztan mint s hogy lett Koztek az dolog, hoszszu volna az historiaja, idővel megh vilagosodik, elég az hogy Pap András aval a Kiraly Istvannal egygyütt viszsza fordult es maga Pap Andras haromszor csappantotta a puskát Jobagyimhoz, s el nem sülven puskaja, neki biztotta azt az Kiraly Istvánt, s ugy lötte főbe egy Jo Ifju legeny magom kölcségesen kerekességre tanitatott Magyar Jobbagyomot hogy a bizony keves idő mulva csak megh holt, melyet latvan az Medvesiekis üzőben veték a Gyilkosokat, es egy Szavuly nevűt közüllek megh fogtak, de Pap András es Kiraly István az puskasok el mentenek, Kiraly Istvan megh fogasarol en ugyan meg az estve irtam Pekri Lőrincz Urnak, de eő K[e]g[ye]lme othon n[em] volt es ily annak megh fogasaban ugy hiszem semi sem telik azon az Uton hanem Lelkeben Jar K[e]g[ye]lmed[n]ek disponalyon Ugy felöllye Tiszt Uraik[na]k hogy fogottassek megh. Mivel pedig Pap Andras[na]kis semmi Residentiaja nincsen, hanem csak Felesege Jozzagara szállatt, ötetis K[e]g[ye]lmed fogossa megh az Articulus szerent, ugj mint Residentlan Nemes embert, mert n[em] hiszem hogj megh allya a sárt, el szökik, es az ártatlan vér K[e]g[ye]lmetekre fog kiáltoni Tisztekül, Szávult penigh en ma kisertetem Fejervarra, es ezen levelem szolgalm altal most Assigalom K[e]g[ye]l[me]d[n]ek ugj mint Tisztad (?) kezbe[n] parancsolalyon K[e]g[ye]lmed Fejervarra, tartossek ugj mint Gyilkos es halalra valo es noha az öcsem Pekri Ur[am] Fő Ispán, de se kezessegen se maskent mint gyilkost el ne bocsattassa k[e]g[ye]lmetek migh az törvény el nem bocsattya. Kiraly Istvan es Pap András megh fogotatasa penigh megh leven, terminallyon kerem K[e]g[ye]l[me]d[e]l, hogy igazodgyék minel hamarabb dolgok, mert Szavullal ugyan a ki keznél vagyon, en tudnám az Tertialis Processust, es megis erdemlené Szavul az halált, mert noha imezek puskasztak Ugyan, de mindennek az egész dolognak Szavul volt az indittoja de nem akarok azon a magam Forumomon procedalni, kivaltkeppen hogy Pekrý Lőrincz Ur[am]is hazan nincsen, tudom K[e]g[ye]l[me]d eljár az igazsagban. Ezen Szolgalm be megyen Fejervarra, es mind az K[e]g[ye]l[me]d parancsolattyát mind oda, mind az Tisztek[n]ek, mind az en hozzam valo választát el hordozza.

K[e]g[ye]l[me]d joakarattyát meg szolgalom es ajanlom I[ste]n oltalmab[an] Sz[ent] Miklos. 1. 7br[is] 1697

MIKLÓS BETHLEN AND HIS LETTERS

The letters of the famous seventeenth century Transylvanian politician and memoirist have not been examined as works of art yet. This study is to prove his capacities in letter-writing, too. On the one hand Bethlen's letters are trusty sources for historians and on the other, lend themselves to follow the development of his prose, before and after his chef-d'oeuvre: *Memoires* (Önéletírás). Two unpublished missives are added to represent the forerunners of his methods used in his well-known book.

HEREPEI JÁNOS TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA

1924

1. A Farkas utcai ref[ormátus] templom egykori tornyai. Ptüz 291—292.

1925

2. Kolozsvári Igaz Kálmán ref[ormátus] kollégiumi tanár (1620—1667). ErdISz 141—144, 173—177; változata: At II. 344—357.
3. Apáczai Csere János kolozsvári lakozásának ismeretlen részletei. Ptüz 260—262; változata: At II. 462—470.
4. Három erdélyi magyar tudós kitüntetése. [Buday Árpád, Roska Márton, Bíró Vencel] Ptüz 319—320. — (Név nélkül, M-s aláírással.)

1926

5. A kolozsvári Farkas utcai református templom vázlatos története. ErdMRef Naptár 58—61.
6. A kolozsvári Farkas utcai ref[ormátus] templom Lorántffy Zsuzsánna-féle terítője és a pókafalvi takaró. Ptüz 528.
7. A fafaragás mestere MNép dec. 4. 587.
8. Hermányi Dienes József emlékirata. Szemelvények. Sajtó alá rend. Kelemen Lajos. Cluj-Kolozsvár, 1925. Ism. ErdISz 98—100.
9. Roska Márton: Az ősrégészet kézikönyve. 1. rész. A régibb kőkor. Kolozsvár, 1926. Ism. Ptüz 287—288.

1927

10. A kolozsvári ref[ormátus] leánygimnázium és papilak alapozásakor előkerült neolitikori és XVI—XVII. századbeli leletek. ErdISz 212—223. és: Márki Sándor Emlékkönyv. Szerk. György Lajos. Kolozsvár, 1927. 86—97. (Ism. Ungarische Jahrbücher, 1928.)

1928

11. Az erdélyi leányoktatás első nyomai. ErdH 303—309.
12. Gyulai Pál és Pataki Emília. Ptüz 409—410.
13. Az Ifjú Erdély második diákolimpiásának eredménye. (A VI. és VII. rész bírálata.) IfjúErd 153—154.
14. Szenczi Molnár János (†1646). ErdH 140—142; változata: At I. 424—434.
15. Roska Márton: Az ősrégészet kézikönyve. 2. rész. Az újabb kőkor. Kolozsvár, 1928. Ism. Ptüz 46.

1929

16. Ősi örökségünk. MNép 633—634.
17. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. 2—3. rész. Ism. ErdISz 385—389.

1930

18. Bethlen Gábor, az emberszerető, vallásos fejedelem ErdMRefNaptár 95—100.

1933

19. Jelentés az Erdélyi Múzeum-Egyesület megbízása és a Műemlékek Bizottsága Erdélyi Osztályának engedélye alapján Makfalva és a vele szomszédos Székelyszentistván—Csókfalva községek határában 1932. év július havának 3—15. napjain végzett régészeti kutatásokról. ErdMuz 369—473. (Klly is.)
20. Szcenci Molnár Albert halála ideje. ErdMuz 464—468. (Klly is); változata: At I. 37—45.
21. Szcenci Molnár Albert utolsó életéve és halála. Kálvinista Világ 114—115.

1934

22. Szcenci Molnár Albert halálának háromszázados évfordulójára ErdMRefNaptár 58—61.

1935

23. A bolonyai [!] rovásírásos naptár megtérő sorvezetésének (bustrophedonjának) képlete. Ethn 60—65.
24. A [kolozsvári Farkas utcai] kollégium címere. IfjúErd 103—104.
25. A [kolozsvári Farkas utcai] kollégium nyomdája. IfjúErd 106.

1936

26. Ad memoriam! A házsongárdi temetőkből. A Cluji Ág[ostai] H[itvallásu] Ev[angelikus] Egyházközség zárszámadása. dec. 31. 1b—2a lev. — (Névtelenül).
27. Skarica Máté halála ideje ProtSz. 17—20.

1937

28. Kirándulás a Rigire. Néhai Herepei Gergely 1870/[18]71. évi akadémiai naplójából. Erd 77—80. — (Név nélkül.)
29. Nyitott szemmel. Erd 33—34.
30. Szőlősi Bede János. RefSz 336—339; változata: At I. 71—76.

1938

31. Az aradföldvár-pusztai leletben előkerült két érem revíziója. ErkMuz 248—251.
32. „Egy Virgilius-érem”. ErdMuz 248.
33. Kirándulás a Tamina-torokhoz. Svájc, 1873. ápr. 3-án és 4-én. Erd 15—16.
34. A kolozsvári református egyházközség címere. RefSz 429—431, 462—466.
35. Néhány adat gr[óf] Bethlen Miklós tanuló-éveiből. ErdMuz 291—298; változata: At II. 593—603.

36. [Szabó T. Attilával közösen:] Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. 1. Fatemplomok és haranglábak. Kolozsvár, 1939. 43. (ErdTudFüz 107. sz.)
Ism. Vargha László: Ethn 378—379.
37. Actaeonról írt széphistória. (XVII. század harmadik negyede). ItK 169—174; változata: At III. 66—73. (Az Actaeonról írt széphistória és szerzője).
38. Adatok a Régi Magyar Könyvtár 1. és 2. kötetéhez. 1. Többleveles nyomtatványok. 2. Egyleves nyomtatványok. 3. Helyesbítések és kiegészítések. ErdMuz 276—290. (Klly. is; ism. Harsányi András: MKSz 1940, 65—70.)
39. Bethlen Gábor kiválasztottjai. 1. Szilvási K. Márton kolozskalotai, majd szilágysági ref[ormátus] esperes életrajza. 1—2. rész. RefSz 137—140, 146—156, 165—172, 184—188; (Klly. is) változata: At I. 199—235.
40. Csáktornyai János debreceni nyomdász halála. ErdMuz 295; változata: Könyvészeti tanulmányok, 1942 [1943]. 64.
41. Gödri Ferenc képkiallítása Sepsiszentgyörgyön. Ptüz 59—60.
42. Szalárdi János halála ideje és egyéb megjegyzések gróf Kemény József: „Szalárdi János, a történész” c. dolgozatára. ErdMuz 294—295; változata: At I. 544—551. (Adatok a krónikáiról Szalárdi Jánosról, Rákóczi bizalmas titkáráról).
43. A szegedi árvíz. Ptüz 167—174.

1940

44. Adatok „Kolozsvár kövei”-hez. A kolozsvári kálvinisták legrégebbi külső temploma. RefSz 21—28, 36—39.
45. Dálnoki Gaál István bölcs mondásainak és gondolatainak gyűjteményecskéje. Ptüz 479—480.
46. Gróf Ráday Gedeon ifjúkori verse. Ptüz 424—426.
47. Ifjú Hertel Péter és Balási Késcsináló Jakab özvegyének sírverse (1647). ErdMuz 148—152; változata: At III. 508—514.
48. Nagyari Benedek (Adatok Szinnyei: Magyar Írók életéhez). ErdMuz 316—321; változata: At II. 137—148.
49. A nagyváradi kálvinista iskola külföldi származású professzora. [Marcus Antonius Venetus]. Magyar Paedagogia 1940, 48—51; változata: At II. 118—128.

1941

50. A dési református iskola XVII. és XVIII. századbeli igazgatói és tanítói. ErdMuz 215—234. (Klly. ErdTudFüz 130. sz.)
51. A csornai lelet X. századbeli érmei. Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiséggyűjteményéből 146—152. Ism. H[uszár] L[ajos]: Numizmatikai Közlöny 1942, 69.
52. A kenézli lelet X. századbeli olasz érmei. ErdMuz 30—35.
53. A Székely Nemzeti Múzeum és feladatai. [Rádióelőadás]. Ptüz 370—376. Ism. Gunda Béla: Ethn. 200—201.
54. Tréfás diák-vers Szemci Jánosról (1614—1615). SpRefL 147—148, 154—155; változata: At I. 108—111.
55. Andrászi Tivadar. [Nekr.] RefSz 176—177.
56. [Apáczai—]Serleg-beszéd dr. Török István emlékére. Keleti Újság 1941 júl.
57. Vastagh György. Ptüz 273—277.

58. Az erdélyi könyvkötészet történetéhez. 1. Újabb adat az erdélyi legyeződiszes könyvkötés korának és eredetének meghatározásához. 2. Farkas János könyvkötő. 3. Néhány XVII—XVIII. századbeli kolozsvári könyvkötő. ErdMuz 251—257. (Klly. Könyvészeti Tanulmányok 1942 [1943]. 28—34.); változata: At II. 168—177.
59. Az erdélyi könyvkötészet és nyomdászat történetéhez. 1. Compactor János deák. 2. XVIII. századbeli kolozsvári könyvkötők. 3. Páldi István nyomdászának legelső adata. 4. Nyomdai regula (XVIII. századbeli nyomdászemlék). 5. Senczi Kertész Ábrahám eltávozása Kolozsvárról. 6. A fejedelemasszony radnóti könyvtára. ErdMuz 472—492. (Klly. Könyvészeti tanulmányok 1942 [1943]. 35—55.); 5. és 6. változata: At II. 159—167. és III. 74—83.
60. Az erdélyi nyomdászat történetéhez. 1. Bácsi István kolozsvári nyomdász. 2. A gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez. 3. Tótfalusi Kis Miklósról és családjára vonatkozó újabb adatok. ErdMuz 363—387. (Klly. Könyvészeti tanulmányok, 1942 [1943], 3—27.) Vö. At I. 507—528., At III. 147—149.
61. Sikó János kolozsvári iskolamester. ErdMuz 132—136, változata: At II. 358—367.
62. Diószeghy László. Székely Nép, márc. 20. 65. sz. 4.
63. Eredj a sóhivatalba. ErdMuz 138.
64. A földművelésügyi miniszter adománya. Székely Nép, nov. 6. 5.
65. Gönczi György halálának és Bánffihunyadi Benedek püspökké választásának időpontja. ErdMuz 559—560.
66. Marton Péter bá levele kedves leányához. Ptüz 24—25.
67. A Székely Nemzeti Múzeum komollai ásatása. Székely Nép júl. 12. 3.
68. A Székely Nemzeti Múzeum levele három vásárhelyi diákhoz. Székely Szó, jún. 9. 3.
69. Varga Nándor Lajos. Székely Nép. nov. 29.
70. Vastagh Éva. Székely Nép. jan.
71. Virágkő. ErdMuz 567—568.
72. Herdó. ErdMuz 136—137.
73. Pártolkodó. ErdMuz 137.
74. Hacsér, harcsér. ErdMuz 137—138.
Fenti három közlemény szömagyarázat a „Báthori Gábor búcsúztatója” históriás énekhez.

75. Abrugyi György kolozsvári könyvkötő. ErdMuz 481—483.
76. Csanaki Máté, a kolozsvári református iskola igazgatója. Egyht 226—228, változata: At I. 277—281.
77. Egy útszálló hányódó koporsó-darab regénye. Déli Hírlap nov. 12. 77. sz. 3.
78. Képek a múlt századeleji Kolozsvárról. Ptüz 126—128.
79. Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1942 [1943] 65 1. 2 t. (Klly. ErdMuz [1939]—1942—1943. Kiegészítésekkel. ErdTudFüz 143. sz.)
80. A mákói templomkerítés felirata és Martonosi Mihály lelkipásztor. Egyht 377—380.
81. Sätmariu Jancu felkutatására a magyar lelkiismeret megindult. Székely Nép, márc. 14. 60. sz. 4.
82. Scholabeli állapotok Apáczai [Csere János] Kolozsvárra jövetele előtt. ErdMuz 345—370. 2 t. (Klly. ErdTudFüz. 166. sz. Változata: At II. 370—404.)

83. A tanuló ifjúsághoz. Székely Nép, ápr. 17. 87. sz. 7.
84. Tárkányiék. ErdMuz 279—281.
85. XVI—XVII. századbeli papok, mesterek és diákok a szatmári református egyházmegyéből. Egyht 17—33.
86. Újabb adatok a Régi Magyar Könyvtárhoz. 1. Aprónyomtatványok. 2. Az 1696. évi nagyszombati kiadású Corpus Juris Hungarici. 3. Komjátszegi Andrásné temetési kártája. ErdMuz, 8—16. (Klly. Könyvészeti tanulmányok, 1942 [1943], 56—63.)
87. Újabb adatok az 1711. év előtti egyleveles nyomtatványokhoz. ErdMuz 480—481.

1944

88. Adatok régi magyar írók életrajzához: Szárászi Ferenc és családja. ErdMuz 479—480.
89. Apafi Miklós és Teleki Anna házasságkötése alkalmával készített egyleveles nyomtatványok. ErdMuz 480—481.
90. Hozman János diák, kolozsvári leányiskolai tanító. (†1624). ErdMuz 126—128; változata: At III. 505—507.
91. Idősebb Szathmári Baka Péterné és fiacskája siratója (1633). Egyht 120—123.
92. Kutyanek a XVII. századból. ErdMuz 535—536.
93. A Tordai hasadék legrégibb névszerint ismert természetjárója. ErdMuz 125—126.
94. Tótfalusi Kis Miklós feleségének családja. ErdMuz 128—130; változata: At III. 149—154.
95. Tűzrendészeti intézkedés Kolozsvárt, 1652-ben. ErdMuz 130.

1947

96. Bocskai Gábor egeresi síremléke és mestere. Kolozsvár, 22 l. (A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem és az Erdélyi Tudományos Intézet kiadványa).
97. A gyalui iskola régi mesterei. ErdMuz 30—41. (Klly. ErdTudFüz 203. sz.)
98. XVII. századbeli adatok egyleveles nyomtatványainkhoz. ErdMuz 123—125. Vö. At III. 225—243.

1957

99. A Heltai [Gáspár] nyomda sorsa. MKSz 55—58; változata: At III. 462—467.
100. A legyeződiszes könyvkötés kolozsvári mestere. MKSz 155—165.
101. Holt volt a [gyula]fehérvári academicum collegium papirosmalma? MKSz 364—368.
102. A bokályos ház. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1957. 326—333. (Klly. is.)

1958

103. Apáczai Csere, nagyajtai Cserei. ItK 52—57; változata: At II. 419—430.
104. Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári műhelye és munkatársai. MKSz 56—62; változata: At III. 169—177.
105. Temetési szokások. 1. Réztáblácska. 2. Kárta. Egyht 197—202. Vö. At III. 481—491.

1959

106. Apáczai Csere János könyvtárának töredéke. MKSz 79—85. és: At II. 496—507.
107. Apáczai Csere János kolozsvári szállásai. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. Kolozsvár, 73—80. (Klny. is.)—Vö. Ptüz 1925: 260—262 és At II. 462—470.

1960

108. Gyulai Pál születési háza. ItK 204—205.
109. Kísérlet a kolozsvári Heltai nyomda tulajdonosainak megállapításához. MKSz 438—443; változata: At III. 455—461.

1961

110. Bod Péter jegyzőkönyvecskéje. ItK 64—68.
111. Miképpen került el a gyulafehérvári bibliotékának egy része az 1658. évi tatár pusztítást? MKSz 170—172.
112. Újabb megjegyzések a felenyedi papirosmalom történetéhez. MKSz 295—297.
113. Adatok az erdélyi fazekasság történetéhez. 1. közlemény. A bokály szó és fogalom. Ethn 462—456.
114. Adatok az erdélyi fazekasság történetéhez. 2. közlemény. Készítési helyükről elnevezett agyagmívek. Ethn 604—609.

1962

115. Adatok régi magyar versekről. ItK 477—493.
116. Adalékok Bod Péter életrajzához. ItK 341—343.
117. Adatok az erdélyi fazekasság történetéhez. 3. közlemény. A győri kancsó. A szebeni bokály. Ethn 131—136.
118. Hogyan nevezzük Tótfalusi Kis Miklóst? MKSz 57—59; változata: At III. 143—146.

1963

119. A XVI—XVIII. századi kolozsvári nyomdászok iskolai és szakmabeli végzettsége. MKSz 169—185. (Klny. is, Tóth Kálmán kolozsvári egyetemi könyvtári aligazgató emlékére).
120. Az aradi és a szegedi bokály. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Néprajz és Nyelvtudomány. Tom. 7. Szeged, 1963. 125—133. (Klny. Néprajzi Dolgozatok. 13.)
121. Hozzászólás Vita Zsigmondnak Adalék az erdélyi színjátszás történetéhez című cikkéhez. ItK 185—186.
122. Hozzászólás a Heltai-Hoffgreff-nyomda tulajdonosainak kérdéséhez. MKSz 268.

1964

123. Adalékok Apáczai Csere János ismeretlen munkáihoz. ItK 478—482; változata: At II. 480—488.
A cikkhez — s különösen Apáczai itt megjelent héber könyvbejegyzésének értelmezéséhez — hozzászolt: Bán Imre (ItK 1964, 483.); Scheiber Sándor (ItK 1965, 86. és MKSz 1966, 43—44.); Módos László (MKSz 1966, 39—40.); l. még Herepei újabb cikkei MKSz 1964, 53—55. és 1966, 40—43.

124. Apáczai könyvtárának további nyomai. MKSz 53—55. Vö. At II. 508—511.
125. A kolozsvári Farkas utcai régi papilak. RefSz 149—153.

1965

126. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. Herepei János cikkei. Budapest — Szeged, 1965. 627 l. — Ism. Borsa Gedeon, MKSz 1966. 272.; Kathona Géza, Theológiai Szemle, 1967. 24—28.; Tarnóc Márton, ItK 1967. 238—240.
127. Egy kis példányszámban megjelent régi magyar könyv. MKSz 69—70.
128. Egy 1701-ben nyomtatott könyv bekötési helyének meghatározása. MKSz 167—170.

1966

129. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. II. Apáczai és kortársai. Herepei János cikkei. Budapest—Szeged, 1966. 671 l. — Ism. Kathona Géza, Theológiai Szemle 1971.; I—II. kötetet együtt Kriza Ildikó, Ethn 1968. 132.; Jenei Ferenc, ItK 1969. 116—117; Holl Béla, MKSz 1970.
130. Apáczai Debrecenben őrzött könyvbejegyzései. MKSz 40—43; változata: At II. 492—495. (Apáczai Csere János nyelvtanulásának nyomai.)
131. Apró adatok Szenczi Molnár Albert munkásságához. 1. Üdvözlő verse Szepsi Kórocz Györgyhöz. 2. Egy magyar nyelven írt üdvözlő versecskéje. Studia Litteraria. IV. Debrecen, 1966. 123—128. (Klny. is.)
132. Hornius György Szent Genealógiájának magyar kiadása. MKSz 259—261; változata: At II. 178—182.
133. Méhes Sámuel lemondása az Erdélyi Híradó szerkesztéséről. MKSz 156.
134. Szenczi Molnár Albert tragédiája. ItK 160—165.

1967

135. Magyar—zsidó oklevéltár. 10. köt. Bp. 1967. Szerk. Scheiber Sándor. — A 133, 135, 144, 145, 146, 159, 160, 162, 164, 166, 167, 173, 184. sz. tételek.
136. Tótfalusi Kis Miklós temetése. MKSz 160—164; változata: At III. 154—160.

1968

137. Vidéki könyvkötők a XVII. század folyamán. MKSz 51—54.
138. További bizonyíték a „Tótfalusi Kis Miklós temetése” c. cikkhez. MKSz 188—190. (At III. 154—160.)

1969

139. A XVII—XVIII. századi hazai könyvforgalom történetéhez. MKSz 284—293; változata: At III. 263—272. (Könyvek szállítása az elmúlt századokban.)

1970

140. Teleki Jankó könyvtára. MKSz 338—343; változata: At III. 32—38.

Sajtó alatt

Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei. Bp.—Szeged, 1971. 623 l.

*

A fenti bibliográfia — amelynek összeállításában részt vettek: Jankovics József, Kovács Sándor Iván, Saliga Lászlóné és mások — csak a nyomtatásban megjelent könyveket és tanulmányokat, cikkeket sorolja föl. Herepei János tudományos munkásságának leírása, ismertetése ezzel nem tekinthető lezártnak. A folytatás során majd tekintettel kell lenni a gazdag kézirati hagyatéokra is. — K. B.

RÖVIDÍTÉSEK A HERPEI-BIBLIOGRÁFIÁBAN

At I—III.	Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Bp.-Szeged, 1965—1971.
Egyht	Egyháztörténet
Erd	Erdély
ErdH	Erdélyi Helikon
ErdISz	Erdélyi Irodalmi Szemle
ErdMRefNaptár	Erdélyi Magyar Református Naptár
ErdMuz	Erdélyi Múzeum
ErdTudFüz	Erdélyi Tudományos Füzetek
Ethn.	Ethnographia
Ifjú Erd	Ifjú Erdély
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
MNép	Magyar Nép
MKSz	Magyar Könyvszemle
Ptűz	Pásztortűz
ProtSz	Protestáns Szemle
RefSz	Református Szemle
SpRefL	Sárospataki Református Lapok

TARTALOM

<i>Kulcsár Péter: Az óbudai egyetem Heltai Gáspár Krónikájában</i>	5
<i>Olasz Sándor: Heltai Gáspár 56. meséje és a Tinódi-Cronica címlapja</i>	9
<i>Szabó T. Attila: Ifj. Heltai Gáspár élete és helyesírása ismeretéhez</i>	13
<i>Ötvös Péter: Thoraconymus Mátyás</i>	29
<i>Nussbächer Gernot: Adatok Gyulafi Lestár utazásaihoz</i>	37
<i>Balázs Mihály: Ecsedi Báthori István levelei Bocskaihoz</i>	43
<i>Somogyi Dániel: Rimay János levele Kővárból Perneszy Erzsébethez</i>	51
<i>Keserű Bálint: Az Újfalvi-per jegyzőkönyve</i>	53
<i>Jakó Zsigmond: Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma</i>	59
<i>Tonk Sándor: Rozgonyi Sutor (Varga) János</i>	73
<i>Kovács Sándor Iván: Útleíró utazók — utazási irodalom a XVI—XVII. században</i>	79
<i>Bácskai Antal: A Zrínyiek erdélyi kapcsolataihoz. (Levelek 1654—1679-ből)</i>	87
<i>Wittman Tibor: Az Újvilág képe Comenius didaktikai műveiben</i>	91
<i>Holl Béla: Tasi Gáspár. (Adalékok XVII. századi fordítás-irodalmunk történetéhez)</i>	99
<i>Czegle Imre: Amesius korai magyar tanítványai. (Ismeretlen franekeri disputációk 1624—1625-ből)</i>	107
<i>Németh S. Katalin: Borsáti Ferenc Metamorphosis-a. (A protestáns barokk kérdéséhez)</i>	125
<i>Szauder József: Tizenhetedik századi magyar utazó Spanyolországban</i>	133
<i>Esze Tamás: Kolozsvári könyvek Baranyában</i>	137
<i>Tárnóc Márton: Egy kuruckori vers szövegtörténetéhez. (Descriptio fortunae inconstantiae)</i> ...	149
<i>Gál István: Erdélyi levelek a British Museum-ban</i>	157
<i>Jankovics József: A levélíró Bethlen Miklós arcképéhez. (Két kiadatlan levél közlésével)</i>	163
<i>Herepei János tudományos munkássága (bibliográfia)</i>	169

SOMMAIRE

<i>P. Kulcsár</i> : L'université d'Óbuda dans la Chronique de Gáspár Heltai	5
<i>S. Olasz</i> : Fable 56 de Gáspár Heltai et le frontispice de „Cronica” de Tinódi	9
<i>A. T. Szabó</i> : La vie et les principes d'ortographe du fils de Gáspár Heltai	13
<i>P. Ötvös</i> : Matthias Thoraconymus	29
<i>G. Nussbächer</i> : Date despre călătoriile lui Eustachius Gyulafi	37
<i>M. Balázs</i> : Les lettres d'István Báthori d'Ecsed à Bocskai	43
<i>D. Somogyi</i> : Lettre de János Rimay adressée à Erzsébet Perneszy	51
<i>B. Keserű</i> : Das Protokoll des Újfalvi-Prozesses	53
<i>Zs. Jakó</i> : Das Stammbuch von István Miskolci Csulyak	59
<i>S. Tonk</i> : János Rozgonyi Sutor (Varga)	73
<i>S. I. Kovács</i> : Littérature de voyage au XVI—XVII-ème siècle	79
<i>A. Bácskai</i> : Les relations transylvaines de Zrínyi (1654—1679)	87
<i>T. Wittman</i> : L'image du nouveau monde dans les oeuvres didactiques de Comenius	91
<i>B. Holl</i> : Gáspár Tasi. (Zur Geschichte unserer Übersetzungsliteratur im 17. Jahrhundert)	99
<i>I. Czeglé</i> : Die ersten ungarischen Studenten von Amesius. (Unbekannte Disputationen von von Franeker im Jahre 1624—1625)	107
<i>S. K. Németh</i> : Die Metamorphose von Ferenc Borsáti. (Zur Frage des protestantischen Barocks)	125
<i>J. Szaunder</i> : Eine Spanienreise aus Ungarn im 17. Jahrhundert	133
<i>T. Esze</i> : Bücher aus Klausenburg im Komitat Baranya	137
<i>M. Tarnóc</i> : Zur Textgeschichte eines „Kurutzenverses”	149
<i>I. Gál</i> : Transylvanian letters from the British Museum	157
<i>J. Jankovics</i> : Miklós Bethlen and his letters	163
L'oeuvre de János Herepei (bibliographie)	169

B 20 354 1